

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 4, 2025

Bakı – 2025

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini),
Əliyeva İ.N., **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.**
(məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.**
(məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**,
İsmayilov R.R., **Məhərrəmov A.M.**, **Qasimov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüs-
təmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ

**КАЗАХСТАН И АЗЕРБАЙДЖАН В 1991 ГОДУ:
ВОССТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
ИЛИ ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ НЕЗАВИСИМЫХ
ГОСУДАРСТВ? ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ****А.А.САЛИМГЕРЕЙ*, Р.Ф.МАМЕДОВ********Казахстанская ассоциация международного права,
Институт государства и права им. Г.С.Сапаргалиева
Казахского национального университета им. Аль-Фараби********Международная академия наук исследований тюркского мира,
Бакинского государственного университета***

Статья посвящена анализу вопроса о восстановлении и возникновении государственности Казахстана и Азербайджана в 1991 году в контексте международного и национального права. Рассматриваются историко-правовые предпосылки формирования государственности обеих стран.

Анализируются международные концепции непрерывной правосубъектности, процедуры признания государств и практика международного признания новых и восстановленных субъектов международного права. Особое внимание уделяется необходимости закрепления многовековой традиции государственности в Преамбуле Конституции Казахстана. В статье обосновывается, что текущая редакция преамбулы Конституции Казахстана не отражает историческую преемственность государственных институтов и создает риски искажённого восприятия истории государственности. Приводится пример Азербайджана, где преамбула закрепляет многовековые традиции государственности и исторически подтверждает восстановление территориальной целостности, включая возвращение Нагорного Карабаха.

Ключевые слова: Казахстан, Азербайджан, государственность, восстановление, независимость, Конституция, историко-правовая преемственность, международное право, территориальная целостность

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.328>

Введение

Процессы образования, присоединения, отделения и прекращения государств являются одними из наиболее спорных и недостаточно уре-

гулированных в международном праве. Они приобретают особую значимость для государств, чья история связана с утратой суверенитета, включением в состав других государств и последующим образованием или восстановлением независимости. К их числу относятся Республика Казахстан и Азербайджанская Республика, объявившие о независимости в 1991 году во время распада СССР.

После восстановления независимости в 1991 году Казахстан и Азербайджан обладали полной самостоятельностью в определении своей политико-правовой концепции суверенного становления: Казахстан утвердил международно-правовой статус нового независимого государства, тогда как Азербайджан сочетал статус нового государства с аргументами исторической преемственности Азербайджанской Демократической Республики 1918–1920 гг., что усиливало легитимацию его государственности и национальной идентичности.

В этой связи возникает фундаментальный вопрос: следует ли считать Казахстан и Азербайджан государствами, восстановившими свою независимость, или же новыми независимыми государствами, возникшими в результате распада СССР. Поставленная проблема непосредственно затрагивает ключевые аспекты международного права, включая природу признания государств¹, особенности правопреемства² и критерии непрерывности государственности³.

Основная часть

Известно, что до присоединения казахских территорий к Царской России в 18 и 19 веках существовало независимое государственное образование - Казахское ханство (1465-1847 годы)⁴, которое имело все признаки международной правосубъектности и которая не была утрачена и ко второй половине XIX века. По мнению казахского профессора М.А. Сарсембаева: «В течение всего этого периода не было «поглощения» Российской империей казахских жузов; последние до 60-х годов XIX в. хотя и находились в зависимости от России, тем не менее не потеряли еще окончательно все элементы международной правоспособности, что и позволило определить отношения России и Казахстана в тот период как протекторатно-вассалитетные. В пользу этого мнения говорит и то, что Россия брала на себя обязательство представлять казахские

¹ Crawford J. The Creation of States in International Law. 2nd ed., 2006.

² Brownlie I. Principles of Public International Law. 7th ed., 2008. Shaw M. International Law. 9th ed., 2021

³ Marek K. Identity and Continuity of States in Public International Law. 1968

⁴ Датой образования Казахского Ханства в историографии принято считать 1465 год, но не исключено изменение даты образования Ханства с учетом новых научных исследований.

жузы в международных отношениях и ограждать земли казахов от нападений и набегов со стороны соседних государств»⁵.

На территории современного Азербайджана в различные исторические периоды существовали самостоятельные государственные образования, последним из которых до установления советской власти являлась Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). В АДР были сформированы органы публичной власти и осуществлялась активная внешнеполитическая деятельность⁶. Функционировали дипломатические представительства шестнадцати иностранных государств, применялись собственные государственные символы, что в совокупности подтверждало наличие у АДР международной правосубъектности. В этом контексте показательно, что статья 1 Конвенции Монтевидео⁷ 1933 года формулирует классические критерии государственного статуса: наличие постоянного населения, определённой территории, эффективного правительства и способности вступать в международные отношения. И Азербайджанская Демократическая Республика в период своего существования обладала всеми указанными базовыми признаками.

После восстановления независимости Азербайджана в 1991 году - 28 мая (день образования АДР в 1918 году) было вновь установлено в качестве Дня Республики, что нормативно закрепило политико-правовую преемственность современной азербайджанской государственности по отношению к Азербайджанской Демократической Республике 1918–1920 годов.

После прекращения существования СССР в 1991 году Казахстан и Азербайджан рассматривались международным сообществом прежде всего как новые независимые государства и одновременно являлись правопреемниками СССР в отношении международных договоров, государственной собственности, архивов и сложившихся границ. При этом, оба государства обладали полной самостоятельностью в определении политико-правовой концепции своего суверенного становления.

От СССР Казахстану и Азербайджану перешло в наследство образованное общество, обладавшее высоким научным потенциалом, развитой промышленно-технологической инфраструктурой и значительными природными ресурсами. И оба государства в конце 1991 года

⁵ М. А. Сарсембаев Международное право в истории Казахстана и средней Азии. Учебное пособие Год: 1991 Казахская электронная библиотека © 2014// http://www.cawater-info.net/bk/water_law/pdf/sarsembaev1991.pdf. С.7

⁶ Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Законодательные акты. (Сборник документов). — Баку, 1998, с. 325

⁷ Конвенция о правах и обязанностях государств (г. Монтевидео, 26 декабря 1933 г.)// Конвенция о правах и обязанностях государств (г. Монтевидео, 26 декабря 1933 г.)

приступили к формированию собственных доктринальных подходов к осуществлению внутренней и внешней политики, что стало основой формирования их государственного и международно-правового статуса.

Для Казахстана этот процесс был направлен на институциональное укрепление статуса нового независимого государства, чья международная правосубъектность была признана мировым сообществом, как новое независимое государство.

В Азербайджане становление внешней и внутренней политики также сопровождалось международно-правовым признанием, но происходило с учётом историко-политической преемственности Азербайджанской Демократической Республики 1918–1920 годов. В научной доктрине этот фактор интерпретируется как элемент восстановления прерванной государственности (*как политико-исторический и внутригосударственный концепт*), но не как непрерывной международной правосубъектности. Такая конструкция позволила Азербайджану сочетать статус нового независимого государства с аргументами исторической преемственности, усиливающими его идентичность и легитимацию государственности.

Позиция Казахстана по утверждению своей новой государственности не основывалась на историческом опыте государственных образований на территории страны, сосредоточившись на формировании современного государства. Ещё в принятой *Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР от 25 октября 1990 года*⁸, когда Казахстан ещё находился в составе Советского Союза, - не упоминалось о казахской государственности, как результат многовекового исторического развития и закрепление преемственности с историческими государственными образованиями, что могло быть расценено как проявление национализма или сепаратизма и было политически недопустимо в то время. Однако, историческая преемственность казахской государственности не была закреплена и в *Конституционном законе Республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан» от 16 декабря 1991 года*⁹. Согласно статье 6 Конституционного закона, единым носителем суверенитета и источником государственной власти является народ Казахстана, объединённый общностью исторической судьбы с казахской нацией. В этом законе отсутствует

⁸ О Декларации о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики. Постановление Верховного Совета Казахской ССР от 25 октября 1990 г. № 307-XI//https://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700_

⁹ О государственной независимости Республики Казахстан/Конституционный закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 года.//
https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400_

упоминание об историческом развитии казахской государственности, что могло создать ошибочное мнение, что Казахстан впервые стал независимым государством только 16 декабря 1991 года.

В отличие от Казахстана, Азербайджан официально заявил о восстановлении своей государственной независимости - 30 августа 1991 года Верховный Совет Азербайджанской Республики на внеочередной сессии провозгласил восстановление независимости республики. В статье 2 Конституционного акта Азербайджанской Республики **«О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики» от 18 октября 1991 года** провозглашено, что Азербайджанская Республика является преемницей существовавшей с 28 мая 1918 года по 28 апреля 1920 года Азербайджанской Республики.

Таким образом, обе республики, утвердили свою государственность в международном сообществе: ***Казахстан — как новое независимое государство, формирующее международно-правовой статус с «нулевой точки», а Азербайджан — с опорой на концепцию преемственности АДР и восстановление своей международно-правовой идентичности.*** Вместе с тем, такая преемственность в большей мере формировалась на основе концепции исторической государственности, поскольку международное право ориентируется на юридическую непрерывность правосубъектности существующих государств, и что прослеживалось на примере государств Балтии - Литвы, Латвии и Эстонии (не совсем однозначно).

Государства Балтии не рассматривались как вновь возникшие субъекты международного права в 1991 году. Официальная позиция стран Балтии, заключалась в том, что их государственность, сформированная в 1918–1940 годах, была лишь временно прервана вследствие незаконной советской оккупации, и не была прекращена их международная правосубъектность. Причем позиция стран Балтии получила широкое признание прежде всего со стороны государств Запада, но не стороны других ведущих держав, к примеру Российской Федерации. Во многом это: «объясняется прежде всего тем, что данный институт особенно тесно связан с политикой, а также тем, что с переменами в международной системе меняется его содержание. Решающую роль в регулировании признания играют основные принципы международного права, а также практика государств и международных организаций»¹⁰.

Ключевым фактором в определении статуса новых субъектов международного права является институт признания. Пример государств Балтии — Литвы, Латвии и Эстонии - показал, что, они всё же столк-

¹⁰ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. -М.: БЕК, 1996.-371с. С.315

нулись с необходимостью международного признания, фактически проходя процедуры, аналогичные новым независимым государствам. В ООН государства Балтии принимались по процедурам, применявшимся к новым субъектам международного права. При этом государства Балтии последовательно утверждали, что рассматривают себя как восстановившиеся субъекты международного права, сохраняющие право подтверждать прежние договоры, возобновлять членство в международных организациях, решать вопросы государственной собственности и другие вопросы.

Такая неоднозначная точка зрения была обусловлена, с одной стороны, длительным периодом утраты странами Балтии фактического контроля над собственной территорией, а с другой — тем, что соответствующие процессы происходили в условиях ещё формирующейся международно-правовой системы, не обладавшей современными критериями признания и правопреемства государств и которые до сих пор, полностью не регламентированы.

В этой связи приводить пример Кувейта в качестве сравнения не совсем уместно: после нескольких месяцев оккупации (1990–1991 годов) Кувейт продолжал представляться в ООН, сохранял свою международную правосубъектность и международное сообщество единодушно квалифицировало ситуацию как незаконную агрессию. Такой краткий срок утраты контроля делает этот случай несопоставимым с длительными историческими процессами, характерными для государств Балтии.

Международное право не содержит запрета для нового независимого государства, заявлять и закреплять концепцию «восстановления независимости» в своих нормативных и политических документах. Причем, использование данного вопроса для Казахстана и Азербайджана, как было подчеркнуто, был решён по-разному: если Республика Казахстан формировала свою международную правосубъектность как новое независимое государство, то Азербайджанская Республика использовала подход, сочетающий концепцию «восстановления независимости», исторические аргументы, и элементы сложившейся международной практики.

Армения, Грузия (1991–1992 гг.) и Израиль (конец 1940-х гг.) при восстановлении независимости опирались также на историческую государственность, обосновывая права на суверенитет и территориальную целостность на основе существовавших ранее государственных институтов

Концепция исторической государственности позволяет обосновать преемственность и правомерность государственных границ. Особую значимость этот вопрос приобретает для Республики Казахстан и

Азербайджанской Республики сегодня, в условиях усложняющейся геополитической обстановки, когда возрастает необходимость отстаивать национальные интересы и укреплять международно-правовые позиции. Усиление различных заявлений о якобы «приобретении» союзными республиками новых территорий в период существования СССР, а также восстановление территориальной целостности Азербайджана в 2023 году объективно актуализируют проблемы применения исторической государственности, правопреемства и правовой интерпретации границ.

Роль концепции исторической государственности в укреплении территориальной целостности и идентичности.

Важно отметить - Казахстан и Азербайджан в 1991 году, в отличие от государств, возникших впервые, имели на своих территориях государственные образования, существовавшие на протяжении многих столетий, что позволяло опираться на историческую и политико-правовую преемственность собственной государственности.

Такая преемственность предполагала сохранение элементов международно-правовой идентичности с ранее существовавшими формами государственной организации, что принципиально отличает их от государств, появившихся с «нулевой международной правосубъектностью». В то время как Южный Судан (2011), Восточный Тимор (2002) и большинство постколониальных государств Африки и Азии формировали свой международно-правовой статус заново — в соответствии с принципом *uti possidetis juris*, интерпретированным Международным Судом ООН (ICJ Reports, 1986) - Казахстан и Азербайджан обладают многовековой традицией государственности.

Эта историческая глубина, институциональная преемственность и политико-правовая идентичность не только выделяют их среди новых независимых государств, но и существенно усиливают их международно-правовые позиции в вопросах защиты национальных интересов, аргументации правопреемства и интерпретации государственных границ.

В качестве примера легитимности границ Казахстана может служить Декрет от 26 августа 1920 года, утвержденный Всероссийским центральным исполнительным комитетом и Совнаркомом РСФСР об образовании Автономной Киргизской Социалистической Советской Республики¹¹.

Создание автономного образования взамен губерний свидетельствовало о признании со стороны советских властей существования казахской государственности, поскольку административные границы формировались

¹¹ Об образовании Автономной Киргизской ССР. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров от 26 августа 1920 года// <https://e-history.kz/ru/e-resources/show/13106>

с учётом территорий, на которых функционировало Казахское ханство.

Использование термина «Киргизская» вместо «Казахская» объяснялось в определенной степени преемственностью подхода к новым органам управления от аппарата Российской империи по отношению ко всему региону Центральной Азии, без учёта мнения местного населения и стремлением избежать путаницы с сословием казаков Российской империи, РСФСР. Тем не менее, Декрет, утверждённый В.И. Лениным, сыграл **ключевую роль в укреплении территориальной целостности казахской государственности**, восстановив административные границы исторических земель, на которых с древнейших времён функционировали различные государственные образования.

Декрет ВЦИК и Совнаркома РСФСР от 26 августа 1920 года, учредивший автономную казахскую государственность и юридически закрепивший её территориальное ядро, стал важным этапом институциональной эволюции казахской государственности, восстановив элементы политической субъектности, утраченные после ликвидации Казахского ханства. В июне 1925 года была исправлена историческая несправедливость: «Киргизская» Республика была переименована в Казахскую АССР, а 5 декабря 1936 года ей был присвоен статус Казахской Советской Социалистической Республики. Эти изменения закрепили историко-территориальные рамки казахской государственности, сохранив их для будущих поколений.

Административные границы, установленные Декретом от 26 августа 1920 года, в дальнейшем легли в основу государственных границ Республики Казахстан по принципу *uti possidetis*, согласно которому новые независимые государства сохраняют территорию и административное деление, существовавшие в прежнем государстве.

Декрет от 26 августа 1920 года стал важным инструментом закрепления территориальной целостности и исторической преемственности казахской государственности, а формирование современной независимой Республики Казахстан в 1991 году продолжило эту многовековую традицию, сочетая историческую преемственность с юридическим оформлением международно-правового суверенитета.

В этой связи справедливо признать роль Декрета, утверждённого В.И. Лениным 26 августа 1920 года, в укреплении территориальной целостности казахской государственности. *Однако его значение после распада СССР в 1991 году в Казахстане не получило должной оценки. Главным достоинством Декрета стало восстановление территориальной целостности исторических земель, на которых с древнейших времён функционировала различные государственные образования, последним из которых являлось Казахское Ханство.*

Декрет ВЦИК и Совнаркома РСФСР от 26 августа 1920 года представляет собой значимый историко-правовой источник, позволяющий обосновать концепцию исторической государственности Казахстана. И данный акт имеет фундаментальное институциональное значение для современного Казахстана, поскольку именно он формализовал восстановление казахской государственности в форме автономного государственного образования и закрепил территориальные рамки, опиравшиеся на историко-этнические основания.

Концепция исторической государственности приобретает практическое измерение в тех случаях, когда государство сталкивается с вызовами территориальной целостности и необходимостью обоснования легитимности своих границ. Показателен пример Азербайджанской Республики, восстановившей свою территориальную целостность после длительной незаконной оккупации части своей территории, что неоднократно подтверждалось резолюциями Совета Безопасности ООН, признававшими Нагорный Карабах¹² и прилегающие районы неотъемлемой частью Азербайджана. В процессе восстановления конституционного порядка использовались исторические и правовые свидетельства, доказывающие непрерывность азербайджанской государственности и её юрисдикцию над данной территорией, что усиливало аргументацию о легитимности границ.

Современная практика государств демонстрирует - те государства чья идентичность и территориальная целостность опираются на нормативно закреплённую историческую преемственность, оказываются в более устойчивом положении при защите национальных интересов, включая реагирование на внешние территориальные претензии. В случае же отсутствия такой закреплённости, к примеру в случае с Республикой Казахстан, как на уровне конституционных норм и политических актов — создаёт благоприятную почву для политических спекуляций о «несформированности» государственности или «искусственности» границ. Напротив, явное нормативное подтверждение исторически обусловленной преемственности, отражённое в Конституции и ключевых государственных документах, укрепляет правовую позицию государства, повышает устойчивость его суверенной идентичности и легитимирует исторически сложившиеся границы.

Закрепление концепции исторической государственности на уровне государственно-политических актов выполняет не только

¹² В книге Амира Алиева «Азербайджан под прицелом международных преступлений: правовой анализ» (на азербайджанском, французском, английском, русском и турецком языках). Баку: Nurlar, 2018, 200с., автор очень подробно раскрывает историю незаконной оккупации Нагорного Карабаха, проводится правовой анализ международных преступлений в отношении азербайджанской государственности и азербайджанского народа.

правовую, но и символическую функцию, формируя у населения, международного сообщества объективное представление о происхождении и развитии Казахстана, Azerbaijan. В этом контексте важное значение приобретает и система государственных наград, которая служит инструментом институционализации национальной исторической памяти, связывая современные государственные символы с фигурами и событиями, отражающими длительность и преемственность казахской и азербайджанской государственности.

В Azerbaijan национальных героев и выдающихся правителей почитают через установление высших наград и рассматриваются в международной и национальной доктрине как инструмент институционализации исторической памяти.

Высший военный орден Azerbaijan «Шах Исмаил»¹³, утверждён Президентом Azerbaijanской Республики Гейдаром Алиевым 6 декабря 1993 года. Орден закрепляет национальную идентичность и преемственность государственности.

В Казахстане первые шаги к официальному признанию исторической идентичности предприняты Президентом К.К. Токаевым: учреждены Ордена «Айбын» I степени имени Сагата Нурмагамбетова, II степени имени Бауыржана Момышулы и III степени имени Рахимжана Кошкарбаева. Но эти награды посвящены героям Великой Отечественной войны периода СССР и лишь частично отражают историческую государственность и для полноценного закрепления преемственности целесообразно учредить награды в честь выдающихся ханов и полководцев эпохи Казахского ханства.

Опыт Azerbaijan демонстрирует роль государственных символов в укреплении исторической памяти и национальной идентичности, а Казахстан показывает постепенный потенциал для интеграции исторических героев в современную систему наград и дальнейшего укрепления национальной памяти. Увековечивание исторических деятелей, ханов, правителей и полководцев посредством государственных наград неизбежно окажет влияние по формированию устойчивого представления о длительности и непрерывности казахской государственности.

Историография по развитию казахской и азербайджанской государственности

Историография государственности Казахстана и Azerbaijan во многом опирается на тюркскую общность и миграционные процессы

¹³ Правитель Azerbaijan (17 июля 1487 — 23 мая 1524), полководец, классик азербайджанской литературы.

раннего Средневековья, во времена образования Тюркского Каганата, с распространением своего влияния в регионы Закавказья. Эта общность рассматривается как фундаментальная цивилизационная основа, позволившая обоим народам сохранить культурно-языковое единство.

Вместе с тем научные исследования, представленные выдающимися казахстанскими и азербайджанскими учеными, историками, этнографами, археологами, лингвистами, юристами, востоковедами (*авторы намеренно не перечисляют фамилии исследователей, чтобы исключить какое-либо упущение*) подчёркивают, что дальнейшая эволюция их государственности развивалась уже отдельно, под воздействием различных политических, правовых и международных факторов, что привело к формированию самостоятельных моделей правосубъектности различных государственных образований на территории Казахстана и Азербайджана.

Казахстанская историография акцентирует преемственность от тюркских каганатов и Золотой Орды к Казахскому ханству, фиксируя устойчивость институтов ханской власти. Современное осмысление этой линии отражено и на государственном уровне. Неслучайно 25 октября 2023 года, в День Республики, Президент Казахстана К.К. Токаев подчеркнул: *«День возрождения нашей многовековой государственности берёт своё начало с эпохи Тюркских каганатов, Золотой Орды и Казахского ханства»*¹⁴.

Эти слова следует рассматривать как подчеркивающие историко-политическую преемственность казахской государственности. Они указывают на наличие форм политической организации на территории современного Казахстана задолго до советского периода, что формирует историческую основу национального суверенитета. Президент Казахстана К.К. Токаев подчёркивает историческую преемственность государственности, которая проявлялась на территории Казахстана вне зависимости от названий существовавших государственных образований.

В азербайджанской историографии подчёркивается преемственность государственности от Кавказской Албании, Сельджуков, государств Атабеков, Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, а также ключевая роль Сефевидского периода. И развитие происходило в условиях иной — персидской, кавказской и османской — правовой среды, что обеспечило формирование особой политико-правовой модели. Важное свидетельство исторического самосознания привёл Президент Азербайджана Гейдар Алиев, выступая на I съезде азербайджанцев мира (1 ноября 2001 г.):

¹⁴ Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на торжественной церемонии вручения государственных наград и премий <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-torzhestvennoy-ceremonii-vrucheniya-gosudarstvennyh-nagrad-i-premiy-2492626>

«У азербайджанского народа большая, древняя история. За эту многовековую историю наш народ преодолел много испытаний, жил, не утратил своего достоинства, не утратил своей национальной самобытности, внёс ценный вклад в мировую цивилизацию, обогатил её»¹⁵. Эти слова подтверждают историографический тезис о прочности национальной традиции и самостоятельности азербайджанской государственности, включая опыт Азербайджанской Демократической Республики 1918 года — первого парламентского государства на мусульманском Востоке, создавшего основу международной правосубъектности республики.

Современная сравнительная историография выделяет два ключевых научно-правовых вывода. Во-первых, Казахстан и Азербайджан имеют общие тюркские корни, что предопределило сходство ранних форм политической организации и их активное участие в тюркском союзе¹⁶, интегрируя историческую преемственность с современными стратегическими интересами. Во-вторых, их государственность формировалась независимо, в различных международных, культурных и правовых условиях, что привело к становлению двух самостоятельных суверенных государств. Провозглашение независимости в 1991 году в обоих случаях рассматривается как восстановление исторической государственности, сопровождавшееся международным признанием и закреплением статуса полноправных субъектов международного права. И как отмечалось, применение концепции исторической государственности наиболее ярко проявлено в законодательстве и политической практике Азербайджанской Республики.

Закрепление исторической государственности в преамбулах Конституций Азербайджанской Республики и Республики Казахстан

В Преамбуле Конституции Азербайджанской Республики, подготовленной комиссией под председательством Президента Гейдара Алиева и принятой на всенародном голосовании 12 ноября 1995 года, указано:

«Народ Азербайджана, продолжая многовековые традиции своей государственности, руководствуясь принципами, зафиксированными в Конституционном Акте „О государственной независимости

¹⁵ Выступление Президента Азербайджана Гейдара Алиева на I съезде азербайджанцев мира 1 ноября 2001 года. Президентская Библиотека [//.https://www.preslib.az/ru/historical/page/ZeyIJpF](https://www.preslib.az/ru/historical/page/ZeyIJpF)

¹⁶ Организация создана 3 октября 2009 года под названием Тюркский совет в Нахичеване. 12 ноября 2021 года на VIII саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств Тюркский совет переименован в Организацию тюркских государств

Азербайджанской Республики “...».¹⁷

Эта формулировка закрепляет **историко-правовую преемственность** азербайджанской государственности, признавая существование институтов власти на территории современного Азербайджана задолго до создания Азербайджанской Демократической Республики 1918 года. Конституционная фиксация многовековых традиций государства служит одновременно **основанием легитимности современного суверенного государства** и инструментом формирования национальной идентичности.

В отличие от этого, действующая преамбула Конституции Республики Казахстан от 30 августа 1995 года содержит формулировку:

*«Мы, народ Казахстана, объединённый общей исторической судьбой, созидая государственность на исконной казахской земле...»*¹⁸

Во-первых, термин «созидание» обозначает процесс создания, творения или преобразования. В контексте цитаты акцент делается на формирование современной казахской государственности, но этом остаётся открытым вопрос о точке отсчёта исторической основы этого процесса. Использование слова «созидая» подчёркивает активное построение институтов государства, отражая внутренний процесс становления, но не закрепляет многовековую историю казахской государственности.¹⁹

Во-вторых, словосочетание «на исконной казахской земле» не закрепляет преемственность с точки зрения многовековой истории развития казахской государственности. **Известно, есть исконные земли многих наций, веками жившие на своих территориях, но которые в то же время не имеют своей государственности**²⁰.

Наличие исконных территорий у народа само по себе не является доказательством существования государственности: в мире более 3 тысяч народов веками жили на своих землях, но не имели собственных государственных структур. Этот аспект имеет принципиальное значение для национальной безопасности Казахстана, так как официальное

¹⁷ Конституция Азербайджанской Республики принята на всенародном голосовании (референдуме) 12 ноября 1995 года // <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/constitution>

¹⁸ Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

¹⁹ Салимгерей А.А. Почему необходимо вносить поправки в преамбулу Конституции Республики Казахстан // Казахстанская правда от 28 марта 2024 года/

²⁰ Салимгерей А.А. Преамбула Конституции Республики Казахстан не закрепляет преемственность казахской государственности и создаёт потенциальную угрозу для национальной безопасности страны

// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33504024

закрепление исторической государственности напрямую связано с признанием территориальной целостности, легитимностью границ, устойчивостью государственной системы и эффективной защитой национальных интересов. Отсутствие такой правовой фиксации ослабляет позиции государства в международном праве и создает потенциальные предпосылки для геополитических и правовых конфликтов.

Сравнительный анализ показывает, что в преамбулах других стран, вновь обретших независимость в конце XX века, подчеркнута многовековая или тысячелетняя преемственность государственности:

- Узбекистан: «опираясь на более чем трехтысячелетний исторический опыт развития нашей государственности»;
- Украина: «опираясь на многовековую историю украинского государственного строительства»;
- Грузия: «опираясь на многовековые традиции грузинской национальной государственности»;
- Армения: «основываясь на фундаментальных принципах армянской государственности»;
- Польша: «продолжая наилучшие традиции Первой и Второй Республики».

На основании этого можно заключить, что текст преамбулы Конституции Казахстана требует изменения по примеру текста Преамбулы перечисленных государств. Рекомендуемая редакция:

*«Народ Казахстана, продолжая многовековые традиции (или тысячелетние традиции своей государственности).
своей государственности...»*

Если оправдать закрепление цитируемых положений в Преамбуле Конституции Казахстана на раннем этапе независимости Казахстана с точки зрения необходимости сохранения межнационального согласия и стабильности общества. Сегодня же аналогичная необходимость проявляется в закреплении историко-правовой преемственности казахской государственности, подчеркивании её многовекового характера, укреплении национальной идентичности и создании прочной правовой базы для защиты национальных интересов в современной системе международного права.

Методы исследования

При написании научной статьи использован комплекс историко-правовых методов, включающий анализ норм международного и национального права, международную практику, международных документов и конституционных положений, а также исторический и сравнительно-правовой подход для восстановления хронологии формирования государственности Казахстана и Азербайджана.

Документальный и аналитический методы позволили изучить

официальные источники и научную литературу, выявить особенности закрепления историко-правовой преемственности и формирования национальной идентичности, а сравнительный исторический подход обеспечил сопоставление с опытом других государств, прошедших аналогичные этапы становления независимости.

Заключение

Позиция Казахстана по отстаиванию своих национальных интересов должна иметь чёткую законодательную основу, прежде всего закреплённую в Конституции Республики Казахстан. Государство не должно ограничиваться лишь декларацией конституционных идей, оно обязано принимать необходимые законодательные и организационные меры для реализации принципов правового государства. Внесение изменений в текст преамбулы Конституции с указанием на тысячелетние традиции казахской государственности узаконит её многовековую преемственность, повысит уровень международной безопасности и позволит более эффективно противодействовать внешним угрозам, затрагивающим территориальную целостность страны. Такое изменение исключит распространение недостоверных, свидетельствующих об отсутствии образованности или провокационности со стороны лиц, распространяющих такие утверждения об отсутствии казахской государственности на территории современного Казахстана и о так называемых «подарках» в форме территорий союзным республикам во времена функционирования СССР.

Располагая девятой по площади территорией в мире, обладая значительными природными ресурсами, выгодным геополитическим положением и сохраняющимся человеческим потенциалом, Казахстан должен ставить перед собой стратегические задачи, которые за более чем тридцатилетний период независимого развития страны не были полностью реализованы. При формулировании новых целей необходимо учитывать историю казахской государственности, включая периоды, когда военная мощь государственных образований на территории современного Казахстана оказывала значительное влияние на соседние государства. Менталитет и историческая роль казахского народа, обладавшего ключевыми сильными сторонами — включая эффективный контроль обширной территории и участие в военных кампаниях (например, помощь Грузии, Хорезму, Киевской Руси и другим государствам) — могут раскрыться полностью только при реализации исторического предназначения народа, что позволит достичь результатов, не обеспеченных за более чем три десятилетия независимого развития.

Для **Азербайджана** многовековая государственность также под-

тверждается Конституцией и историко-правовой преемственностью. Преамбула Конституции закрепляет, что *«народ Азербайджана, продолжая многовековые традиции своей государственности...»*, что отражает как сохранение культурной и политической идентичности, так и право на независимое существование. Важным аспектом современного периода является **восстановление территориальной целостности Азербайджана в сентябре 2023 года**, включая возвращение контроля над территорией Нагорного Карабаха, что служит конкретным примером реализации национальных интересов и защиты суверенитета в условиях международного права.

Анализ истории, конституционных текстов и современных процессов показывает, что **и Казахстан, и Азербайджан, несмотря на различия в историческом развитии, опираются на многовековую государственность как на основу современного суверенитета и международного признания**. В обоих случаях законодательное закрепление исторической преемственности и защита территориальной целостности являются ключевыми факторами укрепления национальной безопасности, международного авторитета и реализации стратегических целей государства.

Вывод: для эффективного противодействия внешним угрозам и укрепления государственности каждой страны необходимо сочетание признанной историко-правовой преемственности, современных конституционных норм и активной реализации национальных интересов, включая защиту суверенитета и территориальной целостности. В случае Казахстана изменение преамбулы с указанием на тысячелетние традиции государственности создаст юридическую и историческую основу для противодействия ложным трактовкам прошлого и обеспечит легитимность международной позиции страны. Казахстан, по примеру Азербайджана и ряда других государств, должен закрепить многовековые традиции своей государственности в Конституции, что позволит официально признать непрерывность политико-правового развития страны и повысить эффективность защиты национальных интересов.

QAZAXISTAN VƏ AZƏRBAYCAN 1991-Cİ İLDƏ: DÖVLƏTÇİLİYİN BƏRPA EDİLMƏSİ, YAXUD YENİ MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏRİN FORMALAŞMASI? TARİXİ VƏ HÜQUQİ TƏHLİL

A.A. SALİMGEREY, R.F. MƏMMƏDOV

XÜLASƏ

Bu məqalədə 1991-ci ildə Qazaxıstan və Azərbaycanda dövlətçiliyin bərpası və yaranması beynəlxalq və milli hüquq kontekstində təhlil edilir. Hər iki ölkədə dövlətçiliyin formalaşması üçün tarixi və hüquqi şərtlər araşdırılır.

Bu məqalədə davamlı hüquqi şəxsiyyətin beynəlxalq konsepsiyaları, dövlətlərin tanınması prosedurları və beynəlxalq hüququn yeni və bərpa olunmuş subyektlərinin beynəlxalq tanınması təcrübəsi təhlil edilir. Qazaxıstan Konstitusiyasının Preambulasında əsrlər boyu davam edən dövlətçilik ənənəsinin təsbit edilməsi zərurətinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə Qazaxıstan Konstitusiyasının Preambulasının hazırkı versiyasının dövlət qurumlarının tarixi varisliyini əks etdirmədiyi və dövlətçilik tarixinin təhrif olunmuş qavranılması riskini yaratdığı iddia edilir. Preambula əsrlər boyu davam edən dövlətçilik ənənələrini təsbit etdiyi və Dağlıq Qarabağın qaytarılması da daxil olmaqla ərazi bütövlüyünün bərpasını tarixən təsdiqlədiyi Azərbaycan nümunəsi verilmişdir.

Açar sözlər: Qazaxıstan, Azərbaycan, dövlətçilik, bərpa, müstəqillik, Konstitusiya, tarixi və hüquqi varislik, beynəlxalq hüquq, ərazi bütövlüyü

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЗІРБАЙЖАН: 1991 ЖЫЛЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТӘУЕЛСІЗДІКТІ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

A.A.САЛИМГЕРЕЙ, Р.Ф.МӘМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Мақала Қазақстан мен Әзербайжанның 1991 жылы мемлекеттік тәуелсіздігін қалпына келтіруі және қалыптасуы мәселесін халықаралық және ұлттық құқық контекстінде талдауға арналған. Екі елдің де мемлекеттік құрылымын қалыптастырудағы тарихи-құқықтық негіздер қарастырылады.

Мақалада үздіксіз құқық субъектілігі жөніндегі халықаралық тұжырымдамалар, мемлекеттердің мойындалу рәсімдері және халықаралық құқық субъектілерін, соның ішінде жаңа және қалпына келтірілген мемлекеттерді халықаралық мойындау тәжірибесі талданады. Арнайы назар Қазақстан Конституциясының Алғы сөзінде мемлекеттік құрылымның ғасырлар бойғы дәстүрін бекіту қажеттігіне аударылады. Мақалада Қазақстан Конституциясының қазіргі редакциясының мемлекеттік институттардың тарихи сабақтастығын көрсетпейтіні және мемлекеттік құрылым тарихын бұрмаланған түрде қабылдау қаупін тудыратыны дәлелденеді. Сонымен қатар, Әзербайжан мысалы келтіріліп, онда Алғы сөз мемлекеттік құрылымның ғасырлар бойғы дәстүрін бекітетіндігі және Нагорный Қарабақты қайтару арқылы территориялық тұтастықты қалпына келтіргенін тарихи тұрғыдан растайтыны көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қазақстан, Әзірбайжан, мемлекеттілік, қалпына келтіру, тәуелсіздік, Конституция, тарихи-құқықтық сабақтастық, халықаралық құқық, территориялық тұтастық

KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN: RESTORATION OF STATEHOOD IN 1991 AND ITS HISTORICAL-LEGAL FOUNDATIONS

A.A.SALIMGERAY, R.F.MAMEDOV

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the restoration and formation of statehood in Kazakhstan and Azerbaijan in 1991 in the context of international and national law. It examines the historical and legal prerequisites for the formation of statehood in both countries.

The article analyzes international concepts of continuous legal personality, state recognition procedures, and the practice of international recognition of new and restored subjects of international law. Special attention is paid to the need to enshrine the centuries-old tradition of statehood in the Preamble to the Constitution of Kazakhstan. The article argues that the current version of the Kazakhstani Constitution's Preamble does not reflect the historical continuity of state institutions and creates risks of distorted perceptions of the history of statehood. The example of Azerbaijan is provided, where the Preamble enshrines the centuries-old traditions of statehood and historically confirms the restoration of territorial integrity, including the return of Nagorno-Karabakh.

Keywords: Kazakhstan, Azerbaijan, statehood, restoration, independence, Constitution, historical-legal continuity, international law, territorial integrity

**AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN
TƏCRÜBƏSİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ
MÜDAFİƏSİ KONTEKSTİNDƏ ƏTRAF MÜHİT HAQQINDA
MƏLUMAT ALMAQ KONSTITUSİYA HÜQUQU**

T.İ.HÜSEYNOV

Bakı Dövlət Universiteti

turguy1973@gmail.com

Məqalədə ətraf mühit barədə məlumatın çatımlılığı və həmin məsələlərdə iştirakı insan hüquqlarının bir hissəsi kimi olduğu vurğulanır. Müəllif ətraf mühit haqqında məlumat almaq hüququnun təmin edilməsi problemini beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, xüsusilə də 1950-ci il İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyada təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi prizmasından araşdırır. İnsan hüquqlarının mühüm tərkib hissəsi kimi ekoloji informasiya almaq hüququnun əhəmiyyəti müəyyən edilir və onun beynəlxalq hüquqi sənədlərdə təsdiqi prosesinin qaçılmaz olduğu bildirilir. Müəllif mövzu çərçivəsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin sahəvi təcrübəsini təhlil edir və ətraf mühitə dair məlumatın çatımlılığını təmin etməkdə dövlətlərin üzərinə pozitiv öhdəliklərin qoyulduğunu qeyd edir. Bildirilir ki, ekoloji hüquqların qorunması təkcə təbiətin mühafizəsi məsələsi deyil, həm də hər bir insan üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəlməmiş beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir.

Açar sözlər: İnformasiya hüququ, ətraf mühit, "ekoloji demokratiya", Orxus Konvensiyası, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, ekoloji insan hüquqları, məhkəmə presedentləri

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.333>

Bu araşdırma çərçivəsində fərdin informasiya almaq subyektiv hüququnun təfərrüatlı təhlilinə varmadan, 1950-ci il Əsas hüquq və azadlıqlar haqqında Avropa Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi prizmasından ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək hüququ ilə bağlı bu hüququn həyata keçirilməsini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun görünür. İnkişaf etmiş dövlətlərdə hər kəsin ətraf mühit haqqında məlumat almaq hüququ xüsusi yer tutur, çünki dövlətin demokratik təsisatlarının inkişaf səviyyəsini, vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında münasibətlərə etimad dərəcəsini müəyyən edən şəxslərin əhəmiyyətli

məlumatları əldə etmək qabiliyyətidir. Ekoloji maarifləndirmə insanların hüquqi maarifləndirmə səviyyəsini artırır, ekoloji problemlərin daha dərinə dərk edilməsinə və onların həllində bilavasitə iştirakına kömək edir.

Razılaşmaq lazımdır ki, mühüm problem fərdlərin ekoloji məlumat almaq üçün hara müraciət etməli olduqları barədə məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Burada marifləndirmə işi öz rolunu oynamalıdır. Ekoloji təhsil insanı daim müşayiət etməli, ekoloji dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərməli, ətraf mühitin vəziyyətinə görə məsuliyyət hissini tərbiyə etməli, həmçinin ekoloji fəaliyyətdə şəxsi iştirak ehtiyacını dərk etməlidir. Ətraf mühitin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən aspektlərdən biri də əhəlinin ekoloji sahədə mövcud normativ baza və ətraf mühitin vəziyyətinə təsir göstərən layihələr haqqında məlumatlılığının aşağı olmasıdır. Bu amil həyata keçirilən ekoloji layihələrdə ictimaiyyətin iştirakının fəallığında özünü göstərir. Burada ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında formalaşmış ekoloji sivilizasiya konsepsiyasının inkişafını qeyd etmək yerinə düşərdi. Məhz Azərbaycanda ümumtəhsil məktəblərinin dərsləklərində ilk dəfə olaraq ekoloji sivilizasiya anlayışı yer alıb. Akademik A.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, dayanıqlı inkişaf, insan potensialının inkişafı məsələsi və ekoloji sivilizasiyaya keçid yalnız inkişafın planlaşdırılması və idarə olunması ilə məşğul olanların deyil, bütün sahələr üzrə mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Ekoloji sivilizasiya ətraf mühitə və onun əsas komponentlərinə (hava, torpaq, su, flora, fauna və s.) mənfi və antropogen təsirlərin qarşısının alınmasından, təbii resurslardan düzgün və məqsədyönlü istifadədən, onların qorunmasından və gələcək nəsillərə ötürülməsindən ibarətdir [1].

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühit haqqında məlumat almaq hüququnun həyata keçirilməsinin konstitusional əsası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 39-cu maddəsi təşkil edir. Həmin maddənin ikinci hissəsinə əsasən, hər kəsə ətraf mühitin vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat toplamaq və ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində sağlamlığına və əmlakına dəymiş zərərin ödənilməsi hüququna təminat verilir. Gördüyümüz kimi, söhbət məhz etibarlı məlumatların toplanmasından gedir, çünki məlumatlar tam və düzgün olsa belə, əgər vaxtında təqdim edilmirsə, əlverişli ətraf mühit hüququnun müdafiəsi baxımından maraq doğurmur. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, ətraf mühit haqqında məlumat almaq hüququnu təsbit edən əsas milli hüquqi akt Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (№270-IIQ) 12 mart 2002-ci il tarixində qəbul edilmişdir.

Hazırda ümumqəbul edilmiş mövqə ondan ibarətdir ki, ətraf mühit həm milli tənzimləmə mexanizmləri, həmçinin beynəlxalq hüququn normaları və institutları vasitəsilə hüquqi mühafizə altındadır. Bu isə ekoloji məsələlərin global hüquqi tənzimləmə sistemində artan əhəmiyyətindən xəbər verir. Ətraf mühit sahəsində hüquqi məsələlər üzrə aparılan elmi tədqiqatların əksəriyyə-

tinin məhz ekoloji və ya ümumilikdə beynəlxalq hüquq kontekstində həyata keçirildiyi fikri ilə razılaşmaq vacibdir. BMT-nin müqavilə orqanları və beynəlxalq məhkəmələri tərəfindən bu sahədə qəbul edilən qərarların artması da bu məsələlərin aktuallığını və əhəmiyyətini bir daha göstərir [2, s.614].

Ətraf mühitin vəziyyəti barədə etibarlı məlumat əldə etmək imkanını və bu sahədə ədalət mühakiməsinə çıxış hüququnu da əhatə edən, informasiya almaq hüququnu təmin edən ixtisaslaşmış beynəlxalq sənəd 1998-ci il tarixli Ətraf mühitlə bağlı məsələlərdə informasiya əldə etmək, qərarların qəbulu prosesində ictimai iştirak və ədalət mühakiməsinə çıxış haqqında Konvensiyadır (Orxus Konvensiyası). Bu Konvensiya haqlı olaraq ətraf mühitlə bağlı məlumat və ədalət mühakiməsinə çıxış, həmçinin qərarların qəbulunda ictimaiyyətin iştirakını təmin edən ən səmərəli vasitə hesab olunur. Şübhəsiz ki, beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunan informasiya əldə etmək hüququ, o cümlədən milli qanunvericilik vasitəsilə həyata keçiriləcək. Bu baxımdan, iştirakçı dövlətlərin Konvensiyanın müddəalarına əməl etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3]. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 30 mart 2006-cı il tarixində imzalanmış Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və sazişlərdən irəli gələn məsələlər sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Sərəncam mövcuddur. Bu sərəncam Azərbaycan Respublikasının dövlət institutlarını beynəlxalq müqavilələrin müddəalarının həyata keçirilməsi sahəsində səylərini gücləndirməyə və fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmağa çağırır.

Konvensiyanın məqsədlərinə uyğun olaraq, hər bir Tərəf ətraf mühitlə bağlı məsələlər üzrə informasiya əldə etmək, qərarların qəbulunda ictimai iştirak və ədalət mühakiməsinə çıxış hüquqlarını təmin edir. Eyni zamanda, Konvensiyaya əlavə olunan Çirkəndiricilərin Atılması və Transferi Reyestrləri üzrə Protokol ətraf mühitin çirkənlənməsinin əsas mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Xüsusilə onun 11-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən iştirakçı dövlətlər ictimaiyyətin müvafiq informasiyaya çıxışının təmin edilməsi ilə bağlı konkret öhdəliklər götürürlər: “Hər bir Tərəf ictimaiyyətin marağını əsaslandırmadan və bu Protokolun müddəalarına uyğun olaraq, əsasən ictimai rabitə şəbəkələri vasitəsilə birbaşa elektron çıxışın təmin olunması yolu ilə, öz çirkəndirici maddələrin emissiyası və yayılması reyestrində olan informasiyaya çıxışını təmin edir” [4].

Qeyd olunan Konvensiyanın əhəmiyyətini BMT-nin sabiq Baş katibi Kofi Annan olduqca dəqiq ifadə etmişdir: “Orxus Konvensiyası əhatə dairəsinə görə regional olsa da, onun əhəmiyyəti ümumbəşəridir. Bu günə qədər o, Rio-de-Janeyro Bəyannaməsinin 10-cu prinsipinin - yəni şəxslərin ekoloji məsələlərin həllində iştirakının və dövlət orqanlarının sərəncamında olan məlumatlara çıxış hüququnun vacibliyini vurğulayan prinsipin - ən dolğun şəkil-

də işlənmiş formasıdır. Bu baxımdan, Konvensiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında həyata keçirilmiş ən iddialı və cəsarətli “ekoloji demokratiya” təşəbbüsü hesab oluna bilər” [5].

Konvensiyada mühüm şərtlərdən biri informasiyanın təqdim olunması qaydasıdır. Belə ki, Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, ekoloji informasiya mümkün qədər qısa müddətdə, lakin sorğunun təqdim edilməsindən bir aydan gec olmayaraq təqdim olunmalıdır. Yalnız informasiya həcmcə böyük və ya mürəkkəb olduqda, bu müddət iki ayadək uzadıla bilər. Sorğunu təqdim edən şəxs bu müddətin uzadılması və belə qərarın qəbulunu əsaslandırان səbəblər barədə məlumatlandırılır.

Konvensiyanın 4-cü maddəsi ekoloji informasiya təqdim edilməsindən imtina üçün ətraflı əsaslar siyahısını müəyyən edir. Belə ki, bu cür məlumatların açıqlanması aşağıdakılara mənfi təsir edərsə, ətraf mühitə dair məlumat tələbindən imtina edilə bilər:

a) dövlət orqanlarının fəaliyyətinin konfidensiallığına (əgər bu konfidensiallıq milli qanunvericiliklə nəzərdə tutulursa);

b) beynəlxalq münasibətlər, milli müdafiə və ya dövlət təhlükəsizliyinə;

c) ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə, şəxslərin ədalətli məhkəmə araşdırmasına çıxış hüququ və ya dövlət orqanlarının cinayət və ya intizam təhqiqatı aparmaq imkanlarına;

d) kommersiya və sənaye məlumatlarının konfidensiallığına (əgər bu konfidensiallıq qanunla qorunursa və qanuni iqtisadi maraqların müdafiəsinə yönəlibsə);

Bu hallar istisna olmaqla, ətraf mühitin mühafizəsinə dair tullantı və emissiyalarla bağlı məlumatların açıqlanması tələb olunur.

e) əqli mülkiyyət hüquqlarına;

f) şəxsi məlumatların və/və ya arxivlərin konfidensiallığına (əgər müvafiq şəxs məlumatın açıqlanmasına razılıq verməyibsə və bu milli qanunvericiliyə ziddirsə);

g) informasiya təqdim edən üçüncü tərəfin maraqlarına (əgər bu tərəf belə məlumatı təqdim etmək öhdəliyinə malik deyilsə və ya razılıq verməyibsə);

h) həmin məlumatın aid olduğu ətraf mühitin özü, məsələn, nadir növlərin çoxalma yerlərinə.

Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi bu baxımdan daha məhdud əsaslar müəyyən edir. Belə ki, məlumatın təqdimindən imtina aşağıdakı hallarda mümkündür:

dövlət təhlükəsizliyi məsələləri ilə bağlı olduqda;

beynəlxalq münasibətlər və müdafiə ilə bağlı dövlət sirri olan materiallara istinad edildikdə;

məhkəmə icraatında olan və ya ilkin istintaq mərhələsində olan məsələlərə aid olduqda;

kommersiya sirrinə aid olduqda;
məlumatın açıqlanması ətraf mühitə təhlükə yarada və ya onun komponentlərinə zərər vura biləcəyi halda;

üçüncü tərəf tərəfindən təqdim edilmiş və həmin şəxsə qanunla belə məlumatı yaymaq səlahiyyəti verilməmiş, yaxud bu barədə razılıq verilməmiş hallarda.

Bu hallar Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında Qanununun 7-ci maddəsində əksini tapıb.

Aparılmış ümumi hüquqi təhlil göstərir ki, milli qanunvericilik aktlarının müddəaları Konvensiyanın tələblərinə əsasən uyğun gəlir. Qanunlarda (məsələn, Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında Qanunun 13-cü maddəsi, Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanunun 82-ci maddəsi və s.) təsbit olunduğu kimi, hər hansı hüquqi ziddiyyət yarandıqda Konvensiyanın müddəalarına üstünlük veriləcək.

Göstərilən hüququn İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın ümumi hüquq və azadlıqlar siyahısında təsbit olunmasına qayıdaraq qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyada bu hüququn bir-başə təsbit olunmamasına baxmayaraq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ konvension hüquqların və azadlıqların mətn xaricində əhatəli şərh olunması ilə xeyli dərəcədə genişlənməmişdir. Belə ki, əlverişli ətraf mühit hüququ birbaşə Konvensiyada təsbit olunmasa da, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi məzkur Konvensiyada təsbit edilmiş hüquqlara istinad etməklə bir sıra qərarlarında bu hüququn mövcudluğunu faktiki olaraq tanımışdır. Hazırda ekoloji insan hüquqları yaşamaq hüququ (maddə 2), ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ (maddə 6) və şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ (maddə 8) kimi ümumilikdə qəbul olunmuş konvensiya hüquqlarının ayrılmaz hissəsi sayılır.

Bundan əlavə, bu kateqoriyaya aid işlərin araşdırılması zamanı Konvensiyanın bu maddələrində rəhbər tutulmuşdur: 3-cü maddə (işgəncələrin qadağan olunması), 5-ci maddə (azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ), 10-cu maddə (fikrin sərbəst ifadəsi azadlığı), 11-ci maddə (yığıncaq və birləşmə azadlığı), 13-cü maddə (səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsinə çıxış hüququ) və Konvensiyaya əlavə 1-ci protokolun 1-ci maddəsi (mülkiyyət hüququnun müdafiəsi).

Yuxarıda təsbit ediləni aydınlaşdırmaq üçün Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ekoloji əhəmiyyətli məlumatların əldə olunması hüququnu təhlil etdiyi əsas işlərin araşdırılmasına müraciət etmək məqsədəuyğundur. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, çox sayda alim və praktiklər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent aktlarını daxili hüququn mənbəyi hesab edir. M.V. Kuçin fikrinə görə, Konvensiyaya qoşulduqdan sonra və beynəlxalq hüququn ümumilikdə qəbul edilmiş norma və prinsipləri onun hüquq

sisteminə daxil olduqdan sonra, bu sırada presedent komponentinin də az önəmli olmadığı iddia edilə bilər [6]. Martin Kuijerin fikrincə milli məhkəmələr dövlət tərəfindən Konvensiyanı ratifikasiya etdikdən sonra Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentlərinə riayət etməli olmasını təmin etməyə çalışır ki, bu da presedent komponentinin hüquq sisteminə inteqrasiyası deməkdir [7]. Ümumiyyətlə, alman filosofu Robert Aleksinin mövqeyi ilə razılaşaraq, vurğulamaq lazımdır ki, beynəlxalq normaların mütənasiblik prinsipi və məhkəmə sistemlərinin institusional qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə tətbiqi ilə bağlı fikirlər beynəlxalq hüququn milli səviyyədə şərhində məhkəmə presedentinin əhəmiyyətini nümayiş etdirir [8].

Daha əhəmiyyətli, hesab edilir ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin ərazisində tam hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu o deməkdir ki, həmin qərarlardan şikayət verilə bilməz və bütün dövlət hakimiyyət orqanları üçün icrası məcburidir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın müddəalarına riayət etməyi öz üzərinə götürmüş dövlətin ali rəhbər orqanları Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının icrasına zəmanət verirlər.

Lakin bütün tədqiqatçılar bu nəzəri-praktiki mövqeləri dəstəkləmir. Məsələn, S.G. Kolesnikova hesab edir ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi presedent xarakterli qərarlar qəbul etsə də, onların cəmiyyəti ingilis “presedent hüququ” ilə eyniləşdirilə bilməz. İngilis presedent hüququnda məhkəmə aktı hərəkət üçün məcburi qayda kimi qəbul olunur. Buna görə də milli məhkəmələr müxtəlif ölkələrdə mövcud olan mədəni ənənələr və digər əhəmiyyətli hallarla əlaqədar qərarlarında öz ixtiyar sərbəstliyini (*discretion*) nəzərə almaq hüququna malikdirlər. Bu isə tam olaraq mütənasiblik prinsiplərinə, həmçinin fərd və cəmiyyət maraqları arasında tarazlığın qorunmasına uyğundur və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin özü tərəfindən də bəyan olunan hüquqi üstünlüklərə uyğun gəlir [9].

Digər müəlliflərin fikrincə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent qərarları yalnız Məhkəmənin cavabdeh dövlət kimi iştirak etdiyi işlər üzrə məhkəmənin üzvü olan ölkələr üçün imperativ xarakter daşıyır, xüsusilə də milli hakimlər həmin işdə ratifikasiya olunmuş Avropa beynəlxalq hüquq normalarının pozulduğunu təsdiqlədikdə. Digərləri isə yalnız tətbiq aktlarına deyil, həmçinin konvensiya normalarının şərhinə mütləq hüquqi qüvvə verirlər. Belə ki, *res judicata* (qərarın məcburiliyi) və *res interpretata* (şərhin qüvvəsi) konsepsiyalarına əsasən, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları formal olaraq yalnız konkret iş üzrə cavabdeh dövlət tərəfləri üçün məcburidir, xüsusilə də milli məhkəmələr pozuntunu təsdiqlədikdə [10].

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanı ratifikasiya edən üzv ölkələr, həmin Konvensiyanın və ona əlavə edilmiş Protokolların şərhini və tətbiqini ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkə-

məsinin yurisdiksiyasını, bu müqavilə aktlarının müddəalarının pozulduğu ehtimal edilən hallarda, məcburi qəbul edirlər. Hesab edirik ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent qərarları milli ekoloji hüququn mənbələri sırasında da göstərilə bilər. Çünki bu qərarlar yalnız məhkəmələri Avropa ədalət standartlarına yönəltmir, həm də beynəlxalq hüququn ümumilikdə qəbul edilmiş prinsip və normalarına əsaslanaraq Konvensiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların mahiyyətinə şərh verilməsi ilə milli hüquq sisteminin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Belə ki, Guerra və başqaları İtaliyaya qarşı (*Guerra and others v. Italy*) işi (1998) [11] ekoloji təhlükəsiz yaşayış hüququnun başqa bir aspektinə, yəni ekoloji baxımdan əlverişsiz vəziyyət barədə məlumat almaq hüququna toxunmuşdur. Şikayətçilər kimyəvi gübrə istehsalı fabrikinə bir kilometr məsafədə yaşayırdılar. Fabrikdə baş vermiş nasazlıq səbəbindən atmosfərə toksik arsenik ehtiva edən bir neçə ton maddə yayılmışdı. 150 nəfər arsenikdən kəskin zəhərlənmə diaqnozu ilə xəstəxanaya yerləşdirilmişdir. Şikayətçilər iddia edirdilər ki, çirklənmə səviyyəsinin azaldılması üçün praktik tədbirlərin görülməməsi və fabrikin istismarı zamanı baş verən böyük qəza halları onların həyat və fiziki toxunulmazlıq hüququna hörmət edilməməsi ilə nəticələnmişdir.

Məhkəmə qeyd etmişdir ki, ətraf mühitin ciddi şəkildə çirklənməsi insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərə və onların yaşadıkları mənzildən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırma bilər. Gübrə istehsalının 1994-cü ildə dayandırılmasına qədər şikayətçilər hakimiyyət orqanlarından özləri və ailələri üçün riskləri qiymətləndirməyə imkan verəcək məlumat almağı gözləyirdilər, çünki qəza halında onların şəhəri çirklənmənin episentrində qalacaqdı. Məhkəmə qərara aldı ki, İtaliya şikayətçilərin şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu təmin etmək öhdəliklərini yerinə yetirməyib və beləliklə, Konvensiyanın 8-ci maddəsi pozulub [12]. Qərar dövlətin bu cür məlumatların olmaması şəxslərin şəxsi həyatına xələl gətirə biləcəyi müvafiq ekoloji məlumatı təqdim etmək vəzifəsini təsdiqləyən bir presedent yaratdı. Guerra və başqaları İtaliyaya qarşı işində Məhkəmə dövlətlərin öz vətəndaşlarını ətraf mühitin çirklənməsinin zərərli təsirlərindən qorumaq üçün tədbirlər görmək vəzifəsini vurğulayır və Konvensiyanın 8-ci maddəsinin təfsiri üçün əsas meyarları müəyyən edir.

Başqa bir işdə - McGinley və Egan Böyük Britaniyaya qarşı (*McGinley and Egan v. the United Kingdom*) (1998) [13] - şikayətçilər keçmiş hərbi qulluqçular olmuş, 1950–60-cı illərdə Milad Adasında nüvə sınaqlarında iştirak etmişdilər. İllər sonra sağlamlıq problemlərinin yaranması ilə əlaqədar, xəstəliklərinin sınaqlarla əlaqəli olub-olmadığını öyrənmək məqsədilə hökumətdən radiasiyanın təsirinə dair sənədləri almağa çalışmışdılar. Milli məhkəmələrdə bu sənədlərin açıqlanmasını təmin edə bilmədilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə verdikləri şikayətdə onlar, o cümlədən, 6-cı maddəyə (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 8-ci maddəyə (şəxsi və ailə həyatına

hörmət hüququ) istinad edərək, məlumatın verilməməsini hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirmişdilər. Məhkəmənin məzkur iş üzrə qərarına əsasən, Böyük Britaniya öz öhdəliklərini yerinə yetirdiyini vurğulayaraq, milli səviyyədə lazım olan sənədləri tələb etmək üçün prosedur mövcud olduğunu və şikayətçilər bu prosedurdan istifadə edə biləcəyini qeyd etmişdir. Hər iki şikayətçi bu prosedur vasitəsilə məlumat tələb etmədiyindən, Məhkəmə Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozulmadığı qənaətinə gəlmişdir. Eyni zamanda, 6-cı maddənin pozuntusu aşkar edilməmiş, çünki şikayətçilərin məhkəməyə çıxış imkanları və effektiv hüquqi müdafiə vasitələri əlindən alınmadığı bildirilmişdir.

Bu işin önəmi ondadır ki, Məhkəmə burada ilk dəfə açıq şəkildə prinsip formalaşdırdı: dövlət potensial təhlükəli fəaliyyət həyata keçirərkən, ekoloji risklər barədə məlumatın şəffaf əldə olunması mexanizmini təmin etməlidir, əks halda 8-ci maddə üzrə məsuliyyət yarana bilər. Bundan əlavə, hakimlər De Meyer, Valtikos və Morenilla tərəfindən verilmiş Xüsusi fikirdə qeyd olunur ki, hakimiyyət orqanları nüvə partlayışları zonasındakı insanlara hüquqlarını effektiv həyata keçirmək üçün lazım olan tam məlumatı təmin etmək məqsədilə tədbirlər görməlidirlər. [14]

Roche Böyük Britaniyaya qarşı iş (*Roche v. the United Kingdom*) (2005) [15] üzrə şikayətçi 1960-cı illərin sonlarında Britaniya ordusundan tərxis edilmişdi. 1980-ci illərdə onun yüksək qan təzyiqi inkişaf etdi, daha sonra isə hipertoniya, bronxit və bronxial astma ilə əziyyət çəkdi. O, əlil kimi qeydiyyatda alınmışdı və iddia edirdi ki, sağlamlıq problemləri 1960-cı illərdə Britaniya Silahlı Qüvvələrinin rəhbərliyi altında Porton-Down kazarmalarında aparılmış sarı qaz və sinir qazı sınaqlarında iştirakına görə yaranmışdır. Şikayətçi, xüsusilə iddia edirdi ki, ona sınaqlarda iştirak zamanı üzləşdiyi riskləri qiymətləndirməyə imkan verəcək bütün müvafiq məlumatlar təqdim edilməyib.

Məhkəmə öz təcrübəsində ilk dəfə olaraq bildirdi ki, ətraf mühit Konvensiyada birbaşa qeyd edilməsə də, cəmiyyət və dövlət hakimiyyəti tərəfindən qorunması vacib olan dəyərdir. İqtisadi maraqlar və hətta mülkiyyət hüququ ekoloji məsələlərdən üstün olmamalıdır, xüsusən də bu sahədə mövcud olan qanunvericilik olduqda. Dövlət orqanlarının ətraf mühiti qorumaq üçün tədbirlər görmək öhdəliyi vardır.

Hal-hazırda potensial və ya faktiki ekoloji risklər barədə məlumat əldə etmək hüququ ekoloji işlərdə pozitiv öhdəliklər çərçivəsində əsas prosedur hüquqlardan biri kimi qəbul edilir. Bu hüquqa belə əhəmiyyət verilməsi Məhkəmənin beynəlxalq ekoloji hüquqdan "ehtiyat prinsipi"ni (*precautionary principle*) mənimsəməsinin göstəricisidir [16]. Bu prinsip dövlətlərdən tələb edir ki, mənfi nəticələrin baş verəcəyi ilə bağlı tam əminlik olmasa belə, zərərli təsirlərin qarşısını almaq üçün tədbirlərin görülməsini gecikdirməsinlər. Beynəlxalq standartların təsiri altında Məhkəmə müəyyən edib ki, mənfi nə-

ticələr baş verdikdə hakimiyyət orqanları təhlükədən xəbərsiz olduqlarını əsas gətirə bilməzlər.

Belə ki, Brincat və başqaları Maltaya qarşı (*Brincat and others vs Malta*) (2014) [17] köhnə işçilərin üzərində işlədiyi gəmi təmiri zavodunda asbestlə əlaqəli vəziyyəti əhatə edən işdə, Məhkəmə bildirdi ki, hakimiyyət orqanları işçilərə məlumat verməyi öz öhdəlikləri saymamış və işçilərin mümkün risklərdən xəbərdar olmaları lazım olduğunu düşünmüşdü. Məhkəmə hesab etdi ki, bu mövqe ölkənin bir çox dəfə istifadə etdiyi arqumentlə, yəni hakimiyyət orqanlarının uzun müddət təhlükədən xəbərsiz olduqları iddiası ilə açıq ziddiyyət təşkil edir. Asbestlə işləyərkən maskaların verilməsini işçilərin təhlükənin dərəcəsini anlamalı olduğu dolayı məlumat mənbəyi kimi qəbul etmək arqumenti isə qəbul edilməz hesab edildi (§114 Qərar). Məhkəmə bu işdə əvvəlki mövqelərini bir daha təsdiqlədi: dövlətin pozitiv öhdəlikləri arasında şəxslərin sağlamlıq və həyatlarına təhlükə dərəcəsini qiymətləndirmələrinə kömək edən mühüm məlumatlara çıxışı təmin etmək var və bəzi hallarda məlumat vermək dövlətin vəzifəsidir (§102 Qərar).

Beləliklə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi yalnız insanlara təsir edən amillər barədə məlumatın aydın və başa düşülən şəkildə verilməli olduğunu təsdiqləmədi, həm də dövlətə bu cür məlumatın əldə edilməsi üçün əlçatan və effektiv prosedurların təmin olunması kimi pozitiv öhdəlik qoydu. Məhkəmə bununla da informasiya əldə etmək hüququnun məzmununu əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi və bildirdi ki, məlumatın verilməsindən imtina Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 1950-ci il tarixli əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya müddəalarının pozuntusu kimi qiymətləndirilə bilər, hətta tələb olunan məlumat konkret subyektiv vətəndaş hüququnun həyata keçirilməsi üçün birbaşa tələb olunmadığı hallarda belə.

Rövşən Hacıyev Azərbaycana qarşı (2021) [18] işində Məhkəmə 10-cu maddə prizmasından ətraf mühitə dair məlumatlara çıxışın rədd edilməsini, yəni ictimai maraq kəsb edən məlumat almaq azadlığının məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirmişdir. Bu, Məhkəmənin presedent hüququnun təkamülünü əks etdirir: 1990-cı illərin sonlarında o, hələ 10-cu maddədən məlumat almaq üçün birbaşa müsbət hüquq əldə etməsə də, sonradan, xüsusilə Böyük Palatanın qərarlarında (məsələn, *Magyar Helsinki Bizottság Macaristana qarşı iş*, 2016) bu yanaşma tanınıb. Belə ki, jurnalist R.Hacıyev demokratiyanın sosial qondarma “gözətçisi” kimi çıxış edib və tələb olunan məlumatların cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyəti olub. Bu işdə Məhkəmə müəyyən edib ki, jurnalistə radiolokasiya stansiyasının fəaliyyətinin ekoloji və sanitariya nəticələri barədə məlumat verməkdən imtina onun Konvensiyanın 10-cu maddəsi ilə təmin edilmiş məlumat almaq hüququna qanunsuz müdaxilədir. Dövlət bu cür ekoloji cəhətdən həssas məlumatların məxfiliyini əsaslandırmaq üçün kifayət qədər əsaslar təqdim edə bilmədiyi bildirildi. Buna görə də 10-cu maddənin -

ifadə azadlığı (məlumat əldə etmək aspektində) pozulması vurğulanmışdır. Bu hal ətraf mühitin vəziyyəti və onunla bağlı risklər haqqında məlumat almaq hüququnun ifadə azadlığının tərkib hissəsi kimi Konvensiya tərəfindən qorunduğunu təsdiqləyən mühüm addımdır, xüsusən də informasiya ictimai maraqlar naminə jurnalist və ya təşkilat tərəfindən tələb edildikdə. Yuxarıda göstərilən halların təhlili sübut etməyə imkan verir ki, məhkəmə qərarları dövlətin ətraf mühit haqqında məlumatın verilməsində, belə məlumatların olmaması şəxslərin şəxsi həyatına xələl gətirə biləcəyi təqdirdə, habelə ekoloji məlumatların əldə edilməsi üçün effektiv və əlçatan prosedurun yaradılmasına dair müsbət məsuliyyəti tanıyır. Bu mövqeyin qanunvericiliklə möhkəmlənməsini “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun dövlət orqanlarının ətraf mühit haqqında məlumat vermək vəzifələrini müəyyən edən 6-cı maddəsindən izləmək olar. Belə ki, 6.0.4-cü maddə dövləti ətraf mühitin vəziyyəti haqqında milli hesabatları, habelə ətraf mühitin vəziyyəti (keyfiyyəti və çirklənməsi) haqqında məlumatları üç ildə bir dəfədən az olmayaraq dərc etməyə borcludur. Bundan əlavə, səlahiyyətli dövlət orqanı ildə bir dəfədən az olmayaraq ətraf mühitin vəziyyəti haqqında hesabatlar hazırlayır, ictimaiyyət üçün açıq olan elektron məlumat bazasında yerləşdirir və çirklənmə ilə bağlı kadastr və uçot sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görür.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsi ekoloji insan hüquqlarının artan əhəmiyyətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir və ətraf mühitin səmərəli mühafizəsinin vacibliyini vurğulayır. Son illərdə insan hüquqları kontekstində ekoloji aspektlərin tanınması istiqamətində davamlı tendensiya müşahidə olunur ki, bu da Məhkəmə tərəfindən baxılan ekoloji pozuntularla bağlı işlərin sayının artmasında özünü əks etdirir. Bu onu göstərir ki, ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri hüquqi sahənin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və beynəlxalq və milli qurumlardan xüsusi diqqət tələb edir. Ümumavropa təşəbbüsləri səviyyəsində 1950-ci il Əsas hüquq və azadlıqlar haqqında Avropa Konvensiyasına xüsusi olaraq ekoloji hüquqlara həsr olunacaq əlavə protokolun işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi üçün real imkanlar mövcuddur. Belə bir addım Konvensiya çərçivəsində ekoloji hüququn müstəqil institutunu yaradacaq ki, bu da vətəndaşların ekoloji hüquqlarının qorunmasının səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq və daha aydın standartlar və nəzarət mexanizmlərini təmin edəcək. Bundan əlavə, məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, dövlətlər Məhkəmə tərəfindən fərdlərin şəxsi və ailə həyatına, habelə onların mənzillərinə hörməti təmin etmək öhdəliyi olan subyektlər kimi baxırlar. Bu o deməkdir ki, insanların sağlamlığına və rifahına mənfi təsir göstərən ekoloji standartların pozulması fundamental insan hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilə bilər. Ona görə də dövlətlər ekoloji standartlara əməl olunmasını və ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək məqsədilə

öz ərazilərində hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətini tənzimləmək üçün zəruri qanunvericilik və inzibati tədbirlər görməyə borcludurlar.

Əgər milli orqanlar əlverişli ekoloji şəraitin təmin edilməsi üçün təsirli tədbirlər görməsələr, o zaman biz Konvensiyada təsbit olunmuş insan hüquqları prizmasından ətraf mühitin pozulması ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə edilən müraciətlərin sayının daha da artacağına qəşilməz olduğunu inkar edə bilməyəcəyik. Bu, fərdlərin sağlamlığına və onların yaşayış sahəsinə dəyən zərərin qarşısının alınması üçün ekoloji qanunvericiliyin hazırlanması və onun həyata keçirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

Ümumiyyətlə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsi insan hüquqlarının mühüm tərkib hissəsi kimi ətraf mühitin mühafizəsinə yeni yanaşmaların formalaşmasına töhfə verir və dövlətləri bu sahədə fəal addımlar atmağa sövq edir. Ekoloji hüquqların qorunması təkcə təbiətin mühafizəsi məsələsi deyil, həm də hər bir insan üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəlmiş beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir.

Qeyd olunanlar göstərir ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ətraf mühitlə bağlı məlumat hüququnun müdafiəsini ardıcıl olaraq genişləndirmişdir. İlkin olaraq, Məhkəmə 8-ci maddəyə istinad edərək, ətraf mühitlə bağlı məlumatın olmaması şəxsi və ailə həyatı hüququnun pozulması kimi qiymətləndirib, burada təhlükələrdən xəbərsiz olmaq insanların sağlamlığını və evini qorumağa mane olur. Tədricən Məhkəmə, həmçinin etiraf etdi ki, 10-cu Maddədə dövlətlərin üzərinə ekoloji əhəmiyyətli məsələlər haqqında dəqiq və tam məlumat vermək üçün müsbət vəzifə qoya bilər, xüsusən də sorğu jurnalistlərdən və ya QHT-lərdən ictimai maraqlara uyğun gəldikdə. Bütün hallarda əsaslandırmanın mühüm elementi maraqların tarazlaşdırılması idi: dövlət marağı və ya məxfiliyi ictimaiyyətin ətraf mühit və sağlamlıq üçün risklər haqqında bilmək hüququnu əsassız olaraq üstələməməlidir. Bu presedentlər daha çox şəffaflığa təkan verdi: Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər indi nəzərə almağa borcludurlar ki, ətraf mühitə dair məlumatların gizlədilməsi insan hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətə səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. https://1news.az/news/20140110105753459-Akif-Alizade-Ustoichivoe-razvitie-i-osnovy-ekologicheskoi-tsivilizatsii?utm_source=chatgpt.com
2. Boyle A. Human Rights and the Environment: Where Next? // The European Journal of International Law. Vol.2. №3. // <https://www.ejil.org/pdfs/23/3/2296.pdf>
3. Azərbaycan Respublikası 2000-ci ilin martında Orxus Konvensiyasına qoşulmuş, lakin hələ də 21.05.2003-cü il tarixli Orxus Konvensiyasına Çıkrəndiricilərin Atılması və Transfer Reyestrləri haqqında Protokolun iştirakçısı olmamışdır.
4. Protocol on Pollutant Release and Transfer Registers to the Convention on Access to

- Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters [Elektron mənbə]. Giriş rejimi: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-13-a&chapter=27&clang=_en
5. <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>
 6. Кучин М.В. Прецедентное право Совета Европы и правовая система Российской Федерации: проблемы взаимодействия»// Известия высших учебных заведений. Правоведение. 2001, № 1. С. 51
 7. Martin Kuijer. The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession// <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13642987.2018.1535433>
 8. Stefan Gschiegl. Das Prinzip der Gerechtigkeit zwischen politischen Handlungsparadigmen und normativer Wirklichkeit// <https://core.ac.uk/download/pdf/11599667.pdf>
 9. «Концепция развития судебной системы и системы добровольного и принудительного исполнения решений Конституционного Суда РФ, судов общей юрисдикции, арбитражных, третейских судов и Европейского суда по правам человека» (Материалы Международной научно-практической конференции, Сочи, 20–23 апреля 2007 г.) / Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс»; Краснодар / Санкт-Петербург, 2007 г. // <https://onlinelibrary.net/read/koncepciya-razvitiya-sudebnoy-sistemy-i-sistemy-dobrovolnogo?page=10#text>
 10. Khrystyna Gavrysh. Establishing Judicial Precedents Through Advisory Opinions of the European Court of Human Rights// https://brill.com/view/journals/iric/2/2/article-p266_004.xml?utm_source=chatgpt.com
 11. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58135%22%5D%7D>
 12. Kempees Peter. A Systematic Guide to the Case-Law of the European Court of Human Rights: 1997-1998. Martinus Nijhoff Publishers, 2000, P. 379-380. 996 p.
 13. <https://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-65867>
 14. <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/02/ECtHR-1998-McGinley-and-Egan-v-United-Kingdom-Russian.pdf>
 15. Roche v. the United Kingdom [GC] - 32555/96. Judgment 19.10.2005 [GC]. October 2005. www.echr.coe.int/Documents/FS_Environment_ENG.pdf
 16. Bax: Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Rio Bəyannaməsinin 15-ci Prinsipi (1992); BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (1992) və s.
 17. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-145790%22%5D%7D>
 18. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-213788%22%5D%7D>

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО НА ИНФОРМАЦИЮ ОБ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ В КОНТЕКСТЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ПРАКТИКЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Т.И. ГУСЕЙНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается, что доступ к экологической информации и участие в решении этих вопросов являются частью прав человека. Автор рассматривает проблему обеспечения права на экологическую информацию с точки зрения реализации прав, закрепленных в международных правовых документах, в частности в Конвенции

1950 года о защите прав человека и основных свобод. Определяется важность права на экологическую информацию как важной составляющей прав человека и утверждается, что процесс его подтверждения в международных правовых документах неизбежен. Автор анализирует практический опыт Европейского суда по правам человека в рамках данной темы и отмечает, что государства несут позитивные обязательства по обеспечению доступа к экологической информации. Утверждается, что защита экологических прав является не только вопросом охраны окружающей среды, но и важной составляющей международного правового регулирования, направленного на обеспечение достойного уровня жизни для каждого человека.

Ключевые слова: Право на информацию, окружающая среда, «экологическая демократия», Орхусская конвенция, Европейский суд по правам человека, экологические права человека, судебные прецеденты.

THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO ENVIRONMENTAL INFORMATION IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

T.I.HUSEYNOV

SUMMARY

The article emphasizes that access to environmental information and participation in related matters are part of human rights. The author examines the issue of ensuring the right to access environmental information through the lens of the implementation of rights established in international legal documents, particularly the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The importance of the right to receive environmental information as a vital component of human rights is identified, and it is stated that the process of its recognition in international legal instruments is inevitable. Within the scope of the topic, the author analyzes the case law of the European Court of Human Rights and notes that states bear positive obligations to ensure access to environmental information. It is emphasized that the protection of environmental rights is not only a matter of nature conservation but also a significant part of international legal regulation aimed at ensuring a decent standard of living for every individual.

Keywords: Right to information, environment, "ecological democracy", Aarhus Convention, European Court of Human Rights, environmental human rights, court precedents.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT HÜQUQUNDA
DÖVLƏTƏ XƏYANƏT CİNAYƏTİNİN FORMALARI****O.Ə.QASIMOV*****Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi*
*lawer_dia@yahoo.com***

Müasir dövrdə milli təhlükəsizliyin cinayət-hüquqi təminatı Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il cinayət qanunvericiliyinin normaları ilə tənzimlənir. Dövlətin konstitusiyə quruluşunun əsaslarına və təhlükəsizliyinə qəsd edən əməllər milli təhlükəsizliyə qarşı ən ciddi təhdidlər kimi qiymətləndirilir. İctimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinə uyğun olaraq, xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilən dövlətə xəyanət cinayəti (maddə 274) dövlətin konstitusiyə quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlərin sistemində xüsusi yer tutur. Məqalədə dövlətə xəyanət cinayətinin formalarının tarixi-hüquqi və müqayisəli-hüquqi aspektləri təhlil edilir.

Açar sözlər: dövlətə xəyanət, mülli təhlükəsizlik, dövlət sirri, xüsusilə ağır cinayət, cinayət məsuliyyəti, dövlətə xəyanətin formaları.

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.320>

Milli təhlükəsizliyi, dövlətin suverenliyini, siyasi müstəqilliyini, müdafiəsini və konstitusiyə quruluşunun əsaslarını qorumağa yönəlmiş ictimai münasibətlərə qəsd edən əməllər ən təhlükəli və ağır cinayətlər hesab olunur. Dövlətin xarici təhlükəsizliyinə qəsd edən əməllər, həmçinin dövlətin və onun cinayətkarlıqla mübarizə ilə sıx bağlı olan institutlarının stabil fəaliyyətinə ciddi mane olur [15].

Son onilliklər ərzində silahlı münaqişəyə cəlb olunmuş, eyni zamanda böyük dövlətlərin geostrateji və siyasi-iqtisadi maraqlarının toqquşma nöqtəsində yerləşən Azərbaycan üçün, dövlətin xarici təhlükəsizliyinin cinayət-hüquqi vasitələrlə qorunması yalnız deklarativ xarakter daşımır, əksinə, praktiki əhəmiyyətə malik mühüm hüquqi alət kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin (daha sonra - CM) 274-cü maddəsinin dispozisiyasında dövlətə xəyanətin formalarını təhlil etməzdən öncə onların keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmaq vacibdir. Belə ki, Azərbaycan SSR-in 1960-cı il CM-də “vətənə xəyanət” kimi adlanan bu cinayətin (maddə 57) tərkib hissələri sovet dövrünün əvvəlki Cinayət Məcəllələri (1922 və 1927-ci illər) ilə müqayisə etdikdə altı əsas forma

göstərilmişdir:

1. düşmən tərəfinə keçmə;
2. casusluq;
3. dövlət sirrini və ya hərbi sirri xarici dövlətə vermə;
4. xaricə qaçma və ya xaricdən SSRİ-yə (1994-cü ildən - Azərbaycan Respublikasına) qayıtmaqdan imtina etmə;
5. SSRİ-yə (1994-cü ildən - Azərbaycan Respublikasına) qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqda xarici dövlətə kömək etmə;
6. hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə sui-qəsd düzəltmə [6, s.652].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR-in bütün cinayət məəcəllələrində (1922, 1927 və 1960-cı illər) dövlətə xəyanət cinayəti üçün cəza tədbiri kimi alternativ qaydada ölüm cəzası - güllələnmə nəzərdə tutulmuşdur.

Bununla belə, 1960-cı il CM-in mühüm yeniliklərindən biri isə 57-ci maddənin qeydlərində xüsusi şərtlər daxilində cinayət məsuliyyətindən azad olunma imkanının verilməsi olmuşdur. Belə ki, SSRİ-yə (1994-cü ildən - Azərbaycan Respublikasına) qarşı düşmənçilik xarici kəşfiyyat tərəfindən casusluq məqsədilə ələ alınmış şəxs, əgər bu tapşırığı yerinə yetirmədən könüllü şəkildə dövlət orqanlarına müraciət edərdisə, məsuliyyətdən azad edilirdi.

Azərbaycan Respublikası 1999-cu il CM-in 274-cü maddəsi dövlətə xəyanəti aşağıdakı dörd əsas formada nəzərdə tutur:

1. düşmən tərəfə keçmə,
2. casusluq,
3. dövlət sirrini xarici dövlətə vermə,
4. Azərbaycan Respublikasına qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqda xarici dövlətə, təşkilata və ya onların nümayəndələrinə kömək etmə [2].

Azərbaycan Respublikası CM-in 274-cü maddəsi dövlətə xəyanəti bir vahid hüquqi kateqoriya kimi müəyyən edir, lakin bu kateqoriya daxilində dörd fərqli davranış forması ayrıca tərkib elementi kimi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma dövlətin suverenliyinə və təhlükəsizliyinə qarşı potensial təhlükələrin müxtəlif aspektlərini hüquqi baxımdan dəqiq şəkildə ayırmağa imkan verir və cinayət tərkibinin sərhədlərini aydınlaşdırır.

Dövlətə xəyanətin ilk formasında düşmən anlayışı altında, Azərbaycanın suveren ərazisindən kənarda yerləşən və Azərbaycan Respublikası ilə müharibə və ya silahlı münaqişə vəziyyətində olan hər hansı bir xarici dövlət başa düşülür. Bu halda cinayətkarın davranışı, xüsusilə silahlı münaqişə və ya müharibə şəraitində, öz dövlətinin müdafiəsinə xidmət edən statusundan imtina edərək düşmən dövlətin nəzarətinə könüllü şəkildə keçməsi ilə xarakterizə olunur. Əsas hüquqi əhəmiyyət, şəxsin faktiki olaraq düşmən sərəncamına keçməsi və bu yolla həmin dövlətin maraqlarına xidmət etmək imkanının yaranmasıdır. Bu formada həm davranışın xarakteri, həm də potensial təhlükə məhkəmə praktikasında obyektiv tərəfin müəyyən edilməsində əsas

meyar kimi qəbul edilir.

Rusiya Federasiyasından fərqli olaraq (CM, maddə 275), postsovet məkanındakı bəzi dövlətlər, məsələn, Özbəkistan (CM, maddə 157), Moldova (CM, maddə 337), Qazaxıstan (CM, maddə 175) və Ukrayna (CM, maddə 111), dövlətə xəyanətin müəyyən formalarından imtina etməmişdir, xüsusilə də düşmən tərəfə keçmə hələ də dövlətə xəyanətin ayrıca forması olaraq tanınır [12; 11; 10; 9; 13]. Bu, həmin dövlətlərin hüquq sistemlərində dövlət suverenliyi və milli təhlükəsizlik anlayışının yüksək prioritetə malik olduğunu göstərir. Cinayət hüququ doktrinası baxımından bu yanaşma dövlətin qorunmasını, fərdi hüquqlardan üstün tutmaq prinsipi ilə əlaqəlidir və postsovet hüquq məkanında dövlətə xəyanətə dair normativ tənzimləmələrin ideoloji və siyasi kontekstdən təsirləndiyini nümayiş etdirir. Ermənistan CM-i isə eyni əməlləri bir qədər fərqli terminologiya ilə qiymətləndirir və onu “düşmən tərəfə fərarilik etmə” (*deserting to the enemy*) kimi təsnif edir (maddə 418), bu da hüquqi təhlildə terminoloji fərqlərin və milli hüquq ənənələrinin əhəmiyyətini göstərir [8].

Bundan əlavə, bəzi dövlətlərin, məsələn, Ukrayna və Qazaxıstanın CM-də dövlətə xəyanətin bu forması xüsusi kontekstlərdə, yəni “hərbi vəziyyət və ya silahlı münaqişə şəraitində”, yaxud “silahlı münaqişə vaxtı” kimi qeydlərlə müəyyənləşdirilmişdir [13; 9]. Bu yanaşma cinayətin sosial və dövlət təhlükəliliyi aspektini daha dəqiq vurğulayır və hüquqi doktrina baxımından, həmin əməlin yalnız xüsusi ekstremal şəraitdə baş verməsini ön şərt kimi qəbul edir. Belə tənzimləmə həm preventiv məqsəd daşıyır, həm də cinayətin həcmi və ictimai təhlükəliliyi üzrə normativ çərçivəni dəqiqləşdirir.

Azərbaycan Respublikası CM-in 274-cü maddəsinin “Qeyd” hissəsində dövlətə xəyanət etdiyinə görə təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad olunması üçün xüsusi şərtlər nəzərdə tutulmuşdur. Şəxs cinayətkar tapşırıq aldıqdan sonra heç bir hərəkət etməməli, dövlət orqanlarına vaxtında məlumat verərək və ya digər yollarla Azərbaycan Respublikasının maraqlarına ziyan vurulmasının qarşısını almağı bacarmalı və onun hərəkətlərində başqa cinayət tərkibi olmamalıdır. Bu üç şərt birgə mövcud olduqda şəxs cəzadan azad edilir. Lakin tərəfimizdən düşünülməyən bir məqam budur ki, “onun hərəkətlərində başqa cinayət tərkibi olmamalıdır” şərti lazımsızdır və bu, normanın stimullaşdırıcı xarakterini sıfıra endirir. Bu xüsusda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun “CM-in 144, 199, 214, 214-1, 214-3, 215, 228, 229, 274, 278 və 283-1-ci maddələrinin “Qeyd” hissələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 may 2025-ci il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, “göstərilən maddələrinin “Qeyd” hissələrində nəzərdə tutulmuş hərəkətləri yerinə yetirmiş şəxs həmin maddə üzrə cinayət məsuliyyətindən azad edilir. Şəxsin əməlində başqa cinayət tərkibinin də olduğu halda o, yalnız həmin cinayətə görə məsuliyyətə cəlb edilir” [4].

Digər tərəfdən, düşmən tərəfinə keçmə dedikdə, şəxsin öz dövlətinə sa-

diqlik öhdəliklərini kobud şəkildə pozaraq, könüllü şəkildə düşmən dövlətin və ya hər hansı düşmən qüvvələrin tərəfinə keçməsi, onlara qoşulması, maddi və ya qeyri-maddi dəstək göstərməsi ilə xarakterizə olunur. Bu cür davranış yalnız fərdi səviyyədə deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün böyük təhlükə törədir və onun ictimai təhlükəlilik dərəcəsi olduqca yüksəkdir. “Düşmən tərəfə keçmə” əməlinin əsas əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- könüllülük: şəxsin öz iradəsi ilə qərar verməsi;
- məqsədli yardım: düşmən tərəfə informasiya, strateji məsləhət və ya birbaşa hərbi dəstək göstərilməsi;
- dövlət əleyhinə fəaliyyət: əməl nəticəsində dövlətin hərbi və ya siyasi mövqeyinə zərər yetirilməsi.

Dünya təcrübəsində “düşmən tərəfə keçmə” bir çox ölkələrin cinayət qanunvericiliyində “vətənə xəyanət”, “satqınlıq”, “xəyanət” və ya “silahlı qiyam” kimi müxtəlif adlarla nəzərdə tutulur. Əksər dövlətlərdə belə əməllər ömürlük azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm cəzasına qədər gedən sərt cəzalarla sanksiyalaşdırılır.

Bu baxımdan, “düşmən tərəfə keçmə” yalnız hərbi şəraitdə deyil, həm də diplomatik, siyasi və kəşfiyyat fəaliyyəti kontekstində də baş verə bilər. Hətta bəzən dövlətdaxili sabitliyi pozmaq məqsədilə düşmən tərəfə keçən şəxslər öz əməllərini ideoloji və ya şəxsi səbəblərlə əsaslandırmağa çalışırlar. Bununla belə qeyd edək ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, dövlətə xəyanətin bu formasında “düşmən” dedikdə yalnız hərbi düşmən başa düşülməlidir [5, s.547].

Dövlətə xəyanətin “düşmən tərəfinə keçmə” formasında “düşmən” anlayışı Azərbaycan Respublikası ilə müharibə vəziyyətində olan hər hansı xarici dövləti ifadə edir. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bir hissəsinin – keçmiş Dağlıq Qarabağın və ona bitişik yeddi inzibati rayonun (Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan) Ermənistan tərəfindən 30 il ərzində davam edən təcavüzü və işğalı Ermənistan dövlətini “düşmən” kateqoriyasına aid edir. Bu səbəbdən, dövlətə xəyanətin digər bütün formalarının – yəni dövlət sirrini vermə, casusluq, habelə xarici dövlətə, xarici təşkilata və ya onların nümayəndələrinə düşmənçilik fəaliyyətində yardım göstərmə – əgər bu əməllər Ermənistanın maraqları naminə törədilsə, təqsirkarın əməli dövlətə xəyanətin “düşmən tərəfinə keçmə” formasında qiymətləndirilir [7, s.456]. Bununla belə, iki dövlət arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra bu mənada tövsif məsələsi dəyişilə bilər.

Casusluq vətənə xəyanət anlayışının tərkibində xüsusi yer tutan, dövlətin təhlükəsizliyinə və milli maraqlarına qarşı yönəlmiş ən ağır cinayət əməllərindən biridir. Casusluq, Azərbaycan Respublikası CM-in 274-cü maddəsində dövlətə xəyanətin formalarından biri kimi və 276-cı maddədə müstəqil cinayət növü kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu iki əməl arasında fərq yalnız ci-

nayətin subyektindədir: casusluq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı tərəfindən törədildikdə CM-in 274-cü maddəsi üzrə dövlətə xəyanət kimi, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən törədildikdə isə CM-in 276-cı maddəsi üzrə casusluq kimi təvsiif olunur.

Hüquqi baxımdan casusluq, xarici dövlətə, xarici təşkilata və ya onların nümayəndələrinə dövlət sirrini təşkil edən məlumatların verilməsi, yaxud vermək məqsədilə oğurlanması, toplanması və ya saxlanması, həmçinin xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanlarının tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasının xarici təhlükəsizliyinə zərər vurmaq məqsədilə digər məlumatların verilməsi, vermək məqsədilə oğurlanması və ya toplanması kimi müəyyənləşdirilir.

Casusluq həm məlumatın birbaşa ötürülməsini, həm də onun istifadəsini mümkün edən fəaliyyətləri əhatə edir, məsələn, məlumatların toplanması, kodlaşdırılması və ötürülməyə hazırlanması. Casusluq dövlətə xəyanətin bir forması kimi xüsusi çəkiyə malikdir. Çünki casusluq aktı yalnız bir dəfə baş vermir, əksər hallarda sistemli və davamlı xarakter daşıyır, qabaqcadan düşünülmüş və planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə casusluq əməli dövlətin təhlükəsizlik sisteminə dərin zərbə vurmaq potensialına malikdir.

Casusluğun mühüm hüquqi əlamətlərindən biri onun xarici elementidir. Yəni bu cinayətin həyata keçirilməsi üçün xarici dövlətin, təşkilatın və ya onların nümayəndələrinin iştirakı və ya marağı tələb olunur. Cinayətkar şəxs əldə etdiyi məlumatları ya birbaşa ötürür, ya da xarici tərəflərlə əlaqəyə girərək əməkdaşlıq edir. Əldə edilən məlumatlar strateji, hərbi, siyasi və ya iqtisadi xarakter daşıya bilər və dövlətin beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeyinə, müdafiə qabiliyyətinə, daxili sabitliyinə ciddi zərər vurur.

Casusluğun praktiki aspekti ondan ibarətdir ki, çox vaxt casuslar gizli fəaliyyət göstərir, müxtəlif texniki vasitələrdən, saxta sənədlərdən, kəşfiyyat texnikasından istifadə edirlər. Bəzən casusluq fəaliyyəti ideoloji, siyasi və ya maddi maraqlarla əsaslandırılır. Lakin bu, hüquqi baxımdan məsuliyyəti azaltmır və ya aradan qaldırmır.

Tarixi təcrübə də göstərir ki, casusluq fəaliyyəti dövlətlərin daxili sabitliyinə zərər vurmaq, müharibə şəraitində düşmən dövlətə üstünlük qazandırmaq üçün istifadə edilən ən təhlükəli vasitələrdən biridir. Müxtəlif ölkələrdə casusluq əməllərinə görə ağır cəza tədbirləri nəzərdə tutulur, bəzən bu əməl, hətta ölüm cəzası ilə cəzalandırılır.

Nəticə etibarilə, casusluq hüquqi baxımdan müstəqil cinayət əməlinə malik olsa da, milli qanunvericilikdə o, vətənə xəyanət anlayışının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Casusluq vətənə xəyanətin ən kəskin və təhlükəli formalarından biri hesab edilir, çünki bu zaman şəxs öz dövlətinə qarşı çıxır, milli təhlükəsizlik maraqlarını satır və düşmən qüvvələrin mövqeyini gücləndirir.

Dövlət sirrinin xarici dövlətə vermə müasir dövlətlərin cinayət hüqu-

qunda dövlət hakimiyyətinə qarşı törədilən ən ağır cinayət əməllərindən biri kimi qiymətləndirilir və əksər hallarda “vətənə xəyanət” anlayışının tərkibində nəzərdən keçirilir. Bu əməl yalnız hüquqi baxımdan deyil, həm də siyasi, milli təhlükəsizlik və mənəvi aspektlərdən cəmiyyət üçün son dərəcə təhlükəli hesab olunur. Casusluqdan fərqli olaraq, burada cinayətkarın məqsədi yalnız məlumatın hüquqi statusundan istifadə edərək onun xarici dövlətin əlinə keçməsinə təmin etməkdir. Bu formada məlumatın əldə edilməsi mərhələsi artıq cinayətin tərkibi üçün tələb olunmur. Məhkəmə və doktrinal təhlil baxımından əsas diqqət məlumatın xarici tərəfə çatdırılması və bunun milli təhlükəsizliyə yaratdığı riskə yönəldilir.

Dövlət sirri dedikdə, hüquqi və institusional kontekstdə, dövlətin təhlükəsizliyinin, müdafiə qabiliyyətinin, iqtisadi və siyasi maraqlarının qorunması məqsədilə məhdudlaşdırılmış, yalnız müəyyən şəxslərə məlum olan və yayılması qanunla qadağan edilmiş məlumatlar sistemi başa düşülür. Bu məlumatlar həm milli təhlükəsizlik [Qanun 3], həm də dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir və onların qorunması dövlətin hüquqi, siyasi və idarəetmə strukturlarının dayanıqlılığını təmin edən əsas elementlərdən biridir. Hüquqi doktrina baxımından dövlət sirri, cinayət hüququnun tətbiq sahəsinə daxil edilərək, onun qanunsuz açıqlanması və ya yayılması hallarında məsuliyyət mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir, belə ki, bu cür əməllər həm milli təhlükəsizlik, həm də ictimai maraqlar üçün ciddi təhdid təşkil edir.

Dövlət sirrinin mühafizəsi istənilən ölkənin milli təhlükəsizlik siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Bu səbəbdən, belə məlumatların qorunmasına dair ciddi hüquqi rejim mövcuddur və bu rejimin pozulması xüsusi cinayət məsuliyyəti yaradır.

Dövlət sirrinin xarici dövlətə ötürülməsi, şəxsin dövlətin müdafiəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məxfi məlumatları qəsdən, şüurlu şəkildə xarici dövlətin, xarici təşkilatın və ya onların nümayəndələrinin istifadəsinə verməsi kimi xarakterizə olunur.

Bu əməl, vətənə xəyanətin ən təhlükəli formalarından biri hesab olunur, çünki burada yalnız məlumatın qanunsuz yayılması faktı deyil, eyni zamanda dövlətin maraqlarına bilavasitə zərər vurmaq məqsədi mövcuddur.

Dövlət sirrinin xarici dövlətə ötürülməsi dövlətin müdafiə qabiliyyətinə, beynəlxalq mövqeyinə, milli təhlükəsizlik infrastrukturuna və daxili sabitliyinə birbaşa zərbə vurur. Bu cür məlumatların düşmən qüvvələrin əlinə keçməsi müharibə və ya siyasi böhran şəraitində dövlətin zəifləməsinə, hətta ağır hərbi və siyasi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Cəmiyyət üçün isə bu cür əməllər inamsızlıq, qorxu, milli həmrəyliyin sarsılması və psixoloji gərginlik yaradır.

Dövlətin təhlükəsizliyi və suverenliyi onun müstəqil mövcudluğunu təmin edən əsas sütunlardan hesab edilir, çünki bu prinsiplər dövlətin hüquqi,

siyasi və iqtisadi fəaliyyətinin davamlılığını təmin edir. Hüquqi doktrina baxımından dövlətin suverenliyinə və təhlükəsizliyinə yönəlmiş hər hansı pozuntu yalnız fərdi hüquqların deyil, həm də kollektiv maraqların ciddi şəkildə zədələnməsi kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə xarici qüvvələrə yardım göstərməklə törədilən əməllər, həm beynəlxalq hüququn, həm də milli cinayət hüququnun prizmasından, dövlətin təhlükəsizliyinə və ərazi bütövlüyünə yönəlmiş ən ağır cinayətlər sırasında yerləşdirilir. Belə əməllər yalnız hüquqi məsuliyyət doğurmur, həm də ictimai və mənəvi baxımdan böyük təhdid kimi qiymətləndirilir, çünki dövlət və onun vətəndaşları arasında inamın pozulması, milli təhlükəsizliyin zəifləməsi və cəmiyyətin ümumi sabitliyinə mənfi təsir ehtimalı daşıyır.

Azərbaycan Respublikasına qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqda xarici dövlətə, təşkilata və ya onların nümayəndələrinə kömək etmə dedikdə, bir şəxsin qəsdən, şüurlu şəkildə xarici qüvvələrin dövlətin təhlükəsizliyi, suverenliyi və konstitusiyaya quruluşuna qarşı yönəlmiş fəaliyyətini dəstəkləməsi başa düşülür. Burada məqsəd dövlətin müdafiə qabiliyyətini zəiflətmək, sabitliyini pozmaq və milli maraqlara zərər vurmaqdır. Xarici dövlətə, təşkilata və ya onların nümayəndələrinə düşmənçilik fəaliyyətlərində kömək etmə, dövlətin daxili sabitliyini və milli təhlükəsizlik strategiyasını birbaşa təhdid edir. Belə kömək nəticəsində:

- dövlətin strateji planları və müdafiə imkanları ifşa olunur;
- xarici qüvvələr ölkə daxilində daha rahat şəkildə fəaliyyət göstərə bilər;
- milli birlik və vətəndaş həmrəyliyi zəifləyir;
- dövlətin beynəlxalq mövqeyi və etibarı sarsılır.

Bu, daha geniş tərkibdir və yalnız fiziki məlumat ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. Buraya logistik dəstək, maliyyə təminatı, informasiya yardımı, təbliğat xarakterli fəaliyyət və hərbi əməliyyatlarda müxtəlif formalı yardım daxil ola bilər. Əsas meyar yardımın xarici dövlətin düşmənçilik fəaliyyətini gücləndirməsi və bunun Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi üçün real təhlükə yaratmasıdır. Burada yardımın faktiki nəticə doğurması vacib olsa da, yalnız siyasi simpatiya və ya mövqe cinayət tərkibinə daxil edilmir.

Azərbaycan Respublikası CM-in 274-cü maddəsində dövlətə xəyanət cinayətinin müəyyən edilən dörd forması bir-birindən müstəqil hüquqi tərkiblər kimi nəzərdə tutulsa da, hər biri dövlət təhlükəsizliyinə və milli maraqlara qarşı potensial təhlükəni ortaya qoyur. Cinayətkar davranışın obyektiv tərəfi hər bir formada fərqli vasitələr və əməl formaları ilə xarakterizə edilir: düşmən tərəfə keçməkdə faktiki hərəkət, casusluqda məlumatın əldə olunması və işlənməsi, dövlət sirrinin ötürülməsində isə bilavasitə məlumatın çatdırılması, düşmənçilik fəaliyyətində yardım göstərməkdə isə hər hansı dəstəyin təmin edilməsi. Hüquqi doktrina və məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, bu yanaş-

ma cinayət tərkibini aydın şəkildə strukturlaşdırır, hüquqi müəyyənlik prinsipinə xidmət edir və dövlətə xəyanət kateqoriyasının mürəkkəbliyini nəzərə alaraq hər bir fərqli riskin xüsusi hüquqi qiymətini müəyyənləşdirir.

Müasir dövrdə dövlət təhlükəsizliyi və suverenliyi yalnız hərbi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də informasiya və ideoloji müstəvidə ciddi təhdid altındadır. Siyasi və ideoloji təbliğatın xarici dövlətlər və ya düşmən qüvvələr tərəfindən sistemli şəkildə aparılması dövlətin daxili sabitliyini pozmaq, ictimai rəyin formalaşmasına mənfi təsir göstərmək və milli maraqlara zərər vurmaq məqsədilə həyata keçirilir. Bu cür fəaliyyətlər, xüsusilə də gizli və ya açıq şəkildə xarici təsir vasitəsilə idarə olunarsa, dövlətə qarşı xəyanətin yeni və müasir forması kimi qiymətləndirilməlidir.

Informasiya və ideoloji təsir əməliyyatlarının başqa bir xüsusiyyəti onların çox vaxt hibrid müharibə metodları ilə üzvi şəkildə əlaqəli olmasıdır. Hibrid təhdidlərin təhlilində NATO Müdafiə Kolleci və Avropa Şurasının 2020-2023-cü illər üzrə hesabatlarında xüsusi diqqət çəkilir ki, xarici təsir kampaniyaları çox vaxt yalnız bir vasitə ilə məhdudlaşmır, əksinə kompleks əməliyyatlar şəklində həyata keçirilir. Bu əməliyyatlar kiber hücumlar, dezinformasiya şəbəkələri, psixoloji təsir vasitələri, sosial media manipulyasiyaları və qeyri-rəsmi informasiya kanalları ilə birgə aparılır [14]. Hesabatlarda vurğulanır ki, belə fəaliyyətlər dövlət institutlarının legitimliyini və ictimai etimadını zəiflədə bilər, seçici və qərarvermə proseslərinə təzyiq göstərir və milli təhlükəsizlik sisteminin koordinasiyasını çətinləşdirir. Eyni zamanda, hibrid müharibə strategiyalarında informasiya və ideoloji təsir əməliyyatları düşmən dövlətin məqsədli planı əsasında təşkil olunur və birbaşa fiziki zərər yaratmasa da, dövlətin idarəetmə və müdafiə qabiliyyətinə ciddi risk yaradır. Bu yanaşma göstərir ki, informasiya müstəvisində baş verən müdaxilələr tək-cə məlumatın ötürülməsi və əldə edilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ictimai rəyin formalaşmasına, dövlətin daxili siyasətinin istiqamətinə və strateji qərarvermə imkanlarına da təsir göstərir.

ABŞ-ın təhlükəsizlik doktrinasında bu fəaliyyətlər *“covert influence operations”*, yəni gizli təsir əməliyyatları, *“foreign malign interference”*, yəni xarici zərərli müdaxilə və *“hostile information campaigns”*, yəni düşmən informasiya kampaniyaları kimi təsnif edilir. Bu yanaşma göstərir ki, dövlətin suverenliyinə yönəlmiş, xarici maraqlara xidmət edən təsir fəaliyyətləri obyektiv təhlükə yaradır və dövlətə qarşı xəyanətin müasir forması kimi hüquqi qiymət alır.

Siyasi-ideoloji təbliğat dövlətin əsas qanunları və milli dəyərlərinə zidd mövqeləri yaymaq, vətəndaşların dövlətə qarşı inamını sarsıtmaq, sosial parçalanmanı dərinləşdirmək və cəmiyyətin vahidliyini pozmaq məqsədi daşıyır. Belə fəaliyyətlər, informasiya müharibəsi və psixoloji əməliyyatların tərkib hissəsi olaraq, dövlətin əleyhinə yönəlmiş xarici və daxili qüvvələrin məkrli planlarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Buna görə də siyasi və ideoloji təbliğatın dövlətə xəyanətin yeni forması kimi qəbul olunması zəruridir. Bu, yalnız hüquqi baxımdan deyil, həm də dövlətin milli təhlükəsizliyi və suverenliyinin qorunması üçün strateji yanaşmanın təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət orqanları və hüquq-mühafizə strukturları bu cür fəaliyyətlərin vaxtında aşkar edilməsi, qarşısının alınması və təbliğatın mənbələrinə qarşı ciddi tədbirlər görməlidirlər.

Nəticə olaraq, siyasi və ideoloji təbliğatın xarici dövlətlərin maraqlarına xidmət edən formaları dövlətə xəyanətin yeni, gizli və çoxşaxəli təzahürü kimi qəbul edilməli, bununla mübarizə müasir hüquq normaları və milli təhlükəsizlik strategiyaları çərçivəsində prioritet istiqamət kimi müəyyən edilməlidir.

Xarici dövlətlərin maraqlarına uyğun olaraq hərbi obyektlərə, infrastruktur və nəqliyyat sistemlərinə zərər vermək, onların fəaliyyətini pozmaq məqsədi ilə həyata keçirilən hərbi təxribat və sabotaj fəaliyyətləri dövlət təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş ciddi təhdidlərdəndir. Bu fəaliyyətlər həm maddi, həm də psixoloji təsir göstərərək, dövlətin müdafiə qabiliyyətini zəiflətmək və ictimai nizam-intizamı pozmaq məqsədi daşıyır.

Sabotaj aktları nəticəsində hərbi obyektlərin və infrastrukturun fəaliyyətinin müvəqqəti və ya daimi olaraq dayanması, dövlətin müdafiə sisteminə boşluqlar yaranması, həmçinin vətəndaşların arasında qorxu və çəşqınlıq yaratmaq mümkündür. Bu, düşmən qüvvələrin strateji üstünlük əldə etməsi üçün əlverişli şərait yaradır və milli təhlükəsizliyə ciddi zərbə vurur. Belə fəaliyyətlər nəticəsində hərbi obyektlərin, enerji və nəqliyyat kimi strateji infrastrukturun müvəqqəti və ya həтта daimi olaraq sıradan çıxması mümkündür ki, bu da müdafiə qabiliyyətinin koordinasiyalı fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. İnfrastrukturun sıradan çıxması yalnız texniki ziyanla məhdudlaşmır. Həmin proseslər dövlətin müdafiə sistemində operativ boşluqlar yaradır, qərarvermə mexanizmlərinin ləngiməsinə və resursların təcili şəkildə yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olur.

Sabotajın psixoloji təsiri də az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə hallarda cəmiyyət daxilində qeyri-müəyyənlik, qorxu hissi və çəşqınlıq yaranır. İctimai rəydə dövlətin müdafiə gücünə dair güvənsizlik dərinləşə bilər. Bu emosional və sosial gərginlik düşmən qüvvələr üçün əlavə strateji üstünlük anlamına gəlir, çünki daxildə sabitliyin pozulması hərbi və ya informasiya yönümlü digər əməliyyatların daha az müqavimətlə qarşılmasına şərait yaradır.

Buna görə də, hərbi təxribat və sabotajın qarşısının alınması məqsədilə dövlət orqanları preventiv tədbirlər görməli, təhlükəsizlik sistemlərini gücləndirməli və vətəndaşların maarifləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırmalıdırlar. Eyni zamanda, bu cür hərəkətlər hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmalı, dövlətə qarşı xəyanətin ağır forması kimi ciddi şəkildə cəzalandırılmalıdır.

Nəticə olaraq, hərbi təxribat və sabotaj fəaliyyətləri dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizlik arxitekturası üçün strateji səviyyədə ciddi

təhdid olaraq qalır. Bu cür əməliyyatlar təkcə konkret obyektlərə ziyan vurmaqla kifayətlənmir, həm də müdafiə sisteminin bütövlüyünü pozur, dövlət institutlarının fəaliyyət ritmini zədələyir və cəmiyyət daxilində psixoloji gərginlik yaradır. Sabotajın yaratdığı fiziki, informasiya və psixoloji təsirlər bir-birini gücləndirərək dövlətin özünüqoruma qabiliyyətini zəiflədə, hibrid təhlükələrin digər formalarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yarada bilər.

Bu səbəbdən, belə təhdidlərin qarşısının alınması yalnız texniki müdafiə tədbirləri ilə məhdudlaşa bilməz. Hərbi və xüsusi xidmət orqanları arasında güclü koordinasiya, kəşfiyyat məlumatlarının real vaxt rejimində paylaşılması, kritik infrastrukturun təhlükəsizliyinin mütəmadi qiymətləndirilməsi və risklərin qabaqlayıcı şəkildə idarə olunması əsas şərtlərdir. Bununla yanaşı, effektiv hüquqi mexanizmlərin mövcudluğu da mühüm rol oynayır. Cinayət məsuliyyətinin dəqiq tənzimlənməsi, təxribat və sabotaj fəaliyyətlərinin hüquqi kateqoriyalar üzrə düzgün təsnif edilməsi təhdidlərin qarşısının alınmasında hüquqi sistemin funksional əhəmiyyətini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2025, - 65 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2023, - 908 s.
3. Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/5455>
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun “CM-in 144, 199, 214, 214-1, 214-3, 215, 228, 229, 274, 278 və 283-1-ci maddələrinin “Qeyd” hissələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 may 2025-ci il tarixli Qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decision/1462>
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / F.Y. Səməndərovun ümumi red. Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2021, 2-ci cild, - 808 s.
6. Cinayət qanunları külliyyatı. 1920-2000. Almanax / B.C.Kərimov, F.Y. Xəlilov, S.O.Əliyevin redak. ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2014, - 1184 s.
7. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. - Баку: Адильоглы, - 2020, - т.2, 864 с.
8. УК Республики Армения (2022). URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=39571894
9. УК Республики Казахстан (2014). URL: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovnyj_kodeks.htm#google_vignette
10. УК Молдовы (2002). URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923#pos=196;-56
11. УК Республики Узбекистан (1994). URL: <https://www.lex.uz/acts/111457>
12. УК РФ (1996). URL: https://www.consultant.ru/document/cons-doc_LAW_10699/
13. УК Украины (2001). URL: <https://kkuua.ru/ru/>
14. Countering hybrid threats. URL: <https://www.nato.int/en/what-we-do/deterrence-and-defence/countering-hybrid-threats>
15. Chuvakov O., Balobanova D., Samadova Sh., Barbul P. Conceptual foundations for the systematization of crimes against the basics of national security of Ukraine and some other countries // Amazonia Investiga, Columbia, Web of Science Group, Q1, Vol 11 No 49 (2022), pp. 86-92

ФОРМЫ ИЗМЕНЫ ГОСУДАРСТВУ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

О.А.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху уголовно-правовая охрана национальной безопасности регламентируется нормами уголовного законодательства Азербайджанской Республики 1999 года. Наиболее серьезными угрозами национальной безопасности считаются деяния, нарушающие основы конституционного строя и безопасности государства. Измена государству (статья 274), по характеру и степени общественной опасности определяемое как особо тяжкое преступление, занимает особое место в системе преступлений против основ конституционного строя и безопасности государства. В статье исследуются историко-правовые и сравнительно-правовые аспекты форм государственной измены.

Ключевые слова: измена государству, национальная безопасность, государственная тайна, особо тяжкое преступление, уголовная ответственность, формы государственной измены.

FORMS OF TREASON IN THE CRIMINAL LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

O.A.QASIMOV

SUMMARY

In the modern era, criminal law protection of national security is regulated by the norms of the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan of 1999. The most serious threats to national security are considered to be acts that violate the foundations of the constitutional order and state security. Treason (Article 274), defined as a particularly serious crime by its nature and degree of public danger, occupies a special place in the system of crimes against the foundations of the constitutional order and state security. This article examines the historical, legal, and comparative legal aspects of these forms of treason.

Keywords: treason, national security, state secret, particularly serious crime, criminal responsibility, forms of treason.

HÜQUQ SUBYEKTLİYİ KATEQORİYASININ
MAHİYYƏTİNƏ DAİR

A.R.İSMAYILOV

*Bakı Dövlət Universiteti**ayxan.ismayilov.0101@mail.ru*

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, hüquq elmində hüquq subyektliyi barəsində vahid nəzəri konsepsiyasının olmaması “hüquq subyekti” və “hüquq subyektliyi” anlayışlarının nisbətində dair yekdil münasibətin formalaşmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, bəzi alimlərin fikrincə, bu anlayışlar üst-üstə düşürlər, digərləri isə qəti olaraq belə yanaşmanı rədd edirlər.

Məqalədə qeyd olunur ki, hüquq subyektliyi istənilən hüquq münasibətinin zəruri ilkin şərtidir. Hüquq subyektliyi bir tərəfdən subyektlərə müəyyən sosial-hüquqi imkanların verilməsində, digər tərəfdən isə həmin imkanların hüdudlarının, çərçivəsinin müəyyən edilməsində ifadə olunur. O, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti üçün birləşdirici bir anlayışdır, yəni hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti hüquq subyektliyinin zəruri komponentləridir. Məqalədə hüquq subyektliyi hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq üçün şəxsin yuridik qabiliyyəti kimi xarakterizə edilir.

Açar sözlər: hüquq, subyekt, kateqoriya, anlayış, davranış, sistem, qabiliyyət, münasibət.

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.339>

“Hüquq subyektliyi” kateqoriyası hüquq elminin başlıca, metodoloji cəhətdən mərkəzi kateqoriyalardan biri sayılır (1, 7). Ümumi hüquqi mənada hüquq subyektliyi hüquq və vəzifə daşıyıcılarının hüquq subyekti qismində çıxış etməsi üçün ilkin şərtidir. Ayrı-ayrı şəxslərin və ya təşkilatların hüququn subyekti kimi tanınması üçün tələblər yalnız qanunla müəyyən edilə bilər. Bu zaman, əgər insanlar barəsində belə hüquqi durumun rəsmiləşdirilməsi üçün “fiziki şəxs” anlayışı ifadə olunursa, təşkilatların hüquq subyekti kimi xüsusi əlamətlərini xarakterizə etmək üçün “hüquqi şəxs” anlayışından istifadə olunur (2, 592). Lakin hüquq subyektliyi kateqoriyası qanunvericilikdə əlahiddə olaraq istifadə edilmədiyi üçün daha çox elmi səciyyə daşıyır. O, hüquq münasibətlərinin subyektlərini xarakterizə edən bir sıra hüquqi anlayışları (hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, delikt qabiliyyəti) özündə birləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda hüquq subyektliyi probleminin ayrı-ayrı sahəvi hüquq elmləri çərçivəsində tədqiqi daha çox müvafiq hüquq sahəsində öyrənilən ictimai münasibətlərin müxtəlifliyindən irəli gəlir və bu ka-

teqoriyanın həmin hüquq sahələrindəki xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Bununla yanaşı, hüquq ədəbiyyatında hüquq subyektivliyinin bəzi cəhətləri kifayət qədər öyrənilməmişdir və bu səbəbdən müəlliflər hüququn müxtəlif sahələrində hüquq subyektivliyi nəzərdən keçirilərkən onu adətən mülki hüquq subyektivliyi əsasında tədqiq edirlər, yəni hüquq subyektivliyini hüquq və vəzifələrə sahib olmanın ümumi, ilkin şərti kimi göstərirlər.

Beləliklə, elmdə formalaşmış mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, yalnız və “hüquq subyektivliyi” anlayışını “hüquq subyekt” anlayışından dəqiq şəkildə fərqləndirmək deyil, həm də “hüquq subyektivliyi” anlayışının hərtərəfli şəkildə işlənilib hazırlamaq günün tələbidir. Bununla əlaqədar London Universitetinin professoru B.Çenqin mövqeyi əsaslı təsir bağışlayır. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, “hüquq subyekt” anlayışı hüquq norması ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin real iştirakçısının xüsusiyyətindən başqa heç nəyi nəzərdə tutmur (3, 30).

Bu problemin araşdırılması ilə məşğul olan hüquqşünasların dəlillərinə əsaslanaraq iddia etmək olar ki, hüquq subyektivliyi ümumi mənada bu və ya digər şəxsin hüquqi gərəkliliyə mənsubluğunu, onun tamhüquqlu iştirakçı keyfiyyətində malik olmasını və onun hüquqi resurslardan istifadə etmək imkanlarını müəyyənləşdirir. Lakin belə mənsubluq özü-özünə formalaşmır və həmin vəziyyətin mənbəyi kimi hüquq qaydası və hüquq normalarının sistemi çıxış edir. Hüquq subyektivliyinin mövcudluğunun nəticəsi isə konkret şəxsin həm hüquq qaydasının özü ilə, həm də hüququn digər subyektləri ilə bağlayan hüquqi münasibətdir.

Hüquq subyektivliyi hüquq subyektlərinin sistemini formalaşdırmaqla hüquq münasibətlərinin inkişafına, cəmiyyətin məqsədlərinə və maraqlarına uyğun olan müəyyən istiqamət verir. Zamanında A.V.Mitskeviçin qeyd etdiyi kimi, hüquq subyektivliyi insanlara və təşkilatlara ictimai münasibətlərin inkişafı tələbatlarına uyğun olaraq qanun əsasında verilir (4, 5). Bununla belə, hüquq subyektlərinin sistemi cəmiyyətin sosial strukturunun dəqiq əksi deyil, o, hüquq subyektivliyinin tanınması ilə yaradılmış hüquq siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmində bir alətdir. İctimai münasibətlərin bu və ya digər iştirakçılarının hüquq subyektivliyini tanıyaraq və ya tanımaqla, onun əhatə dairəsini yaratmaqla və ya genişləndirməklə dövlət bununla da ictimai münasibətlərin bu və ya digər sahəsinin fəal inkişafına təsir göstərir (5, 43).

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq subyektivliyinin ilkin müddəası bütün hüquq subyektlərinin formal bərabərliyi haqqında tezisi özündə ehtiva edir. Bununla belə, hüquq subyektlərinin bərabərliyini mütləqləşdirmək düzgün olmaz. Aydındır ki, körpə uşağın hüquq subyektivliyi yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli şəxsdən fərqlidir. Eləcə də kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin hüquq subyektivliyi dövlət qulluqçusunun hüquq subyektivliyindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Deməli, özünün xüsusi (sahəvi) an-

lamında, həmçinin də özünün ümumhüquqi inkişaf dinamikasında hüquq subyektliyi tamamilə fərqli məzmunla malikdir. Ümumnəzəri anlamda hüquq subyektliyi müəyyən hüquq və vəzifələrin həcmi özündə ifadə edir. Hüquq subyektliyinin xüsusi (sahəvi) anlamında isə ümumi hüquq və vəzifələr “dölçəsinin” konkret hüquq və vəzifələrlə tamamlanması ehtiva olunur. Belə yanaşma zamanı hüquq subyektlərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquq subyektliliyinin fərqli xüsusiyyətləri aşkar edilir.

A.S.Loqinov düzgün olaraq qeyd edir ki, “hüquq subyektliyi nəzəri bir konstruksiyadır” (6, 70). Yəni hüquq subyektliyi və hüquq subyektliyi eyni anlayış deyillər. Məzmun baxımdan hüquq subyektliyi hüquq subyektlərinin yuridik davranışlarının həddlərini müəyyən edən bir hüquqi keyfiyyətdir. Başqa sözlə deyilsə, hüquq subyektliyi hüquq münasibətlərinin ilkin şərti sayılır. V.F.Yakovlevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “hüquq subyektliyi ilk növbədə ona malik olan şəxsin hüquqla tənzimlənən münasibətlərin subyektliyi kimi tanınması deməkdir” (7, 101). “Şəxsin, qrupun, təşkilatların hüquq münasibətlərinin tamhüquqlu iştirakçısına çevrilmək barədə iradə yarandıqda, həmin ərafədə hüquq subyektliyi “ortaya çıxır” (8, 667). “Hüquq subyektliyi” kateqoriyasının başlıca mənası ondan ibarətdir ki, o, sonradan müvafiq hüquqların subyektliyi kimi tanınan şəxslərin vəziyyətini və mövqeyini, keyfiyyətini və statusunu, strukturunu və məzmununu açıqlayır.

Bu mənada hüquq subyektliyinin elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmasının müəyyən səviyyəsinə baxmayaraq elmi ədəbiyyatda ona maraq durmadan artır. “Konkret ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş hüquq normasından fərqli olaraq hüquq subyektliyi ictimai münasibətlərin hər hansı iştirakçısının davranışının ölçülməsi aləti deyildir, onun başlıca təyinatı şəxsin hüquq subyektinə çevrilmək imkanlarının dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsidir” (6, 69).

Hüquq subyektliyinin çoxsaylı təriflərindəki uyğunsuzluqları onunla izah etmək olar ki, tədqiqatçılar tərəfindən müvafiq məsələyə kompleksli halda baxılmır, yəni hüquq subyektliyinin özü və struktur elementləri birtərəfli şəkildə nəzərdən keçirilir. Buna görə də hüquq subyektliyinin müxtəlif izahları əslində bir-birini təkzib etmir, yəni bir-birini tamamlayan izahlardır. Bununla belə, fikrimizcə, ümumi konseptual əsaslar olmadan bütün bu xüsusi-elmi araşdırmaları vahid hüquq subyektliyi anlamında əks etdirmək mümkün deyil.

Hüquq subyektliyinin anlamına münasibətdə təsdiq olunmuş ənənəvi yanaşmaya uyğun olaraq o, subyektiv hüquq və yuridik vəzifələrin daşıyıcıları olmaq iqtidarına malik olan şəxslərin dairəsini təsbit edən bir vasitədir. O, bir hüquqi kateqoriya kimi bu və ya digər şəxsə hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyətinin (hüquq qabiliyyətinin) və müstəqil surətdə onları realizə etmək qabiliyyətinin (fəaliyyət qabiliyyəti) məxsusluğunu özündə ehtiva edir. Göründüyü kimi, hüquq subyektliyinin ənənəvi konsepsiyasında hüquq

subyektinin anlamına dair pozitivist yanaşma reallaşdırılır ki, onun çərçivəsində hüquqi məzmun, yəni şəxsin yuridik əlaqələri, onun iradəsi, hüquq düşüncəsi, əməlləri və s. nəzərə alınmır. Başqa sözlə, burada hüquq subyektinə dair formal münasibət təzahür edir.

Əgər hüquq subyektliyini hüquq subyektinin geniş anlamı kontekstində təhlil etməli olsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu anlayışlar eyni deyil. Hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti hüquq subyekti xarakterizə edən yalnız bir cəhət, bir aspektdir, yəni bu yalnız müvafiq hüquq qaydası tərəfindən şəxsin subyektiv hüquq və vəzifələrin potensial daşıyıcısı qismində ümumilikdə tanınması faktından ibarətdir. Bu halda digər aspektlər, yəni şəxsin hüquq subyekti kimi hüquqi varlığının xüsusiyyətləri qanunvericilik sistemi tərəfindən nəzərə alınmırlar.

Bundan başqa, bugünkü hüquq ədəbiyyatında üstünlük təşkil edən və hüquq subyektliyinin müstəqil elementləri qismində onların təhlilini nəzərdə tutan struktur əlaqələr çərçivəsində hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin nisbətində dair ənənəvi yanaşma əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Təsadüfi deyildir ki, bu məsələyə dair hüquq emində fərqli, bir-birinə zidd olan iki hüquqi konsepsiya formalaşmışdır:

1) hüquq subyektliyinin hüquq qabiliyyəti ilə eyniləşdirilməsini nəzərdə tutan alman konsepsiyası;

2) hüquq subyektliyini hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyətinin tamı kimi qəbul edən fransız konsepsiyası.

Alman hüquqşünaslarının baxışlarından fərqli olaraq fransız hüquq doktrinasının nümayəndələri hüquq subyektliyinin həm hüquq qabiliyyətinin və həm də fəaliyyət qabiliyyətinin vəhdəti kimi tanınmasında həmrəylik nümayiş etdirirlər. Hüquq subyektliyinin belə anlamda müəyyən rolu hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti kimi deyil, daha çox vəziyyət, status (capacité) anlayışından istifadə edən fransız qanunvericiliyi oynayır. Bu halda vəziyyət (status) anlayışı həm hüquq və vəzifələri daşımaq, həm də onları həyata keçirmək qabiliyyətini nəzərdə tutur (3, 28).

Ümumi hüquq ölkələrinə gəldikdə isə, burada hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti anlayışları, ümumiyyətlə, formalaşdırılmamışdır və onların əvəzinə ənənəvi olaraq aktiv və passiv hüquq subyektliyi anlayışları istifadə olunur (9, 71).

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq subyektliyi anlayışı postsovet hüquq elmində də dərinlən işlənilməmişdir. Burada hüquq subyektliyi ya hüquq qabiliyyətinə bərabər tutulur (10, 3) və ya ona hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyətinin (bəzi müəlliflər bura, həmçinin delikt qabiliyyətini daxil edirlər) vəhdətini ifadə edən bir sistem kimi baxılır (11, 140). Özü də bu zaman əksər hallarda hüquq subyektliyi subyektiv hüquqlara aid edilir.

Bu baxımdan hesab edirik ki, hüquq qabiliyyətinin subyektiv hüquq-

lardan dəqiq fərqləndirilməsi üçün həmin anlayışlara dair K.S.Kosyakinin mühakimələrinə nəzər yetirmək faydalı ola bilər. Belə ki, həmin müəllifin göstərdiyi kimi, “hüquq qabiliyyəti şəxsin hüquq normaları ilə müəyyən olunmuş, onun passiv davranışı ilə səciyyələnən hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq üzrə mücərrəd qabiliyyətidir” (12, 151). Hüquq qabiliyyətiindən fərqli olaraq, K.S.Kosyakinin fikrincə, “subyektiv hüquq şəxsin hüquq qabiliyyətinin müəyyən edilməsində fəal rol oynayan hüquq normaları ilə tanınan mümkün davranış ölçüsü kimi başa düşülməlidir” (12, 151).

Hesab edirik ki, hüquq subyektivliyinin hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti ilə, həmçinin də subyektiv hüquqla eyniləşdirilməsinə olan cəhdlər metodoloji baxımdan düzgün deyil. Belə ki, subyektiv hüquq müəyyən şəxsə məxsus olan hüquqdur, hüquq qabiliyyəti isə hüquqi sahiblik üçün zəruri şərtidir, yəni subyektiv hüququn vacib zəminidir. “Hüquq subyektivliyi” termininin özündən belə aydın olur ki, söhbət şəxsin hüquq subyektli olmaq xüsusiyyəti haqqında gedir. Təsadüfi deyil ki, S.S.Alekseyev “hüquq subyektli” və “hüquq subyektivliyi” kateqoriyalarını özlərinin əsas məzmunu etibarilə üst-üstə düşməsi məsələsinə öz diqqətini yönəldir (13, 379).

Əslində, hüquq qabiliyyəti ilə yanaşı, fəaliyyət qabiliyyətinin hüquq subyektivliyinin ayrıca bir müstəqil struktur elementi olduğunu qeyd-şərtsiz iddia etmək səhv olardı. Axı, əgər şəxs fəaliyyət qabiliyyətli kimi tanınırsa, o zaman onun hüquq qabiliyyətinə malik olduğu da şübhəsizdir. Bununla belə, onların biri digəri olmadan mövcud ola bilməz. Mahiyyət etibarilə fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin öz hüquq qabiliyyətini müstəqil şəkildə həyata keçirmək imkanındır. Burada hüquq subyektivliyinin konsepsiyasının strukturunda yer alan digər bir daxili ziddiyyət üzə çıxmış olur: bir tərəfdən o, iki elementin (hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin) mövcudluğunu nəzərdə tutur, digər tərəfdən isə hüquq subyektivliyinin yaranması (hüquq subyektinin meydana çıxması) yalnız şəxsin hüquq qabiliyyətinin yaranma anı ilə müəyyən edilir, yəni yalnız bir elementlə şərtləndirilir və şəxsin fəaliyyət qabiliyyətini əldə etməsi anı ilə əlaqələndirilmir. Hüquq subyektivliyinin alman konsepsiyasına uyğun olaraq fəaliyyət qabiliyyəti lüzumsuz bir struktur elementi kimi ortaya çıxır. Təsadüfi deyildir ki, alman məktəbinin nümayəndələri tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti hüquq subyektivliyinin “ikincidərəcəli” elementi kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyəti arasında olan nisbəti bir struktur tamın iki elementi arasındakı əlaqə kimi izah edən yanaşma özünü doğrultmur. Fikrimizcə, onların nisbətini bir sistem çərçivəsində fərqli yer tutması kimi izahı daha düzgün hesab olunur. Belə ki, həmin sistem çərçivəsində onlardan biri başlanğıc kimi, yəni özül olaraq, digəri isə “ali”, yüksəkdə olan element kimi dəyərləndirilir. S.İ.Arkipov tərəfindən təklif olunan bu elmi yanaşmada fəaliyyət qabiliyyətinə malik olma hüquq subyektli-

nin inkişafında hüquq qabiliyyəti ilə müqayisədə daha yüksək element kimi nəzərdən keçirilir (14, 37).

S.İ.Arhipovun konstruksiyasında hüquq subyektliyi hüquq subyektinin onun üçün müəyyənədicisi hesab edilən dövlətin hüquq qaydası ilə inkişaf etməkdə olan hüquqi əlaqəsini əks etdirir. S.İ.Arhipovun mövqeyinə görə, bu əlaqənin birinci mərhələsi (hüquq qabiliyyəti pilləsi) iradə, hüquq düşüncəsi və digər keyfiyyətlərin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən hələ tam formalaşmamış hüquq subyektin mövcudluğunu nəzərdə tutur. İkinci mərhələ (fəaliyyət qabiliyyəti pilləsi) şəxs tərəfindən hüquqi yetkinliyə nail olmanı, onda hüquq münasibətlərində tamhüquqlu iştirak üçün bütün zəruri keyfiyyətlərin üzə çıxmasını ehtiva edir. Şəxsin fəaliyyət qabiliyyətli kimi tanınması onun hüquq qaydası ilə hüquq subyektli əlaqəsinin inkişafında yeni pilləyə, yəni onunla hüquqi qarşılıqlı fəaliyyətin digər səviyyəsinə keçidi ifadə edir. Əgər ilkin mərhələdə onun hüquq münasibətlərinə daxil olmasının, hüquqi fəaliyyəti həyata keçirə bilməsinin mücərrəd imkanının olması hüquqi cəhətdən tanınırdısa, ikinci pillədə isə o, hüququn əsil subyekt kimi qəbul edilir (14, 38).

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının və post-sovet ölkələrinin qüvvədə olan qanunvericiliyində hüquq subyektliyinin tərtibi verilməmişdir və daha çox ona mahiyyət baxımından yaxın olan, lakin onunla eynilik təşkil etməyən “hüquq qabiliyyəti” anlayışından geniş istifadə edilməkdədir. Bu cür vəziyyət həm də elmi ədəbiyyatda hüquq qabiliyyəti və hüquq subyektliyi anlayışlarının eyniliyi haqqında baxışların yer alması ilə daha da çətinləşir.

Bütövlükdə hüquq elmində belə bir hakim mövqe üstünlük təşkil edir ki, hüquq subyektliyi şəxsə hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin mövcudluğu ilə, yəni hüququn tam subyektli olmaq mümkünlüyü ilə xarakterizə olunur. Şübhəsiz, hüquq subyektliyi şəxsin hüquq subyektli kimi mühüm xarakteristikası qismində çıxış edir. O, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti üçün birləşdirici bir anlayış sayılır. Həmin anlayış şəxsin öz hərəkətləri ilə hüquqlar əldə etmək və onları həyata keçirmək, özü üçün vəzifələr yaratmaq və onları icra etmək mümkünlüyünü, həmçinin də hüquq pozuntusunun subyektli olmaq və hüquqi məsuliyyət daşımaq iqtidarlığında ifadə olunan delikt qabiliyyətini ehtiva edir. Çünki məsuliyyət hüquq subyektinin hüquqi statusunun ayrılmaz elementidir. Lakin məsuliyyətin müxtəlif növləri üçün (mülki-hüquqi, konstitusiya-hüquqi, intizam, inzibati-hüquqi, cinayət-hüquqi) subyektlərdə müxtəlif hüquqi statuslu məsuliyyətin olması xarakterikdir. Bəzi hallarda vəzifələrin şəxslərin statusunun olması, digər hallarda vəzifələrin və ya hüquqi şəxslərin, üçüncü halda vəzifəli şəxslərin və ya publik hakimiyyət orqanlarının, dördüncü halda publik qurumların statusunun olması zəruridir.

Ayrıca bir hüquqi hadisə kimi hüquq subyektliyi aşağıdakı məqamla-

rın nəzərə alınması ilə müəyyən edilə bilər:

1) hüquq qabiliyyəti xüsusi anlayış kimi istifadə edildiyi halda, hüquq subyektliyi ümumi anlayış qismində çıxış edir;

2) hüquq subyektliyi anlayışı çoxmənalıdır, yəni müəyyən hallarda o, hüquq qabiliyyətinin məzmununa uyğun gəlir, digər hallarda isə həm hüquq qabiliyyətini, həm də fəaliyyət qabiliyyətini özündə birləşdirir.

Hüquq subyektliyi ilə hüquq qabiliyyətinin fərqləndirilməsi subyektlərin hüquq və vəzifələrinin həcminə görə, yəni miqdarına görə aparıla bilər. Müəyyən halda hüquq və vəzifələrin həcmi daha çox, digər halda isə daha az ola bilər.

Beləliklə, hüquq subyektliyi hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti üçün birləşdirici anlayış hesab olunur. Sonuncu, yəni fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin öz hərəkətləri ilə hüquqlar əldə etmək və onları həyata keçirmək, özü üçün vəzifələr yaratmaq və onları icra etmək mümkünliyünü nəzərdə tutur. Hüquq subyektliyi bir tərəfdən subyektlərə müəyyən sosial-hüquqi imkanların verilməsində, digər tərəfdən isə həmin imkanların həddlərinin, çərçivəsinin müəyyən edilməsində ifadə olunur. Konkret məzmunla malik olmayan hüquq subyektliyi bu funksiyaları yerinə yetirmək iqtidarında deyildir.

Hüquq subyektlərinin genişlənməsi ilə səciyyələnən hazırkı dövrdə hüquq subyektliyi kateqoriyasının dərinlənən araşdırılması fundamental əhəmiyyətə malikdir. Hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərdə iştirak bu və ya digər şəxsin (təşkilatın) konkret hüquqi əlaqəyə daxil olmaq, yəni subyektiv hüquqların və yuridik vəzifələrin daşıyıcısı olmaq iqtidarlığının dövlət tərəfindən tanınmasını tələb edir. Belə tanınma olmadan o, hüquqi gerçəklikdə yalnız yad hüququn obyektinə çevrilə bilər.

Hüquq subyektliyi istənilən hüquq münasibətlərinin zəruri hüquqi ilkin şərti qismində çıxış edir. Subyektiv hüquqların və yuridik vəzifələrin reallaşması aktları hüquq münasibətləri çərçivəsindən kənarda təsəvvür edilə bilmədiyi üçün (hansı ki, bu münasibətlər yalnız hüquq subyektli şəxslər arasında yaranır) o baxımdan hüquqi tənzimlənmənin özü məntiqi olaraq dövlət tərəfindən iştirakçılara tənzimlənən hüquq subyektlik münasibətlərinin verilməsini nəzərdə tutur. Buna rəğmən hüquq subyektliyi iki bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan aspektə malikdir. Birincisi, dövlətlərin subyektlə müəyyən əlaqəsi kimi (bunun sayəsində dövlət subyektin davranış həddlərini müəyyənləşdirir), ikincisi, subyektin hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq qabiliyyəti kimi.

Xüsusi-hüquqi sahələrdə hüquq subyektliyinin verilməsi hüquqi imkanların təmin edilməsi vasitəsidir, yəni insanın və ya təşkilatı strukturun (qurumun) hüquq subyektliyinin tanınması yolu ilə həyata keçirilir.

Hüquq subyektliyinin bir xüsusiyyəti də onun dövlət təminatlığının olmasıdır. Hüquq münasibətlərinin subyektli olmaqla bağlı yuridik iqtidarlı-

lıq kimi hüquq subyektliliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü fəslində təsbit edilmişdir ki, buna uyğun olaraq insana doğulduğu andan etibarən ayrılmaz hüquq və azadlıqlar məxsusdur. Fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq yalnız dövlət kimin hüquq subyekti olmaq və hansı şəraitlərdə onun daşıyıcısı olmaq və deməli, hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi hansı keyfiyyətlərə malik olmaqla bağlı tələbləri müəyyən edir.

Hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti kimi hüquq subyektliliyini də müqavilə üzrə və ya vəsiyyət üzrə nə genişləndirmək, nə məhdudlaşdırmaq, nə də ləğv etmək olmaz, yəni hüquq subyektləri öz istəyi ilə sərbəst şəkildə özbaşına olaraq müəyyənləşdirmək, dəyişdirmək və ya ləğv etmək imkanına malik deyillər. Başqa sözlə desək, hüquq subyektliliyi fiziki şəxslərin və təşkilatların iradəsindən və ya arzusundan asılı deyil. Hüquq subyektliliyi, onun tərkib hissələri olan elementləri (hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti) kimi yalnız obyektiv hüququn köməyi ilə yaranır, dəyişdirilir və ləğv olunur (15, 597).

Hüquq subyektliliyi anlayışı ilə insanın (qurumun) yalnız hüquqi deyil, həm də sosial-iradəvi keyfiyyətləri əhatə olunur. Aydınır ki, şəxs zəruri təbii və ictimai xüsusiyyətlərə malik olduğu halda və yalnız belə şəraitdə hüquqi məkanda fəaliyyətdə ola bilər. Məsələn, fiziki şəxsin hüquq subyektliliyinin məzmununa yaşamaq hüququna malik olmaq iqtidarlığının (başqa sözlə deyilsə, yaşamaq qabiliyyəti) daxil edilməsi ən azı ondan ötrü düzgün hesab edilmir ki, belə hüquq insanın anadan olma anından etibarən yaranır və hüquq qabiliyyətinin baş verməsi ilə bağlıdır. Bu mənada Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 6-cı maddəsində öz əksini tapmış müddəə olduqca əlamətdardır. Həmin müddəanın bilavasitə tələbinə görə “hər bir insan harada olmasından asılı olmayaraq, onun hüquq subyektliliyinin tanınması hüququna malikdir”.

Şəxsi hüquq və azadlıqlar yalnız onun daşıyıcısının varlığı (onun dünyaya gəlməsi nəzərdə tutulur) ilə konkret hüquqi faktdan asılı olmayaraq əldə olunurlar. Buna görə də onlar dövlətin qanunvericilik sisteminə, onun yurisdiksiyasına məxsusluğu ilə şərtlənir, eyni qaydada hamıya eyni dərəcədə şamil olunurlar.

Hüquq və azadlıqların birbaşa təsiri dedikdə, unikal hüquqi effekti başa düşmək lazımdır. Bu hər bir insanın vətəndaş cəmiyyətinin fərdi və kollektiv üzvləri ilə, dövlət və onun publik institutları ilə daimi, fasiləsiz və bilavasitə hüquqi əlaqəsi ilə şərtləndirilən hər bir insan ayrılmaz xüsusiyyəti kimi ona məxsus olan əsas hamılıqla tanınmış hüquq və azadlıqlarda ifadə olunan mürəkkəb vəziyyətdir. Belə vəziyyətdə ortaya çıxan konstitusiyahüquqi təsir hər bir hüquq daşıyıcısının, xüsusilə publik hüquqi vəzifələrdə özünü biruzə verir.

Hüquq qabiliyyətinin əsasını insanın ayrılmaz təbii hüquqları təşkil

edirlər ki, onlar da sivilisasiyanın sosial və humanitar məqsədlərə doğru, eləcə də bütövlükdə prioritetlərə istiqamətlənən və hüququn əsasında duran ümumi hərəkətdən irəli gəlir. Məhz onlar özlərinin tələbatlarını təmin etmək, qoyulan məqsədlərə, eləcə də maraqların realizəsinə nail olmaq baxımından digər şəxslərlə insanın bilavasitə və ya vasitəsiz əlaqələri müəyyən etmək xüsusunda başlıca qabiliyyəti qismində çıxış edirlər. Bu elə hüquqlardır ki, onlar insandan ayrı ola bilməzlər, hüququn subyekti kimi istənilən şəxsə onun öz hüquq qabiliyyətini realizə edib-etməməsindən asılı olmayaraq məxsusdurlar və onun ayrılmaz cəhətini təşkil edirlər.

Özünün mahiyyəti etibarilə hüquq subyektləri iradəyə malik olan və ictimai münasibətlər sisteminə daxil olan fərdlər və onların birlikləridir. Ona görə də hüquq subyektivliyinin daxili, yəni məzmunu tərəfi şəxsin iradəvi qabiliyyətində gizlənilir. Bu isə öz növbəsində onun hüquqi münasibətlərdə iştirak etmək qabiliyyətini (müstəqil olaraq və ya digər subyektlərin köməyi ilə) şərtləndirir. Buna müvafiq olaraq hüquq subyektivliyinin zahir, yəni formal tərəfi şəxsin yuridik qabiliyyətində (hüquq qabiliyyəti və müəyyən həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti ilə) təmsil olunur. Göründüyü kimi, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti konkret hüquqi formalarlardır. Onlar da müəyyən şəxsin həmin zamanda iradəvi qabiliyyətində özünü büruzə verir. Hüquqi şəxslərə münasibətdə hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyətinin fərqləndirilməsi öz praktiki mənasını itirir. Çünki qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq hər hansı hüquq qabiliyyətli hüquqi şəxs mütləq şəkildə həm də fəaliyyət qabiliyyətlidir.

Beləliklə, hüquq subyektivliyi sosial məzmun kimi iradəvi qabiliyyətin və hüquqi forma kimi hüquq qabiliyyəti və ya fəaliyyət qabiliyyətinin vəhdətindən ibarətdir. Başqa sözlə deyilsə, hüquq subyektivliyi insanların və onların birliklərinin hüquqi formaya bürünmüş iradəvi iqtidarlığıdır. Yəni o, hüquqla tənzimlənən münasibətlər sahəsində hüquqi əhəmiyyətli iradənin üzə çıxması qabiliyyətini özündə ehtiva edir.

Dövlət tərəfindən hüquq subyektivliyinin tanınması şəxsin iradəvi qabiliyyətinə onun ayrılmaz təbii və ictimai xüsusiyyətlərini təşkil edən hüquqi keyfiyyətlərin verilməsini ifadə edir. Ona görə də hüquq subyektivliyi şəxsi qeyri-maddi nemətlər şəklində iradəvi qabiliyyətdən və onun hüquqi ifadə formalarından (hüquq qabiliyyətindən və fəaliyyət qabiliyyətindən) formalaşır. Bu zaman qeyri-maddi nemətlər, yəni şəxsi hüquq və azadlıqlar şəxsin fiziki mövcudluğuna, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti isə onun yuridik mövcudluğuna görə “cavabdehdir”.

Hüquq subyektivliyinin məzmununu təşkil edən iradəvi qabiliyyət ilk növbədə ayrılmaz və bölünməz qeyri-maddi nemətlərin cəmi ilə təmin edilir. İradəvi qabiliyyəti yaradan şəxsi qeyri-maddi nemətlər, şəxsin hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti qırılmaz bir vəhdət təşkil edirlər. Bu özünü hüquq subyektivliyi kimi kateqoriyada büruzə verir, onun daşıyıcısı isə konkret

hüquq münasibətlərinə daxil olmaq imkanını əldə edir.

Şəxsi hüquq və azadlıqlar hüquq subyektivliyinin iradəvi başlanğıcını təşkil edirlər. Hüquq subyektivliyi müəyyən ada, sağlamlığa və s. kimi qeyri-maddi keyfiyyətlərə malik olan real şəxsə münasibətdə tanınır. Bu zaman onun daşıyıcısına məxsus olan şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (məsələn, toxunulmazlıq hüququ) dövlət tərəfindən bəxş edilən yuridik hüquq və azadlıqlar hesabına genişləndirilir. Deməli, “şəxsi qeyri-əmlak hüquqları” anlayışı şərtidir və onlar subyektiv hüquqlar sayılmırlar. Çünki onlar şəxsiyyətlə qırılmaz surətdə bağlıdırlar və onun həyatında hüquqi faktların baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq yaranırlar. Eyni zamanda, subyektə qırılmaz surətdə xas olan dövlət tərəfindən tanınan təbii və dövlətdən irəli gələn yuridik xassələr şəklində hüquq subyektivliyinin tərkibinə daxildirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq iradəvi qabiliyyətin konkret hüquqi formada ifadəsindən asılı olaraq hüquq subyektivliyinin aşağıdakı iki növü mövcuddur:

1) tam hüquq subyektivliyi (tam şəkildə üzə çıxan hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti). Bu yetkin şəxslərin hüquq subyektivliyi, yetkinlik yaşına çatmayan, lakin qanuni nikaha daxil olan emansipasiya olunmuş şəxslərin hüquq subyektivliyi, ümumi, yəni universal hüquq qabiliyyətli hüquqi şəxslərin hüquq subyektivliyi şəklində özünü büruzə verir;

2) natamam hüquq subyektivliyi (natamam hüquq qabiliyyətli, yalnız hüquq qabiliyyətli, tam hüquq qabiliyyətli və natamam fəaliyyət qabiliyyətli). Bu növ məhdud hüquq qabiliyyətli, qismən məhdud fəaliyyət qabiliyyətli, məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxslərin xüsusi, yəni məqsədli hüquq qabiliyyətinə malik olan hüquqi şəxslərin hüquq subyektivliyi şəklində təzahür edir. Bu zaman hüquqi statusun, dinamik hüquq qabiliyyətinin və s. strukturundan fərqli olaraq hüquq subyektivliyinin növü müvafiq subyektin daxil olduğu konkret münasibətlərdən asılı deyil. Yəni bu halda hüquq subyektivliyi hər bir ayrıca zaman kəsiyində öz yerinə malik olan sırf statik hadisə kimi nəzərdən keçirilir.

Fiziki şəxsin hüquq subyektivliyi başlıca olaraq onun psixi inkişafından asılıdır. Bu inkişafın səviyyəsi isə iki amilin təsiri ilə müəyyənləşdirilir:

1) qeyri-maddi nemətlərdən istifadə bacarığı (faktiki fəaliyyət göstərmə qabiliyyəti);

2) iradəvi qabiliyyətin yuridik formaları (hüquqi fəaliyyət üçün iqtidarlılıq).

Göründüyü kimi, fiziki şəxslərin hüquq subyektivliyi o mənada dinamikdir ki, o, tədricən, psixi baxımdan yetkinləşməklə inkişaf edir. Məsələn, delikt qabiliyyəti şəxsin ciddi şəkildə müəyyən edilmiş mühafizəedici münasibətlərdə şüurlu iştirakının zəruri şərti sayılan onun psixi inkişafının konkret mərhələsində yaranır. Xüsusən də on dörd yaşa çatmış və ya fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış şəxs aşağıdakı hallarda borclu qismində çıxış edə bilər:

1) şəxsin özünəməxsus fəaliyyət qabiliyyəti, yəni əmlak qabiliyyəti hüddudlarında bağladığı əqdin şərtlərindən irəli gələn hüquq münasibətinin pozulmasından yaranan öhdəlik;

2) delikt öhdəlikləri. On dörd yaşına çatmayan, yəni azyaşlı delikt qabiliyyətli hesab olunmur.

Göründüyü kimi, delikt qabiliyyəti qanunla subyektin öz hərəkətləri ilə özü üçün elə qoruyucu vəzifələrin əldə etmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir ki, həmin vəzifələrin icrası şəxsi və ya əmlak xarakterli (məsələn, zərərin ödənilməsi, özgənin pul vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlərin ödənilməsi) məhrum olmalara gətirib çıxarır. Deməli, mülki hüquqda delikt qabiliyyəti qeyri-ekvivalent, yəni əlavə əmlak yüklülüyü ilə qoruyucu öhdəlik üzrə borclu olmaq iqtidarlığı kimi başa düşülür.

Qoruyucu öhdəliklərdə isə üzərinə əmlak yüklülüyü öhdəliyi qoyulmuş tərəf qismində fəaliyyət qabiliyyətsiz və həm də delikt qabiliyyətsiz şəxs də çıxış edə bilər. Deyilənin təsdiqi üçün aşağıdakı dəlilləri gətirmək olar.

Birincisi, restitusion öhdəliyin yaranması qanunla onların iştirakçılarının düşünülmüş fəaliyyəti olan iqtidarlığından asılı vəziyyətə qoyulmur. Əksinə, həmin öhdəliklər başlıca olaraq mülki hüququn subyektlərinin faktiki fəaliyyəti sayəsində olan hüquqi faktların vasitəsilə yaranırlar. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 342.1-ci və 344.1-ci maddələrinin məzmununda əqdin etibarsızlığının xüsusi əsası kimi onun psixi pozğunluq nəticəsində fəaliyyətsiz kimi tanınan və ya on dörd yaşa çatmamış qeyri-yetkin azyaşlı şəxs tərəfindən törədilməsi göstərilir.

İkincisi, fəaliyyətsiz şəxs tərəfindən qanunla onun üçün yol verilən fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı onun ekvivalent əmlak yüklülüyü ilə qoruyucu öhdəliyin subyekti (yəni üzərinə öhdəlik qoyulmuş) olduğu halların ortaya çıxması da tamamilə istisna edilmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 29.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əqdləri bağlayarkən azyaşlı labüd şəkildə mülki dövrüyyəyə cəlb olunur və bununla əlaqədar başqasının əmlakını əldə edər, etibarsız və yaxud da baş tutmamış əqd əsasında əmlakı əldə edə bilər və s.

Hüquqi şəxsə gəldikdə isə, onun hüquq subyektliyi növü əmlaka olan hüquqi rejimin (o cümlədən təşkilatdaxili hüquq və vəzifələrin) müəyyənləşdirilməsi ilə şərtlənir.

Mülki hüquq subyektliyinin tam və natamam növlərinin mövcudluğu haqqında iddia etmək şəxslərin hüquq subyektliyini onun müxtəlif tiplərinin mövcudluğu şəraitində qeyri-bərabərliyi faktını təsdiq edilməsidir. Lakin burada da heç bir təhlükəli məqam yoxdur.

Birincisi, qanunun özü məcburən həm fəaliyyət qabiliyyətinin, həm də hüquq qabiliyyətlərinin qeyri-bərabərliyinə yol verir. Ayrı-ayrı fiziki şəxslər üçün məlum hallarda müəyyən edilmiş qaydada məhdudiyyətlərin

tətbiqinin zəruriliyi yaranır. Bununla əlaqədar vətən tarixində hüquq qabiliyyəti kateqoriyasının inkişafı ilə əlaqədar nəticələrə yekun vurulmasını iddia edən mülahizələr səhv hesab oluna bilər.

Hüquq və dövlətin ilkin mərhələlərində hüquq qabiliyyəti bərabər idi. Dövlətin güclənməsi ilə hüquq qabiliyyətinin bərabərsizliyinə doğru aydın bir tendensiya ortaya çıxır ki, bu da zamanla “inkişaf etdi” və son nəticədə bəzi şəxslər tərəfindən onu tamamilə itirməsinə gətirib çıxardı. XIX əsrin sonuna yaxın hüquq qabiliyyətindəki fərqlər yenidən daralmağa başladı, lakin hüquq qabiliyyətinin bərabərliyi yalnız XX əsrin əvvəllərində düzənlənmiş oldu. Həmin andan etibarən bu kateqoriyanın inkişafı bütün fiziki şəxslər üçün bərabər, ayrılmaz hüquq qabiliyyətinin qanunvericiliklə təsbit edilməsində əks olunmağa başladı.

Yuxarıda göstərilənlər hazırda Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 25.1-ci maddəsində istifadə olunan “bütün fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti eyni dərəcədə tanınır” ifadəsi ilə aydın əks olunur (16).

İkincisi, hüquqi nöqteyi-nəzərdən vacib olan hüquq subyektivliyinin bərabərliyi deyil, onun daşıyıcılarının əlahiddə götürülmüş hüquq münasibətinin iştirakçıları kimi bərabərliyi. Məhz bu sonuncu bərabərlik qanunun təmsilçisi kimi qəbul edilmiş hüquqi vasitələrin hesabına əldə edilir: qəyyum (himayəçi) qəyyumluqda olanın (himayə altında olanın) hüquq subyektivliyini ümumən deyil, yalnız ciddi şəkildə konkret hüquq münasibətinin dinamikası ilə əlaqədar tamamlayır. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərə gəldikdə isə, onlar müəyyən fəaliyyəti həyata keçirmək imkanlarından məhrum olan şəxslər kimi müvafiq hüquq münasibətlərinin iştirakçıları ola bilməzlər ki, bu da onların bu cür hüquq münasibətlərində digər şəxslərlə bərabərliyinə nail olunması haqqında məsələnin aktuallığını tamamilə istisna edir.

Nəticə etibarilə bir çox alimlər tərəfindən də təbliğ edilən hüquq qabiliyyəti (hüquq subyektivliyinin) bərabərliyi metodoloji baxımdan yanlış bir iddia kimi ortaya çıxır. Bərabərlik, əgər konkret hüquq münasibətindən asılı olmayaraq bəyan edilirsə, hüquq elminin həddlərindən kənarda qalan bir “şüar” təsiri bağışlayır.

Müasir dövrdə hüquq münasibətlərinin subyektiv tərkibi praktiki olaraq milli hüququn bütün sahələrində publik qurumlarla, kommersiya xarakterli hüquqi şəxslərlə və fiziki şəxslərlə təmsil olunur. Göstərilən şəxslərin hüquq subyektivliyi eyni elementlərdən ibarətdir, yəni hüquq münasibətlərinin bütün göstərilən subyektlərinin iştirakının hüquqi zəminləri eynidir.

Hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti hüquq subyektivliyinin zəruri komponentləri sayılır. Hüquq subyektivliyinin mahiyyəti hüququn normalarına əsaslanan şəxsin hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq üçün yuridik qabiliyyəti kimi xarakterizə edilə bilər. Bu, nə hüquq, nə hüquqların cəmi, nə də ki, səlahiyyətlərin məcmu ifadəsi deyildir, sosial-hüquqi iqtidarlılıqdır.

Hüquq subyektivliyi subyektiv hüququn zəminidir. Belə ki, subyektiv hüquq hüquq subyektivliyinin həyata keçirilməsi nəticəsində meydana çıxır. Bununla əlaqədar belə bir mövqe ilə razılaşmaq olar ki, “digər eyni mahiyyətli hüquqi kateqoriyalar kimi hüquq subyektivliyi də subyektiv hüquqla bağlıdır. Bununla belə, subyektiv hüquq konkret hüquqi imkanı ifadə edir” (17, 175).

Bir təşkilatın hüquq subyektivliyinin ən mühüm şərti onun ayrı-ayrı fərdlərdən ibarət olan bir təşkilati birlik kimi təcəssüm etməsidir. Kollektiv hüquq subyektlərinin hüquq subyektivliyi məqsədli səciyyə daşıyır. Onlar müəyyən hədəflər üçün yaradılırlar və buna görə də müvafiq məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan hüquq və vəzifələrlə təmin edirlər. Cari qanunvericilikdə hakimiyyət orqanlarının hüquq subyektivliyini ifadə etmək üçün “kompetensiya” (səlahiyyət) anlayışından geniş istifadə olunur. Qeyri-dövlət təşkilatların hüquq və vəzifələri normativ aktlarda təsbit edirlər, həmçinin müvafiq dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçən bu orqanların təsisədiçi sənədlərində öz əksini tapırlar (18, 141).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə hüquq subyektivliyi kateqoriyası həmin şəxslərin fiziki və psixi xüsusiyyətlərindən irəli gələn səbəblərə görə spesifik cəhətlərə malikdir. Qanunvericilik fiziki şəxsin yetkinlik səviyyəsini müəyyən yaşla əlaqələndirir ki, həmin yaş həddinə çatdıqdan sonra şəxs öz əməllərinə görə cavabdehlik daşıyır və onlara görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malik olur.

Məlumdur ki, insanın fiziki və əqli yetkinliyi onun doğulmasından dərhal sonra baş vermir və bu hal qanunla nəzərə alın bilməz. Çünki “tam şüurlu və müstəqil hərəkət etmək müəyyən yaşa çatdıqdan sonra mümkündür” (19, 63). Digər insanlarla yaranan qarşılıqlı münasibətləri düzgün dəyərləndirmək, gündəlik həyatda baş verən hüquqi halları doğru anlamaq, hər bir hüquqi əhəmiyyət kəsb edən davranışla bağlı fayda və məsulyyətə dəyərləndirmək üçün əqli yetkinliyə çatmaq və müəyyən həyat təcrübəsini əldə etmək zəruridir. Buna görə də istənilən qanunvericilik yetkinlik yaşına çatmayanların fəaliyyət qabiliyyətinə həssas yanaşır, çünki ondan istifadə etməklə azyaşlılar yalnız öz maraqlarına zərərin dəyməsindən ehtiyatlanırlar. Bununla belə, hər bir ayrıca götürülmüş münasibət üçün yetkinliyin müəyyən edilməsi əhəmiyyətli çətinliklər yarada bilər. Bu baxımdan da, yetkinlik həddini və hüquqi əqdlərin bağlanılmasına aid olan fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən etmək üçün qanunvericilik hal-hazırda bütün insanlar barəsində formal olaraq konkret yaş meyarının müəyyənəşdirilməsinə üstünlük verir. Vahid yetkinlik yaş həddini mülki qanunvericiliyində müəyyən etməklə qanunverici yetkinliyin baş verməsi haqqında öz mövqeyini aydın bildirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Красавчиков О.А. Гражданская правосубъектность как правовая форма // Правовые проблемы гражданской правосубъектности: Межвуз. сб. Свердловск: Изд-во УрГУ, 1978. Вып. 62, с. 5-26.
2. Марченко М.Н. Теория государства и права: учебник. Москва: Проспект, 2018, 640 с.
3. Титова Е.В. К вопросу о понимании правосубъектности в теории права и конституционном праве // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Право». Вып. 24, 2010, № 19 (200), с. 28-33.
4. Мицкевич А.В. Субъекты советского права. Москва: Госюриздат, 1962, 212с.
5. Шигабутдинова А.Л. Инструментальная природа правосубъектности: системный подход к проблеме // Вестник Нижегородской академии МВД России, 2024, № 1 (65), с. 41-45.
6. Логинов А.С. Правосубъектность как предпосылка гражданско-правовой квалификации // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия «Право», 2022, № 2, с. 67-73.
7. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. М.: Статут, 2006, 240с.
8. Полич С.Б. Некоторые особенности правосубъектности лиц-участников гражданских и семейных отношений // Вестник Пермского университета. Серия Юридические науки, 2018, Вып. 42, с.664-684.
9. Гражданское право. Учебник. Ч. 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 1997, 600с.
10. Витрук Н.В. К теории правосубъектности (правоспособности) как правоотношения / Вопросы государства и права. Томск, 1968, с. 3-8
11. Кирсанова А.В. Понятия «правосубъектность», «правоспособность», «дееспособность» юридических лиц // Юридический вестник Самарского ун-та, 2015, Т.1, № 2, с.134-141.
12. Косякин К.С. Соотношение гражданской правоспособности и субъективных прав // Актуальные проблемы российского права, 2007, №1, с.145-151.
13. Алексеев С.С. Общая теория права: Учебник. 2-е изд. М.: ТК Велби, 2008, 576с.
14. Архипов С.И. Конструкция правосубъектности: недостатки, противоречия, пути их устранения / Правосубъектность: общетеоретический, отраслевой и международно-правовой анализ: сб. материалов. Москва: Проспект, 2020, с. 35-41.
15. Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник. М.: ТК Велби, 2010, 640с.
16. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Mülki Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2000, № 4, Kitab 1, Maddə 250.
17. Рузанова Е.В. Деликтоспособность гражданина как элемент гражданской дееспособности: психологические предпосылки и юридическое содержание // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2008, № 6, с.173-177.
18. Уздимаева Н.И., Козуров А.С. Субъект права: основные подходы к пониманию // Контентус, 2020, № 4, с. 135-143.
19. Крецу В. Гражданская дееспособность физических лиц как объект судебной защиты // Revista, 2010, № 1 (12), с.60-69.

О СУЩНОСТИ КАТЕГОРИИ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТЬ

А.Р.ИСМАИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что отсутствие единого теоретического понятия правосубъектности в юридической науке обусловлено отсутствием единодушного отношения к соотношению понятий «субъект права» и «правосубъектность». Так, по мнению одних ученых, эти понятия совпадают, в то время как другие категорически отвергают такой подход.

В статье отмечается, что правосубъектность является необходимым условием любых правоотношений. Правосубъектность выражается, с одной стороны, в предоставлении субъектам определенных социально-правовых возможностей, а с другой стороны, в определении границ и рамок этих возможностей. Это объединяющее понятие для правоспособности и дееспособности, то есть правоспособность и дееспособность являются необходимыми компонентами правосубъектности. В статье правосубъектность рассматривается как юридическая способность лица быть участником правоотношений.

Ключевые слова: право, субъект, категория, понятие, поведение, система, способность, отношение.

ON THE ESSENCE OF THE CATEGORY OF LEGAL PERSONALITY

A.R.ISMAYILOV

SUMMARY

It is noted in the article that the lack of a unified theoretical concept of legal personality in legal scholarship stems from the lack of consensus on the relationship between the concepts of “legal subject” and “legal personality”. Some scholars believe these concepts overlap, while others categorically reject this approach.

The article notes that legal personality is a necessary condition for any legal relationship. Legal personality is expressed, on the one hand, in granting subjects certain socio-legal opportunities, and on the other, in defining the boundaries and limits of these opportunities. This unifying concept encompasses legal capacity and legal competence; that is, legal capacity and legal competence are essential components of legal personality. This article examines legal personality as the legal capacity of a person to participate in legal relations.

Keywords: law, subject, category, concept, behavior, system, capacity, relationship.

АНАЛИЗ ЕВРОПЕЙСКОЙ СТАТИСТИКИ В ОТНОШЕНИИ ЛИЦ, НАХОДЯЩИХСЯ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

К.К.САЛИМОВ

**Бакинский Государственный Университет
sk7group@gmail.com**

Переполненность тюрем является одним из ключевых факторов, способствующих плохим условиям содержания в тюрьмах по всему миру. В статье на основе анализа статистических данных представлено общее количество тюремного населения по отдельным странам.

Ключевые слова: лишение свободы, переполненность тюрем, пробация, осужденный, учреждение

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.310>

10 февраля 2017 года издано распоряжение Президента Азербайджанской Республики «Об упорядочении деятельности в пенитенциарной сфере, гуманизации политики наказания, а также расширении применения альтернативных видов наказания и процессуальных мер принуждения, не связанных с изоляцией от общества».

Конкретные меры Распоряжение Президента направлены - на модернизацию системы государственного управления пенитенциарной службы и организацию ее эффективного управления, а также предусматривает судебно-правовые реформы в назначении и исполнении наказания для осужденных, а также, другие вопросы в рассматриваемой сфере [1].

Несмотря на то, что с момента издания Распоряжения прошло более 7 лет, проблемы, отмеченные в Указе актуальны не только для Азербайджанской республики, но и для мировой пенитенциарной службы. Рассмотрим эти вопросы более подробно.

В качестве недостатков в деятельности в судебно-следственной практике Азербайджанской Республики было указано о широком применении в ходе предварительного расследования и судебного произ-

водства меры пресечения в виде ареста за преступления, не представляющие большой общественной опасности, и менее тяжкие преступления, в том числе совершенные в области экономической деятельности, а также рост динамики лишения свободы за данные преступления. Такая практика приводит к увеличению числа осужденных и перегруженности пенитенциарных учреждений [1]. Рассмотрим указанные вопросы более подробно. По оценкам, в тюрьмах мира содержится 11,5 миллионов человек из которых около 13% находятся в Европе, что составляет приблизительно 463 700 человек в 2020 году [2].

Изучения мест лишения свободы в 1980-е и 1990-е годы были, в основном, сосредоточены на субкультурах заключенных, правах заключенных и социологических интерпретациях адаптации заключенных и охранников к окружающей среде. Последующие исследования стали охватывать вопросы, связанные с проблемой переполненности тюрем, психическим здоровьем заключенных, самоубийствами, управлением особыми типами правонарушителей, оценкой рисков и программами лечения на основе фактических данных и др. [3].

Однако за последнее время значительно актуализировалась проблема переполненности тюремного населения. Причиной тому явился COVID-19 опасное заболевание, которое может протекать как в форме острой респираторной вирусной инфекции лёгкого течения, так и в тяжёлой форме и влечет за собою тяжкие последствия вплоть до наступления смерти человека [6]. Всего в 2020 году было выявлено 15 497 случаев COVID-19 в 29 государствах-членах, что составляет 3,55% от общего числа заключенных [4].

Переполненность тюрем создает проблемы на всех этапах системы уголовного правосудия, что означает задержки в получении правосудия для жертв. В тюрьмах переполненность означает меньше возможностей для обучения, образования и трудоустройства, больше времени в камерах и рост нападения и членовредительства [5].

Переполненность тюрем является одним из ключевых факторов, способствующих плохим условиям содержания в тюрьмах по всему миру. В связи с этим, многие государства сталкиваются с проблемой, которые необходимо решать, в аспекте правосудия, т. е. назначения наказания, не связанного с лишением свободы, либо затрачивать огромные финансовые ресурсы увеличения количества учреждений по отбыванию наказания правосудия [6]. Это также, возможно, самая большая проблема, с которой сталкиваются тюремные системы, и ее последствия могут в худшем случае быть опасными для жизни, в лучшем случае мешать тюрьмам выполнять свою надлежащую функцию. В тюрьмах более чем 118 стран превышен максимальный уровень заполняемости, при

этом в 11 национальных пенитенциарных системах вместимость превысила максимально допустимую более чем вдвое [7]. Переполненность является следствием политики уголовного правосудия, а не роста уровня преступности, и подрывает способность тюремных систем удовлетворять основные потребности человека, такие как здравоохранение, питание и размещение. Она также ставит под угрозу предоставление и эффективность программ реабилитации, образовательной и профессиональной подготовки и развлекательных мероприятий. Чрезмерное использование предварительного заключения и использование тюрем для незначительных, мелких правонарушений являются важнейшими факторами, влияющими на численность тюремного населения [7].

Как отмечают Майк Хаф, Роб Аллен, Энвер Соломон в настоящее время во многих странах мира наблюдается кризис переполненности тюрем является прежде всего политической проблемой, возникающей из-за уголовного популизма, для которой необходимо найти политические решение [8]. 6 июня Совет Европы опубликовал отчет «Тюрьмы и заключенные в Европе 2023: основные выводы исследования [9].

Согласно отчета по всей Европе среднее количество заключенных в местах лишения свободы составляет 107 человек на 100 000 жителей. На дату сбора данных женщины составляли 5% от общего числа заключенных в тюрьмах Европы. 30% заключенных, содержащихся в европейских пенитенциарных учреждениях, находились в процессе отбывания наказания. В 2023 году средняя продолжительность тюремного заключения в Европе увеличилась до 11,8 месяцев [10].

Переполненность тюрем остается острой и постоянной проблемой в Европейских тюремных учреждениях. Согласно опубликованной ежегодной уголовной статистике по тюремному населению Совета Европы (SPACE I) за 2023 год, в странах с населением более 500 000 человек, в январе 2023 года число заключенных превысило количество доступных мест. В целом в Европе число заключенных на 100 имеющихся мест выросло на 2% с 31 января 2022 года по 31 января 2023 года (с 91,7 до 93,5) [11].

На 31 января 2023 года в государствах-членах Совета Европы, под надзором служб пробации находилось 1 330 838 человек (164 человека на 100 000 жителей). По сравнению с 2022 годом общее число лиц на пробации оставалось стабильным с 1 315 131 до 1 330 838 в 2023 году. Среди находящихся под надзором служб пробации — мужчины 89%, около 11% — женщины. Количество женщин, находящихся под надзором, выше, чем в тюрьмах (около 5%). Более высокий процент женщин, находящихся на пробации, можно объяснить видами правонарушений (менее серьезные, не ведущие к тюремному заключению) и тем фактом,

что женщины, как основные опекуны несовершеннолетних детей, чаще, чем мужчины, подвергаются пробации или условно-досрочному освобождению [12]. Плотность тюремного населения на максимальную допустимость размещения осужденных в период предварительного следствия характеризуется следующими данными: Греция (103), Швеция (102), Северная Македония (101), Хорватия (101) и Турция (100), Кипр (166 заключенных на 100 мест), Румыния (120), Франция (119), Бельгия (115), Венгрия (112), Италия (109) и Словения (107). В некоторых странах плотность населения тюрем ниже 100; на грани переполненности следует отнести следующие страны: Ирландия (99), Португалия (98), Финляндия (97), Дания (97), Англия и Уэльс (Великобритания) (97) и Азербайджан (96) [11].

По состоянию на 31 января 2023 года в 48 пенитенциарных учреждениях государств-членов Совета Европы, предоставивших эту информацию, содержалось 1 036 680 заключенных. С января 2022 года по январь 2023 года средний показатель численности заключенных в Европе вырос на 2,4% в странах с населением более миллиона человек — со 113,5 до 116,2 заключенных на 100 000 жителей, что аналогично росту годом ранее.

В нижеследующих пенитенциарных учреждениях государств наблюдался значительный рост числа заключенных с января 2022 года по январь 2023 года: Республика Молдова (+52%), Северная Македония (+26%), Кипр (+25%), Турция (+15%), Азербайджан (+13%), Ирландия (+12%), Черногория (+11%), Армения (+11%), Хорватия (+10%), Венгрия (+8,7%), Северная Ирландия (Великобритания) (+8,3%), Грузия (+8,2%), Болгария (+8,1%), Австрия (+6,8%), Италия (+5,7%) и Швеция (+5,1%). Показатели заключенных существенно снизились только на Мальте (-22%), в Литве (-8,9%), Эстонии (-8,8%) и Греции (-5,2%), тогда как в 23 тюремных администрациях они остались стабильными.

В целом, страны Восточной Европы и Кавказского региона, включая Азербайджан, Грузию и Турцию, демонстрируют значительно более высокие показатели численности заключенных по сравнению с их западными и североευропейскими коллегами. На другом конце спектра такие страны, как Германия, Нидерланды, Словения, Швейцария и страны Северной Европы, сообщают о низких показателях численности, заключённых [9].

Показатели тюремного заключения, указанных стран, по соотношению заключенных на 100 000 населения страны, характеризуются следующими данными: Турция (408 заключенных на 100 000 жителей), Грузия (256), Азербайджан (244), Республика Молдова (242), Венгрия (211), Польша (194), Словакия (183), Албания (179), Чехия (176), Литва

(174) и Латвия (172). Другие страны с высокими показателями тюремного заключения: Черногория (168), Сербия (162), Эстония (151) и Северная Македония (142) [11].

В 2023 году в среднем почти треть заключенных в европейских тюрьмах находились в следственных изоляторах. В отношении них была избрана мера пресечения (содержание под стражей) в период предварительного расследования. Пенитенциарными учреждениями с самой высокой долей лиц, содержащихся под стражей, являются следующие: Албания (55%), Армения (53%), Люксембург (49%), Швейцария (46%), Нидерланды (45%), Черногория (42%) и Северная Ирландия (Великобритания) (41%). Самую низкую долю лиц, содержащихся под стражей в период предварительного следствия являются: Чехия (7,5%), Литва (11%), Польша (11%), Румыния (12%) и Северная Македония (12%) [11]. Лица, находящиеся под стражей до суда заключенные в следственном изоляторе (процент от общей численности заключенных) в Азербайджане составляет 22,5%. Хотя данный показатель не является максимальным.

Однако полагаем, что с учетом распоряжения Президента Азербайджанской Республики от 10 февраля 2017 года «Об упорядочении деятельности в пенитенциарной сфере, гуманизации политики наказания, а также расширении применения альтернативных видов наказания и процессуальных мер принуждения, не связанных с изоляцией от общества», это количество лиц, находящихся под стражей в период предварительного следствия должен быть снижен.

Резюмируя изложенное, полагаем что, необходимо разработать дополнительные меры, направленные, на сокращение количества нахождения лиц в местах лишения свободы.

Существенное значение в сокращении тюремного населения играют различные программы. Их эффективность обеспечивается за счёт применения эффективных методов исправления и перевоспитания осужденных, повышения качества лечения лиц, находящихся в местах лишения свободы.

Остановимся на некоторых из них: на Программе «Специальные дома» предназначенные для содержания подследственных и осужденных в местах лишения свободы.

Несмотря на то, что крупные тюремные учреждения модернизируются, по мнению некоторых наблюдателей, условия содержания в местах лишения свободы, цели наказания остаются прежними. По мнению многих аналитиков ЕС, тюрьмы в том состоянии, в котором они находятся, воспроизводят социальное неравенство. В связи с этим крайне необходимо совершенствовать концепцию содержания (исправления и

перевоспитания) в местах лишения свободы, совершенствование режима контроля, безопасности и изоляции в местах лишения свободы. С целью вовлечения гражданского общества систему правосудия, улучшения здравоохранения, охраны психического здоровья, образования, занятости в местах лишения свободы в соответствии с инициативой бельгийского председательства в Совете ЕС. С этой целью 14 июня 2024 года Совет JHA (министры юстиции и внутренних дел 27 стран ЕС) рекомендовал использование специальных домов [14].

Деятельность, рассматриваемых домов, основаны на трех принципах: наименьшее количество заключенных, дифференциация и их интеграция в гражданское сообщество. Сама по себе концепция не нова. Примеры небольших, дифференцированных и интегрированных в сообщество подобного рода домов, можно найти во многих европейских странах [13].

Согласно концепции, небольшое количество заключенных, в местах лишения свободы, «способствует эффективной социальной реабилитации и реинтеграции» лиц, находящихся в заключении. Одновременно такой подход свидетельствует о приверженности более гуманной политике уголовного правосудия и более конструктивному подходу в борьбе с преступностью. Дома содержания под стражей рассчитаны на 30 человек и предназначены для лишения свободы (в качестве меры предварительного заключения или наказания). Небольшое количество заключенных, помогает формировать конструктивную групповую динамику и межличностные отношения как внутри дома, так и за пределами учреждения. Размещаемые дома как правило, располагаются в районах, которые легко доступны для персонала, социальных служб и посетителей. Персонал администрации домов как правило, более дружелюбен к посетителям, чем представители администрации крупных тюремных учреждений, что особенно актуально, когда посетителями являются дети. Кроме того, дома содержания под стражей дифференцированы и интегрированы в общество. Дифференциация означает, что многие небольшие дома содержания под стражей отличаются друг от друга, чтобы обеспечить личный и индивидуальный подход. Это означает многообразные подходы для молодых людей, пожилых людей, людей с психическими расстройствами, людей, отбывающих наказание, или людей с короткими сроками отбывания наказания. Одновременно дома содержания под стражами представляют различные социальные и психологические услуги, образование, работу, спорт, здравоохранение и меры безопасности [14].

Программа содержания, в рассматриваемых домах, предусматривает не только содержание под стражей, но и свободу передвижения, как

для обычных граждан. Наблюдается установление более тесных и доверительных отношений между заключёнными и администрацией домов. Не менее важен тот факт, что интеграция совершающихся лиц в гражданское сообщество происходит посредством динамического взаимодействия между следственным изолятором и местным сообществом: местные учителя, психологи и социальные работники (активисты гражданского сообщества) предоставляют свои услуги лицам, находящимся в местах лишения свободы. Дома содержания успешно действуют в Австрии, Бельгии, Хорватии, Чешской Республики, Эстонии, Финляндии, Франции, Германии, Италии, Ирландии, Косово, Мальты, Нидерландов, Норвегии, Португалии, Румынии и Испании [18]

Известно, что места лишения свободы, (следственные изоляторы, тюрьмы — являются средой высокого риска — как для заключенных, так и для персонала. Лица, находящиеся в местах лишения свободы, употребляющие инъекционные наркотики, подвергаются различным рискам для здоровья: передозировки; абсцессы инфекции; передача заболеваний через кровь, таких как гепатит С или ВИЧ.

В свою очередь ограничение распространения инфекционных заболеваний в тюрьмах, приносит пользу как заключенным, так и обществу в целом, а так как снижает нагрузку на систему здравоохранения страны. Эксперты по наркологической политике во всем мире рекомендуют разрабатывать программы лечения наркомании и проводить политику уголовного правосудия, которые поддерживают альтернативы тюремному заключению для осужденных, употребляющих наркотики.

С этой целью во многих Европейских странах успешно применяется Программа по уголовному правосудию и охране здоровья в тюрьмах (СЖНР) Группы Помпид [15].

Программа уголовного правосудия и охраны здоровья в тюрьмах (СЖНР) Группы Помпиду, тесно связана с такими направлениями работы, как профилактика, лечение, обеспечение соблюдения законов в местах лишения свободы. Ее деятельность сосредоточена на следующих основных задачах: разработка и совершенствование национальных правовых норм, повышение профессиональных навыков и знаний тех, кто работает в системе уголовного правосудия.

Программа уголовного правосудия и охраны здоровья в тюрьмах (СЖНР) предусматривает лечение наркомании и социальную реинтеграцию для лиц, содержащихся под стражей и употребляющих наркотики, в целях снижения рецидивизма.

Система лечения наркомании включает фармакологическое лечение, поддерживаемое лечение (например, терапию опиоидными агонистами), терапевтическое лечение. Лечение агонистами является эффек-

тивным и важным инструментом в борьбе с ВИЧ и гепатитом С и может помочь осужденным с опиоидной зависимостью прекратить или, по крайней мере, сократить употребление запрещенных наркотиков [17].

Лечение без наркотических средств также направлено на осужденных с расстройствами, связанными с употреблением психически активных веществ, которые не имеют права на программы заместительной терапии или не желают подписываться на нее. Крайне важно признать, что услуги по лечению наркомании особенно эффективны, если они встроены в общую систему здравоохранения и социальной помощи.

Программа «Уголовное правосудие и здоровье в тюрьмах» (СЛНР) достигла ощутимых результатов во многих европейских странах. У каждой страны есть свои особые потребности и проблемы, и совместно с нашими местными партнерами Программа «Уголовное правосудие и здоровье в тюрьмах» разрабатывает стратегии, ориентированные на результат [17].

В Грузии Группа Помпиду помогла Пенитенциарной службе улучшить содержание под стражей и лечение осужденных, регулярно употребляющих наркотические средства.

Кроме того, на крупной конференции, объединившей более 100 политиков, практиков, экспертов и представителей гражданского общества, были выработаны практические рекомендации для более эффективной реабилитации задержанных людей с расстройствами, связанными с употреблением наркотиков. Основные моменты были обобщены в «Тбилисской декларации».

Совместно с Национальной администрацией пенитенциарных учреждений Республики Молдова Программа ввела первое в стране терапевтическое сообщество для лечения наркозависимости в местах лишения свободы. Реабилитация и уход за резидентами поддерживаются социальными мероприятиями и программой наставничества после освобождения при тесном сотрудничестве между администрацией пенитенциарных учреждений и гражданским обществом.

В Украине в тюрьмах для несовершеннолетних были внедрены такие методы лечения и профилактики наркомании, как метод семейных конференций. Программа также поддержала внедрение лечения опиоидными агонистами в украинских тюрьмах посредством обучающих мероприятий для эффективной борьбы с ВИЧ и другими заболеваниями, передающимися через кровь, среди тюремного населения [17].

ЛІТЕРАТУРА

1. «Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı» 10 fevral 2017; <https://president.az/az/articles/view/22756>
2. Status report on prison health in the WHO European Region 2022. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2023 (<https://apps.who.int/iris/handle/10665/365977>)
3. Oxford Handbook of Prisons and Imprisonment Edited by John D. Wooldridge and Paula Smith Oxford Handbooks Hough, Mike, Rob Allen, and Enver Solomon, eds. Tackling Prison Overcrowding: Build More Prisons? Sentence Fewer Offenders? 1st ed. Bristol University Press, 2008. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgwfq>.
4. Status report on prison health in the WHO European Region 2022. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2023 (<https://apps.who.int/iris/handle/10665/365977>).
5. Prison overcrowding Our.; <https://www.nacro.org.uk/nacro-services/our-work-in-criminal-justice/overcrowding-in-prisons/>
6. Hough, Mike, Rob Allen, and Enver Solomon, eds. Tackling Prison Overcrowding: Build More Prisons? Sentence Fewer Offenders? 1st ed. Bristol University Press, 2008. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgwfq>.
7. .Overcrowding: <https://www.penalreform.org/issues/prison-conditions/key-facts/overcrowding/#:~:text=>
8. Hough, Mike, Rob Allen, and Enver Solomon (eds), Tackling prison overcrowding: Build more prisons? Sentence fewer offenders? (Bristol, 2008; online edn, Policy Press Scholarship Online, 22 Mar. 2012), <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847421104.001.0001>, accessed 16 Feb. 2025.
9. Katie Ruth Davies "Council of Europe publishes annual criminal statistics for 2023": Georgia Today 6 June 2024; <https://georgiatoday.ge/council-of-europe-releases-annual-penal-statistics->
10. Council of Europe: "SPACE I" Annual criminal statistics: prison population 2023 7 June 2024; <https://www.iprt.ie/latest-news/council-of-europe-prison-overcrowding-remains-a-problem-in-europe-annual-penal-statistics-for-2023/>.
11. Prison overcrowding remains a problem in Europe: Council of Europe annual prison statistics 2023; Council of Europe Strasbourg, 6 June 2024; <https://www.coe.int/en/web/portal/-/prison-overcrowding-remains-a-problem-in-europe-council-of-europe-s-annual-penal-statistics-for-2023>
12. Probation and Prisons in Europe, 2023: Key Findings of the SPACE reports Marcelo F. Aebi, Lorena Molnar and Edoardo Cocco: Key-Findings_Prisoners-and-Probationers-SPACE_240625.pdf.: UNITED STATES OF AMERICA Breaking the chain The human rights of women prisoners AI Index AMR 51/47/99 Protecting the human rights of women prisoners; amr510471999en.pdf.
13. RESCALED Inspirational Practices
14. Noa Shoshan A turning point for detention in Europe: Political support for detention houses 23rd October 2024 <https://www.penalreform.org/blog/a-turning-point-for-detention-in-europe-political/>
15. Criminal Justice and Health in Prison Programme (CJHP) <https://www.coe.int/en/web/pompidou/activities/prisons>
16. RESCALED Inspirational Practices. опиоидных рецепторов Руководящие принципы для пересмотра законодательства и Регламентов. <https://rm.coe.int/2020-ppg-oat-guidingprinciples-rus/1680a25d32>
17. Оливье Симон Рене Штамм. Терапия агонистами опиоидных рецепторов. Руковод-

- дящие принципы для пересмотра законодательства и регламентов
18. <https://rm.coe.int/2020-ppg-oat-guidingprinciples-rus/1680a25d32>
19. Более подробную информацию можно получить <https://www.rescaled.org>;

Программа «Уголовное правосудие и здравоохранение в тюрьмах» (CJHP).
Criminal Justice and Health in Prison Programme (CJHP)
<https://www.coe.int/en/web/pompidou/activities/prisons>

AZADLIQDAN MƏHRUMETMƏ YERLƏRİNDƏ OLAN ŞƏXSLƏRƏ MÜNƏSİBƏTDƏ AVROPA STATİSTİKASININ TƏHLİLİ

K.K.SƏLİMOV

XÜLASƏ

Həbsxanaların həddindən artıq sıxlığı bütün dünyada həbsxana şəraitinin ağır olmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir. Bu həbsxana sistemlərinin üzləşdiyi böyük problemdir; onun nəticələri həyat üçün təhlükə yaratmasına, həbsxanaların öz funksiyalarını yerinə yetirməsinə çətinlik yarada bilər.

Açar sözlər: həbsxana, həbsxanada sıxlıq, sınaq müddəti, məhkum edilmiş şəxs, müəssisə

ANALYSIS EUROPEAN STATISTICS OF PERSONS IN PRISON

K.K.SALIMOV

SUMMARY

Prison overcrowding is one of the key factors contributing to poor prison conditions around the world. This article presents the total prison population by country based on statistical data analysis.

Keywords: imprisonment, prison overcrowding, probation, convicted person, institution

**ABŞ-DA KİBERTƏHLÜKƏSİZLİYİN
E-İDARƏETMƏYƏ TƏSİR TƏCRÜBƏSİ****H.B.HACIYEV****Bakı Dövlət Universiteti*****h.hajiyev@hotmail.com***

ABŞ modelində kibertəhlükəsizlik elektron idarəetmənin düzgün və davamlı fəaliyyətini təmin edən hüquqi və institusional mexanizm kimi çıxış edir. Hüquqi tədqiqatlarda bu modelin öyrənilməsi həm normativ-hüquqi baza, həm institusional təşkilatçılıq, həm də risk əsaslı yanaşmanın funksional aspektləri baxımından əhəmiyyətlidir. Bu yanaşma hüquqi təcrübənin inkişaf etdirilməsi və milli hüquq sistemində tətbiqi üçün nəzəri və metodoloji əsas yaradır. ABŞ-ın elektron idarəetmə sistemlərində kibertəhlükəsizlik yalnız texnoloji tədbirlərdən ibarət deyildir, bu, eyni zamanda, hüquqi və institusional integrasiyanın mərkəzi elementidir. Kibertəhlükəsizlik ABŞ-da həm də hüquqi məsuliyyət və normativ öhdəliklərin vahid sistemini təşkil edir.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, e-hökumət, kibertəhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, e-hökumətin ABŞ modeli.

doi: <https://doi.org/10.30546/209805.2025.004.10105>

ABŞ-ın elektron idarəetmə sistemlərində kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi müasir hüquqi tədqiqatlarda həm institusional, həm də funksional perspektivdən önəmli bir istiqamət kimi nəzərdən keçirilir. Elektron idarəetmə (e-Government) dövlət qurumlarının informasiya texnologiyaları vasitəsilə vətəndaşlara, biznes subyektlərinə və digər dövlət strukturlarına xidmət göstərməsi prosesini əhatə edir. Bu xidmətlərin dayanıqlı və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsi üçün kibertəhlükəsizlik mexanizmlərinin hüquqi tənzimlənməsi əhəmiyyətli rol oynayır.

ABŞ-da kibertəhlükəsizlik yalnız texnoloji problem kimi qəbul edilməyib, həm də hüquqi və institusional çərçivədə kompleks şəkildə tənzimlənir. Kibertəhlükəsizliyin hüquqi təminatı əsasən federal qanunvericilik aktları və icraedici səviyyədə qəbul edilmiş direktivlər vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn, Federal Information Security Modernization Act (FISMA) 2002-ci ildə qəbul olunmuş və 2014-cü ildə yenilənmişdir. Bu qanun federal agentliklərin

informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün normativ və institusional əsaslar müəyyən edir. Hüquqi aspektdən FISMA agentliklərin informasiya sistemləri üçün risklərin qiymətləndirilməsi, təhlükəsizlik planlarının hazırlanması və müntəzəm audit prosedurlarının həyata keçirilməsini tələb edir. Bu, kibertəhlükəsizliyin hüquqi çərçivədə institusional olaraq qorunmasının nümunəsi kimi qiymətləndirilir.

ABŞ-da federal səviyyədə kibertəhlükəsizlik siyasətinin təməl prinsipləri Office of Management and Budget (OMB) və National Institute of Standards and Technology (NIST) tərəfindən müəyyən edilir. NIST Cybersecurity Framework (NIST CSF) elektron idarəetmə sistemlərinin təhlükəsizlik standartlarını formalaşdırır və federal agentliklərə risklərin idarə olunması, hücumların qarşısının alınması və hadisələrə reaksiyanın hüquqi əsaslara uyğun həyata keçirilməsi üçün metodoloji vasitələr təqdim edir. Hüquqi tədqiqat perspektivindən baxıldıqda, ABŞ modelində kibertəhlükəsizlik həm də institusional konsolidasiya prinsipi əsasında təşkil olunur və dövlət səviyyəsində müxtəlif agentliklərin fəaliyyətinin koordinasiyası, informasiya mübadiləsi və təhlükəsizlik standartlarının harmonizasiyası hüquqi çərçivədə təmin edilir. Bu koordinasiya mexanizmi elektron idarəetmənin dayanıqlı fəaliyyətini təmin etməklə yanaşı, hüquqi məsuliyyətin də aydın təyin edilməsini təmin edir [3].

ABŞ-ın hüquq təcrübəsində kibertəhlükəsizlik elektron idarəetmənin normativ bazasının təkmilləşdirilməsi və innovativ hüquqi institutların formalaşdırılması üçün vasitə kimi çıxış edir. Məsələn, Federal Risk and Authorization Management Program (FedRAMP) bulud əsaslı xidmətlərin təhlükəsizliyini təmin edən hüquqi mexanizm kimi fəaliyyət göstərir və federal agentliklərin xidmətlərini risklərin qiymətləndirilməsi əsasında seçməsinə imkan verir. FedRAMP kibertəhlükəsizliyin elektron idarəetmədə əməliyyat prinsiplərinə daxil edilməsinin bir nümunəsidir.

Diqqət yetirilməli digər aspekt kibertəhlükəsizliyin hüquqi öhdəlik və məsuliyyət sistemi ilə inteqrasiyasıdır. ABŞ-da federal agentliklər, dövlət və özəl sektor subyektləri arasında məlumatların qorunması və kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin hüquqi əsaslarla tənzimlənməsi mühüm məsələdir. Bu çərçivədə məlumatların qorunması, elektron imza və identifikasiya sistemləri, kibertəhlükəsizlik hadisələrinə reaksiyanın hüquqi prosedurları bir-biri ilə inteqrasiya olunmuş şəkildə işləyir.

Elektron idarəetmədə kibertəhlükəsizliyin hüquqi təminatı çoxsəviyyəli tənzimləmə mexanizmlərini əhatə edir. Buraya federal qanunvericilik, icraedici direktivlər, təhlükəsizlik standartları və federal agentliklər arasında normativ harmonizasiya daxildir. Hüquqi tədqiqat perspektivindən bu proses institusional hüquq nəzəriyyəsi və risk əsaslı hüquqi tənzimləmə prinsipləri çərçivəsində qiymətləndirilir [4]. Elektron idarəetmənin kibertəhlükəsizliyi fe-

deral agentliklərin normativ və institusional məsuliyyətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə sıx bağlıdır. FISMA və ona əsaslanan icraedici direktivlər agentlikləri yalnız texnoloji tədbirləri həyata keçirməyə deyil, həm də hüquqi öhdəlikləri müəyyənləşdirməyə məcbur edir. Bu öhdəliklər təhlükəsizlik planlarının hazırlanması, auditorluq və riskin qiymətləndirilməsi prosedurlarının hüquqi şəkildə institusionalizə edilməsini nəzərdə tutur. Hüquqi tədqiqat üçün bu model risklərin hüquqi qiymətləndirilməsi və hüquqi məsuliyyət mexanizmlərinin strukturlaşdırılması üzrə təcrübə mənbəyidir.

Kibertəhlükəsizlik elektron idarəetmənin düzgün fəaliyyətinin təmin edilməsində proaktiv və reaktiv hüquqi mexanizmləri birləşdirir. Proaktiv yanaşma normativ tələblərin hazırlanması, təhlükəsizlik standartlarının tətbiqi və agentliklərarası koordinasiya ilə bağlıdır. Reaktiv yanaşma isə kibertəhlükəsizlik hadisələrinin hüquqi prosedurlara uyğun araşdırılması, məsuliyyətin müəyyən edilməsi və hüquqi sanksiyaların tətbiqindən ibarətdir [3]. Hüquqi tədqiqatlarda bu yanaşma kibertəhlükəsizliyin institusional və hüquqi funksiya kimi təhlilinə imkan verir.

ABŞ modeli, həmçinin kibertəhlükəsizliyin hüquqi texnikasının inkişafını təmin edir. NIST tərəfindən təqdim olunan Cybersecurity Framework hüquqi və texnoloji standartları birləşdirərək federal agentliklərin risk əsaslı hüquqi idarəetmə mexanizmini formalaşdırır. Bu mexanizm hüquqi tədqiqatlarda normativ-hüquqi aktların dizaynının effektivliyini qiymətləndirmək üçün nümunə təşkil edir və hüquq normalarının texnoloji neytrallıq prinsipinə uyğunluğunu təmin edir.

Elektron idarəetmədə kibertəhlükəsizliyin hüquqi təminatı, eyni zamanda, məlumatların qorunması və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi ilə sıx bağlıdır. Hüquqi tədqiqat perspektivindən informasiya azadlığı ilə şəxsi məlumatların qorunması arasında balansın təmin olunması, həmçinin federal və dövlət agentlikləri arasında məlumat mübadiləsi prosedurlarının hüquqi əsaslarla tənzimlənməsi ABŞ modelinin spesifik xüsusiyyətidir. Bu hüquqi çərçivə elektron idarəetmənin fəaliyyətini normativ sanksiyalara və hüquqi audit mexanizmlərinə bağlayaraq davamlılıq və etibarlılıq yaradır [2]. ABŞ-da kibertəhlükəsizlik həm də elektron idarəetmənin hüquqi legitimliyini gücləndirir. Hüquqi legitimlik yalnız qanunvericiliklə deyil, həm də federal agentliklərin təhlükəsizlik və məlumatların qorunması üzrə praktik prosedurları ilə formalaşır. Bu, hüquqi tədqiqatlarda kibertəhlükəsizliyin hüquqi institut və proseslərin legitimliyini təmin edən mexanizm kimi təhlil edilməsinə imkan verir [1].

Hüquqi tədqiqatlarda xüsusi diqqət yetirilməli digər aspekt kibertəhlükəsizliyin risk əsaslı idarəetmə prinsipləri ilə uyğunluğudur. Bu baxımdan kibertəhlükəsizliyin elektron idarəetmənin düzgün fəaliyyətinin təşkilində rolu, həmçinin hüquqi tənzimləmədə risk əsaslı yanaşmanın tətbiqi ilə bağlıdır.

Hüquqi normativlər risklərin idarə olunmasını prioritet kimi müəyyən edir, yəni hüquqi məsuliyyət və texnoloji tədbirlər risklərin potensial təsirinə uyğun qurulur. Bu yanaşma hüquqi tədqiqatlarda kibertəhlükəsizliyin institusional və normativ aspektlərinin funksional qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətli nəzəri baza yaradır.

ABŞ-da risk əsaslı hüquqi idarəetmə, təhlükələrin prioritetləşdirilməsi və resursların effektiv bölünməsi prinsipləri əsasında qurulur. Bu yanaşma hüquqi tədqiqatlarda risklərin hüquqi qiymətləndirilməsi, məsuliyyət mexanizmlərinin formalaşdırılması və normativ-hüquqi aktların adaptasiya qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini mümkün edir [3].

Federal Risk and Authorization Management Programı (FedRAMP) praktik hüquqi institut kimi çıxış edir və federal agentliklərin bulud əsaslı xidmətlərdən istifadə edərkən təhlükəsizlik standartlarına əməl etməsini təmin edir. FISMA (Federal Information Security Modernization Act) isə federal agentliklərin informasiya sistemləri üzərində hüquqi nəzarət mexanizmini təmin edir. Hüquqi institut olaraq FISMA risklərin qiymətləndirilməsini, təhlükəsizlik planlarının hazırlanmasını və audit prosedurlarının icrasını federal qanun çərçivəsində məcburi edir. Praktiki təbiiqədə bu, elektron idarəetmə sistemlərində kibertəhlükəsizliyin monitorinqini və hüquqi məsuliyyətin konkretləşdirilməsini təmin edir.

ABŞ-ın elektron idarəetmə sistemlərində kibertəhlükəsizlik hüquqi və institusional integrasiyanın mərkəzi elementi kimi elektron xidmətlərin davamlı və etibarlı fəaliyyətini təmin edir. Hüquqi tədqiqatlar bu modelin normativ, institusional, risk əsaslı və hüquqi legitimlik aspektlərini analiz edərək, kibertəhlükəsizliyin elektron idarəetmədə funksional rolunu dərinlən öyrənir və müvafiq nəzəri-metodoloji bazanı zənginləşdirir.

ABŞ-ın elektron idarəetməsində kibertəhlükəsizliyin hüquqi çərçivəsi yalnız federal qanunvericiliklə məhdudlaşmır. Bu sistemdə kibertəhlükəsizlik dövlətin texnoloji infrastrukturunun qorunması ilə yanaşı, vətəndaşların hüquqlarının və elektron xidmətlərin etibarlılığının qorunmasına xidmət edir. Hüquqi tədqiqatlar bu prosesin funksional və normativ aspektlərini araşdıraraq, elektron idarəetmənin davamlı fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Risk əsaslı idarəetmə (risk-based management) agentliklərə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi, resursların səmərəli bölüşdürülməsi və hüquqi məsuliyyətin şəffaf şəkildə təyin olunması imkanlarını verir. Bu yanaşma elektron idarəetmənin fəaliyyətini hüquqi baxımdan optimallaşdırmaq və kibertəhlükəsizlik tədbirlərini sanksiyalara bağlamaq üçün analiz edilir.

Ümumiyyətlə, ABŞ modeli risk əsaslı hüquqi idarəetmə mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Risklərin identifikasiyası, prioritetləşdirilməsi və hüquqi sanksiyalarla birləşdirilməsi elektron idarəetmənin fəaliyyətində kibertəhlükəsizliyin hüquqi effektivliyini təmin edir. Bu, hüquqi tədqiqatlarda kibertəhlükəsizliyin hüquqi effektivliyini təmin edir.

kəsizliyin normativ, institusional və funksional aspektlərinin kompleks qiymətləndirilməsi üçün əsas metodoloji baza yaradır [3].

ABŞ modeli, həmçinin kibertəhlükəsizliyin hüquqi innovasiya ilə əlaqəsini ortaya qoyur. Hüquqi institutların formalaşdırılması və hüquqi prosedurların adaptasiya qabiliyyəti elektron idarəetmədə texnoloji inkişafı sinxronlaşdırılır. Məsələn, bulud texnologiyalarının federal xidmətlərdə tətbiqi hüquqi standartların və sanksiya mexanizmlərinin yenidən formalaşdırılmasını tələb edir. Bu isə hüquqi tədqiqatlarda kibertəhlükəsizliyin institusional dizayn və hüquqi texnika baxımından təhlilini mümkün edir [4].

ABŞ modelində kibertəhlükəsizlik, həmçinin elektron idarəetmənin hüquqi legitimliyini gücləndirir. Hüquqi legitimlik federal və dövlət agentlikləri tərəfindən tətbiq olunan standartların, prosedurların və sanksiyaların şəffaf və qanunvericiliklə uyğun olmasını əhatə edir. Hüquqi tədqiqatlarda bu aspekt elektron idarəetmənin davamlı və etibarlı fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını qiymətləndirmək üçün prioritet hesab olunur [1].

ABŞ-ın elektron idarəetməsində kibertəhlükəsizliyin təmin olunması yalnız normativ-hüquqi aktların mövcudluğu ilə məhdudlaşmır, həm də onların institusional tətbiqi mexanizmləri ilə birbaşa bağlıdır. Hüquqi tədqiqatlarda bu institusional mexanizmlərin funksional analizi, elektron idarəetmədə kibertəhlükəsizliyin səmərəli fəaliyyətini təmin edən hüquqi prosedurların qiymətləndirilməsi məqsədilə aparılır [4].

ABŞ-da elektron idarəetmənin kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi həm də federal agentliklərarası koordinasiya institutları vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn, Office of Management and Budget (OMB) və Department of Homeland Security (DHS) tərəfindən müəyyən edilmiş hüquqi prosedurlar agentliklər arasında məlumat mübadiləsinin təhlükəsizliyini təmin edir və hüquqi məsuliyyət mexanizmlərini konkretləşdirir. Hüquqi tədqiqatlarda bu koordinasiya modelinin funksional və institusional aspektləri elektron idarəetmənin hüquqi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas rol oynayır [3].

Praktiki hüquqi təhlil həm də NIST Cybersecurity Framework-un tətbiqi ilə bağlıdır. Bu, federal agentliklərin kibertəhlükəsizlik tədbirlərini standartlaşdırmaq və hüquqi audit mexanizmlərini gücləndirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, informasiya pozuntuları baş verdikdə, agentliklər hüquqi prosedurlara uyğun olaraq hadisəni qeyd edir, riskin miqyasını qiymətləndirir və məsuliyyət daşıyan subyektləri müəyyən edir. Praktiki nümunələr göstərir ki, kibertəhlükəsizlik tədbirləri ABŞ-da elektron idarəetmənin fəaliyyətinin hər mərhələsində hüquqi öhdəliklərlə bağlıdır. Bu, texnoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin hüquqi normativlərlə birləşdirilməsi və elektron xidmətlərin etibarlılığının hüquqi zəmanətini təmin edən mexanizm yaradır.

ABŞ-ın elektron idarəetməsində kibertəhlükəsizlik dövlətin informasiya infrastrukturunun qorunması ilə yanaşı, qanuni öhdəliklərin və institusio-

nal sanksiyaların tətbiqi vasitəsilə elektron xidmətlərin etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin edən kompleks hüquqi mexanizm kimi formalaşmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu model yalnız texnoloji tədbirlərlə kifayətlənmir, eyni zamanda, federal agentliklər arasında normativ və institusional koordinasiyanı da hüquqi əsaslarla təmin edir [4].

ABŞ-da kibertəhlükəsizlik tədbirləri agentliklərin prosessual hüquqi öhdəlikləri ilə birləşdirilir. Bu, federal agentliklərin informasiya sistemlərindəki risklərin qiymətləndirilməsi, təhlükəsizlik planlarının hazırlanması və müntəzəm auditlərin aparılması ilə bağlı hüquqi tələbləri əhatə edir. Hüquqi tədqiqat baxımından bu yanaşma elektron idarəetmənin fəaliyyətində risklərin hüquqi məsuliyyətlə əlaqələndirilməsini təmin edən institusional mexanizm kimi qiymətləndirilir. ABŞ təcrübəsində kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin institusional tətbiqi qaydaların hüquqi icra mexanizmləri ilə birləşdirilir. Məsələn, FedRAMP bulud əsaslı xidmətlərin təhlükəsizliyini təmin edən hüquqi institut olaraq federal agentliklərin bulud xidmətlərini yalnız təhlükəsizlik sertifikatına malik provayderlərdən seçməsinə imkan verir. Bu hüquqi mexanizm, elektron idarəetmədə kibertəhlükəsizliyin əməliyyat prosedurlarına inteqrasiyasının nümunəsidir və hüquqi tədqiqatlarda normativ-hüquqi aktlar və institusional tətbiq mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

ABŞ elektron idarəetməsində kibertəhlükəsizlik hüquqi çərçivədə proaktiv və reaktiv tədbirlərin harmonizasiyası ilə də təmin edilir. Proaktiv tədbirlər agentliklərin təhlükəsizlik planlarının normativ tələblərə uyğun hazırlanmasını və risk əsaslı idarəetmə strategiyasının tətbiqini əhatə edir. Reaktiv tədbirlər isə kibertəhlükəsizlik hadisələrinin hüquqi prosedurlara uyğun olaraq araşdırılması, məsuliyyətin konkretləşdirilməsi və hüquqi sanksiyaların tətbiqindən ibarətdir [3]. Bu yanaşma kibertəhlükəsizliyin yalnız texnoloji deyil, həm də hüquqi institut kimi funksiyasını önə çıxarır.

ABŞ modelində kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi fərdi və ictimai hüquqların qorunması ilə sıx bağlıdır. Hüquqi tədqiqatlarda bu, şəxsi məlumatların qorunması və vətəndaşların informasiya hüquqlarının təminatı kimi iki əsas komponent üzərindən təhlil edilir. Məsələn, federal agentliklər məlumat pozuntularını hüquqi prosedurlara uyğun olaraq qeyd edir, təhlil edir və sanksiyalar tətbiq edir, bu isə elektron idarəetmənin fəaliyyətinin şəffaflığını və etibarlılığını təmin edir [2].

ABŞ-da kibertəhlükəsizlik hüquqi institusional dizaynın dinamik adaptasiyası ilə də xarakterizə olunur. Texnoloji yeniliklər, məsələn, bulud texnologiyalarının tətbiqi, elektron idarəetmənin hüquqi normativlərinin və prosedurlarının çevik adaptasiyasını tələb edir. Bu proses hüquqi tədqiqatlarda kibertəhlükəsizliyin institutlararası inteqrasiya və hüquqi innovasiya aspektlərinin öyrənilməsinə imkan yaradır [4].

Beləliklə, ABŞ-ın elektron idarəetməsində kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin institusional tətbiqi və hüquqi prosedurların işlənməsi həm federal agentliklərin, həm də vətəndaşların hüquqi və texnoloji təhlükəsizliyini təmin edən kompleks mexanizm kimi qiymətləndirilir. Hüquqi tədqiqat perspektivindən bu model elektron idarəetmədə kibertəhlükəsizliyin hüquqi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, risk əsaslı hüquqi idarəetmə modelinin öyrənilməsi və institusional koordinasiya mexanizmlərinin funksional təhlili üçün nümunə təşkil edir. ABŞ-ın elektron idarəetməsində kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi hüquqi institutların, normativ aktların və texnoloji standartların sinxron işləməsi ilə həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hey, Ellen and Mak, Elaine, Introduction: The Possibilities of Comparative Law Methods for Research on the Rule of Law in a Global Context (November 2, 2009). Erasmus Law Review, Vol. 2, No. 3, 2009.
2. Kuner, C. et al. (2017). The Rise of Cybersecurity and Its Impact on Data Protection. International Data Privacy Law, 7, 73-75. <https://doi.org/10.1093/idpl/ix009>
3. Richard A. Clarke, Robert K. Knake. The Fifth Domain: Defending Our Country, Our Companies, and Ourselves in the Age of Cyber Threats Hardcover – July 16, 2019.
4. Susan W. Brenner. Cybercrime: Criminal Threats from Cyberspace, 2010 https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780313365478_A23550603/preview-9780313365478_A23550603.pdf

ОПЫТ ВЛИЯНИЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ НА ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В США

Г.Б.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

В американской модели кибербезопасность выступает в качестве правового и институционального механизма, обеспечивающего надлежащее и устойчивое функционирование электронного правительства. Изучение этой модели в юридических исследованиях важно как с точки зрения нормативно-правовой базы, институциональной организации, так и функциональных аспектов риск-ориентированного подхода. Этот подход создает теоретическую и методологическую основу для развития юридической практики и ее применения в национальной правовой системе. В американских системах электронного правительства кибербезопасность состоит не только из технологических мер; она также является центральным элементом правовой и институциональной интеграции. Кибербезопасность в США также представляет собой единую систему юридической ответственности и нормативных обязательств.

Ключевые слова: информационные технологии, электронное правительство, кибербезопасность, информационная безопасность, американская модель электронного правительства.

EXPERIENCE OF CYBERSECURITY IMPACT ON E-GOVERNMENT IN THE USA

H.B.HAJİYEV

SUMMARY

In the US model, cybersecurity acts as a legal and institutional mechanism that ensures the proper and sustainable functioning of e-government. The study of this model in legal research is important in terms of both the normative-legal framework, institutional organization, and the functional aspects of the risk-based approach. This approach creates a theoretical and methodological basis for the development of legal practice and its application in the national legal system. In US e-government systems, cybersecurity does not consist only of technological measures; it is also a central element of legal and institutional integration. Cybersecurity in the US also constitutes a single system of legal responsibility and regulatory obligations.

Keywords: information technology, e-government, cybersecurity, information security, US model in e-government.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DİPLOMATİYA

İDEOLOGİYANIN XARİCİ SİYASƏT QƏRARLARININ
QƏBULUNA TƏSİRİ

Q.N.XƏLİLÖV

qasim.xalilov@bsu.edu.az

Bakı Dövlət Universiteti

Dünya tarixinə nəzər saldıqda cəmiyyətlər üçün dövlətin və onun ardında duran əsas fikirlərin formalaşması əsas olaraq ideologiyadan asılı olmuşdur. İdeologiyalar yalnız dövlətlərin deyil, cəmiyyətin, xalqların və digər qrupların apardıqları siyasi fəaliyyətin yol xəritəsi kimi əsaslı rol oynamış, bir-biriləri ilə aparacaqları münasibətlərin diplomatik əsasını formalaşdırmışdır. Həmçinin dövlət üçün fəaliyyətinin əsas qaydada tutan məsələ onun siyasi əqidəsi və yoludur, bu da onun maraqlarının ideologiya ilə olan vəhdətindən formalaşmaqdadır. İdeologiya və maraqların qarşılıqlı əlaqəsi birbaşa olaraq yekun siyasi xəritəni beynəlxalq münasibətlər arenasına gətirir, bu münasibət isə xarici siyasətin formalaşmasında vacib rol oynayır. Qeyd olunan məsələlərdən nəticəyə çıxmaq mümkündür ki, dövlətlərin qərarvermə mexanizmləri, qərar dinamikalarına baxdıqları zaman mütləq ki, maraqların və bunlardan öncə isə vəziyyəti əsas olaraq formalaşdıran ideologiyanın təsirinə diqqət yetirməlidirlər. Çünki, adı çəkilən anlayışlar xarici siyasəti və burada verilən qərarları strukturlaşdırır, onların yaranmasında təməl yaradır. Geosiyasi vəziyyətə uyğun hərəkətlərdə də dövlətlərin canlı orqanizmlər kimi maraqlar uğrunda mübarizəsi vardır, lakin qeyd edilən mübarizə sıx təməllərə, inanc və dəyərlər sistemi ilə formalaşmış təmələ birləşir. Bununla da, inanc və dəyərlərin formalaşdırdığı cəmiyyətin ideyası ideologiyaya çevrilərək mübarizə üçün uyğun mühiti yaradır.

Açar sözlər: Qərarvermə mexanizmləri, ideoloji cərəyanlar, milli maraq, xarici siyasət, psixoloji və daxili faktorlar, qərar dinamikası, maraq və ideya münasibətləri.

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.1090>

Giriş: Tarix boyunca xalqlar, etnik qruplar və ya müxtəlif millətlər öz formalaşdıqları mühitə uyğun olaraq mübarizə metodları və bu metodlarının istifadəsinə yol açacaq cərəyanlar, ideyalar yaratmışdır. Belə ki, tarixin inkişaf mərhələsində seçilən yollar cəmiyyətin – o cümlədən həmin cəmiyyətlərin yaratdıqları quruluşların və dövlətlərin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Bu mənada biz ideologiyaların təsirini bu ideya ilə sistemləşmiş cə-

miyyətlərin apardıqları fəaliyyətlərdə, diplomatik və siyasi qərarların həyata keçirilməsində aydın şəkildə görə bilərik. Çünki cəmiyyətlər apardıqları siyasi, iqtisadi, mədəni və digər müxtəlif sahələr də daxil olmaqla hər bir yerdə öz maraqlarına uyğun şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan baxdıqda anlamaq olar ki, maraqlar da məsələdə rol oynayan aspektlərdən biridir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi dövlətlər, icmalar və cəmiyyətlər **öz** davam edən mühitlərinə uyğun olaraq əqidə seçirlər. Bu əqidə - ideoloji yol onların əllərində olan imkanlar, əldə etmək istədikləri və əldə etmə ehtiyacı duyduqları məsələlərin məcmusundan irəli gəlir. Təbii ki, bu şəraitdə bizim qarşımıza çıxan ən əsaslı məsələ isə maraq anlayışı olur. Qeyd olunanlardan da anlaşıldığı kimi maraq birbaşa ideologiya ilə eyniləşmiş fikir olmasa belə, dolayı yollarla onun formalaşmasına və əsas xəttin qurulmasına təsir edən vacib amildir. Dövlətlər əsasən öz siyasətlərini milli maraqlarına uyğun şəkildə qurur və bu istiqamətdə də həyata keçirirlər. Çünki tarixin müxtəlif anlarında dövlətlərin düşdükləri çətin, o cümlədən problemli situasiyalar onların prioritetlərini müəyyənləşdirmiş, xalqlar bu yol çərçivəsində öz ideologiyalarını belə dəyişdirmişdirlər.

Tarixin hər dövründə əsas mövzu başlıqlarından birinə çevrilmiş olan maraq anlayışı isə bəzi dövrlərdə ideologiya ilə paralel fəaliyyəti ilə seçilmişdir. İndi məsələyə xarici siyasət və onun mexanizmləri yanaşmasından baxsaq qarşılıqlı bir münasibətə - təsirli mexanizmlərə sahib olduğunu görürük. Xarici siyasət və onun qərarvermə prosesi heç də sadə şəkildə formalaşmır, buna təsir edən nəzəri və konstruktivist baxışlar xüsusi önəm kəsb edir. Əsasən baxdıqda aydın görünür ki, maraq və ideologiya məsələsi tarixən və bu gün öz xüsusi yerini qorumaqdadır, xarici siyasətin aparılmasında isə geniş fəaliyyətə sahibdir. Lakin aydın olaraq görmək mümkündür ki, bu məsələ müzakirələr baxımından müxtəlif fikir qruplarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu mövzuda danışarkən Werner Levinin fikirlərinə nəzər saldıqda onun yanaşması maraq faktorunun qüvvəsinin izahına daha yaxındır və o qeyd edir ki, maraqlar dövlət üçün o qədər əhəmiyyətlidir ki, lazım gəldikdə marağın təsiri ilə ideologiyayı, sosial, humanitar və mədəni mühiti belə dəyişmək mümkündür. Çünki onun fikrincə burada əsas olan mühitin maraqlara lazımı cavabı verə bilməsidir, həmçinin Levi qeyd edir ki, ideologiya dövlətin məqsədini və bu məqsəd üçün hərəkət planını müəyyən etməkdə kiçik rol oynayır, əsas formalaşdırıcı amili isə maraqlarda görür [1]. Əslində bu baxış yanaşma etibarı ilə ideologiyayı sadəcə siyasətin əsaslandırıcı qüvvəsinə çevirir. Müəyyən mənada buna qatılmaq mümkündür, ideologiya fikirlərin təcəssümü etibarı ilə verilmiş qərarların və aparılan siyasətin əsaslandırma mənbəsi rolunu oynamaqdadır. Lakin ilk hissədə qeyd olunan məqsəd və bu məqsəddə gedən yolun - hərəkət planının formalaşmasında ideologiyanın təsirinin az olması fikri tam olaraq doğru yanaşmanı özündə ehtiva etmir. İdeologiya mil-

lətin, xalqın və ya cəmiyyətin etik dəyərlərinə və inanclarına söykənir, əgər nəzərə alsaq ki, bu inanclar tarixi əsaslarla formalaşaraq həmin xalqın ideoloji cərəyanına çevrilib bu artıq həmin cəmiyyətin fikrinin, siyasi qərarlarının, mədəniyyətinin və ümumi sosial həyatının gedişatına təsir göstərir. Belə olduqda, istənilən qərar və ya maraq rahat şəkildə bu quruluşun, ideoloji düşüncənin dəyişməsinə səbəb ola bilməz. Cəmiyyətinin inandırılması da məhz ideologiyanın təsir gücündən asılıdır, koqnitiv proseslər də məhz inanc sisteminin formalaşdırdığı mühitin təsirindən qərarvermə mexanizmlərinə və həmin verilən qərarların izahına gedən məntiqin yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla da, razılaşmaq lazımdır ki, əgər yuxarıda qeyd olunan şəraitlər və faktorlar nəzərə alınmadan maraqların yönləndirilməsi halında ideologiyaya zidd bir qərar həyata keçirilərsə bu cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyəcək və qarşıdurma ilə nəticələnəcək. Bununla da yekun nəticə tarixi ideoloji yanaşmanın maraqlarla toqquşmasından ciddi və təsirli nəticələr verəcəyini görə bilərik.

Qərarvermə zamanı maraqlar nə olur olsun ideologiyanın təsir gücünü yalnız başqa bir ideoloji fikir və ya yeni ideya ilə dəyişdirmək olar. Təbii ki, bu zaman dövlətin cari vəziyyətinə uyğun formalaşmış maraqlarına yeni bir ideologiyanın süni və ya təbii yollarla yaranması istisna edilmir. Bu bəzən siyasətçilərin, dövlət adamlarının yönləndirilməsi ilə vəziyyətə uyğun dəyişiklik kimi formalaşdırıla bilər. İdeologiya yuxarıda da qeyd olunduğu kimi dəyər və inanclar üzərində formalaşır, bunu lazımi şəraitdə dəyişdirmək üçün isə yeni ideologiyanın çıxması vacib şərtədir. Qərarvermə xalqın dəstəyini itirdikdə rolunun və təsir gücünün də buna düz mütənəssib şəkildə azalması ilə üzbəüz qalır, yəni bir qərar maraqlara uyğun ola bilər amma ideoloji kökə sahib deyilsə təsir dairəsi və əldə edəcəyi qarşılıq da zəif olacaqdır. Çünki qərarvermə prosesi həlledici məsələdir, dövlətlər verilən qərarların birbaşa təsiri ilə idarə olunur və fəaliyyətlərinə davam etdirirlər. Aleks Mintz və Karl DeRouen qərarvermədə qeyd etdikləri qərar dinamikası fikrini qərarvermənin mühiti anlayışı ilə paralel təsirə malik götürürlər və burada təsir edən üç faktordan bəhs edirlər, psixoloji faktor, beynəlxalq faktor və daxili faktor [3]. Bu üç faktor birləşərək qərar dinamikasında proses üçün mühiti formalaşdırır və psixoloji faktorun bilavasitə ideologiya ilə əlaqələndirməsini aparmaq mümkündür, çünki xalqların inanc və dəyərləri tarixin müxtəlif situasiyaları nəticəsində formalaşır, bununla da ideologiya psixoloji faktordan xəbər verən başlıca amil olmaqda öz yerini göstərir. Həmçinin daxili faktorlar hissəsində də bu məsələ öz yerini tapır, daxildə dövlətin sosial, mədəni, milli və digər sahələr üzrə formalaşdırdığı mühit əslində birbaşa ideyalardan irəli gələn və ümumi dövlət prinsiplərinə - ideoloji məsələlərə söykənən anlayışdır, yəni qərarların verilmə zamanı mühiti formalaşdıran daxili faktorlar da ideologiyadan təsirlənir. Əgər maraq məsələsinin mövzudakı yerinə nəzər salınsa

vacib bir nüans göz qabağındadır. Maraqlar qərarlara olan ehtiyacı yaradır, qərar ehtiyacı isə buna uyğun zəmini yaratmaq və həmin qərarların təsirliliyini artırmaq üçün ideyaya ehtiyac duyur. Beləliklə, ideologiya maraqlara və onlara nail olmaq yolundakı qərarlara aparan əsas yoldur.

İndi isə yuxarıda qeyd olunan bir məsələyə - ideologiyanın dəyişməsi mühitdə yeni ideologiyanın çıxmasının və ya başqa sözlə desək cəmiyyətin yeni ideoloji tələbinin formalaşaraq köhnə ideyanı sıxışdırması, yenisi ilə əvəzləmə istəyindən gəlir. Nəzərə alsaq ki, bəşəriyyət tarixində davamlı gədən proseslər müxtəlif inqilablara, köklü dəyişiklərə və ya ciddi nəticələrə gətirib çıxarır, burada əsas faktorun ideya və yeni fikrin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi əsas təşkil edir. Çünki yeni fikri qəbul etmiş cəmiyyət bu ideya uğrunda mübarizəyə başlayır və təbii gedişat digər ideologiyanın məhvinə gətirir. Əgər müşahidə əsaslı metoda görə diqqətə alsaq Osmanlı İmperiyası bu mövzuda vacib misaldır, həmçinin digər böyük dövlətlərdə də eyni hal ilə qarşılaşmaq mümkündür. Osmanlı İmperiyası öz tarixinin tənəzzül dövründə artıq ümumi birləşdirici gücünü - əsas ideologiyasını itirmiş oldu [2]. Çünki ideologiyadakı əsas məqam onun birləşdirici və inandırıcı qüvvəsidir, inandırma gücünü itirmiş hər fikir məhv olmağa məcburdur. Fikrin söykəndiyi əsas dayanacaq inandır, inanılmayan ideologiya isə həm bir sistem kimi, həm də praktiki bir yol kimi kənarda qalır. Osmanlı nümunəsində də bu açıq şəkildə görünür, dövlətin son dövrlərini əhatə edən bir vaxtda yaranmış sosial, iqtisadi və mədəni amillərin, o cümlədən dünyada baş verən inqilabi dəyişiklər fonunda milli şüurun dəyişməsi kimi məsələlərin təsiri ilə artıq milliyətçi və yeni bir ideya mənimsənilməyə başladı. Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması prosesində də əsaslı amil rolunu oynayan məsələ məhz bu idi, inam və fikir artıq dəyişmiş, strukturun, quruluşun və siyasi sistemin dəyişməsi mütləq bir hala gəlmişdi. Çünki dövlət söykəndiyi əsas təməllərini itirmiş oldu, cəmiyyətin dəyişən fikri və yeni qəbul edilmiş ideyalar artıq köhnələrlə təzad təşkil edərək mübarizənin kəskinləşməsinə gətirib çıxardılar. Nəzəri baxımdan da baxdıqda görünən odur ki, realizmin də əsasında duran dövlət anlayışı siyasi fəaliyyətin davam etdirilməsi zamanı müxtəlif addımlara - əsas olaraq da qəti addımlara əl ata bilər. Cəmiyyət də həmçinin bu şəraitdə öz üzərindən dövlətin strukturunu dəyişməyə qadirdir, Türkiyənin quruluş prosesi burada qeyd olunan məsələlərin təcəssümündə müxtəlif birləşən ideyaların nəticəsi kimi özünü göstərdi [4].

Xarici siyasətin formalaşması müasir dövrün prinsipləri altında müxtəlif səbəblərdən və siyasi proseslərdən qaynaqlana bilər. Burada əsas nəzərə alınmalı nüans xarici siyasət və ümumi sistemin öz üzərinə götürdüyü prioritet məqsədləri, onların maraqlar qarşısında rolu və ən vacibi ideologiya yolu ilə cəmiyyətdə göstərdiyi əks təsirdir. Çünki dövlət siyasəti xalqın dəstəyi və etimadı nəticəsində aparılır, reallıqda da bununla qarşılaşmaq normaldır ki,

dövlət öz xalqının dəstəyini almadıqda kiçik problemlər nəticəsində böyük fəlakətlər üz ləşə bilər. Yazının əvvəlki hissələrində də qeyd olunan ideya, maraq və xarici siyasətin qarşılıqlı münasibətləri məhz bu fikrin praktiki nümunəsindən götürülmüş nəzəri konsepsiya rolundadır. Bununla da görünür ki, sistem öz işini davamlı təsirlə aparır, xalqın fikri ideologiya ilə qarşılıqlı əlaqə içərisində olduğundan onlar bir-birini formalaşdırır. Yəni ideologiya xalqı inandırır, inanmış və siyasəti öz üzərində əsas prioritet götürmüş cəmiyyət aparılan dövlət siyasətini dəstəkləyir. Bunun ən böyük nümunələrinə 2-ci dünya müharibəsi dövründə kommunizmin SSRİ üzərində ideoloji istifadəsini qeyd etmək olar. Müharibələr də diplomatiyanın toqquşmasının və xarici siyasətin vacib faktorlarındanıdır, dövlət müharibə şəraitində öz xalqının inam və dəstəyini almadıqda qələbə qazanmaq çox çətin hal alır. Bu mənada da ideologiyanın təsiri özünü göstərir. Hər bir halda xarici siyasət qərarları dövlətin ümumi tərzini, beynəlxalq münasibətlərdəki yerini və başqa dövlətlərlə olan münasibətini əsas göstərən amildir. Xarici siyasət dövlətlərin siyasi sistemlərinə görə də dəyişən bir faktordur, əgər dövlət və onun sistemi xarici siyasət institutunu müxtəlif quruluşlarda qurursa bu da təbii prosesdir ki, qərarvermə mənasında da məsələnin təsiri yüksəkdir. Baxıldığı zaman xarici siyasətin və diplomatik münasibətlərin aparılması bəzi ölkələrin siyasi sistemində əsas olaraq dövlət başçısına və Xarici İşlər Nazirliyinə, bəzilərində hökumətə və baş nazirə aid ola bilər. Burada əsas diqqət çəkən məsələ odur ki, adıçəkilən proseslər də birbaşa olaraq ideyanın əsasında formalaşır, çünki siyasi sistem dövlətin təməlində duran xalqın fikirləri nəticəsində və ya qurucu əsas heyətin, intellektual cəmiyyət tərəfindən formalaşdırıla bilər.

Digər real nümunələrə baxıldıqda da dünya tarixinin müxtəlif dövrlərində ideologiyanın təsiri və ya ideologiyadan istifadə yolu ilə dövlətlər xarici siyasətlərini formalaşdırmış, bu barədə konsepsiya, siyasət və ümumi prinsiplər qəbul etmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının apardığı siyasət buna nümunə xarakterlidir, çünki ABŞ-ın liberal-demokratik ideologiyası və bunun tətbiqi üçün qəbul etdiyi “demokratiyanın ixracı” fikri altında öz üzərində insan hüquqlarını, demokratik və liberal ideyaları ehtiva edir. Bu xarici siyasətində ABŞ üçün çox əhəmiyyətli məsələ olmaqda özünü qoruyur və tətbiqində İraqa müdaxiləyə yaxından baxa bilərik. Bu çərçivədə ABŞ İraqa müdaxilə etdi və bunu İraqın kütləvi qırğın silahlarından istifadəsi, insan hüquqları və s. kimi dəyərlərin pozulması səbəblərindən atılan addım olaraq qiymətləndirdi. Əlavə olaraq, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Venesuelaya müdaxiləsi və prezident Maduronun həbs olunması da bu xarakterdə aparılan siyasət olaraq adlandırılır və əsas söykəndiyi dəyərlər liberal anlayışlar kimi qeyd olunur. Bununla da dövlətin maraqlarına gedən yolda ideologiyanın doğrudan da effektiv mövqe sərgilədiyini görmək mümkündür [5].

Nəzəri olaraq baxıldığı zaman xarici siyasətə, ideologiyaya və dövlətin

beynəlxalq münasibətlərdəki roluna yanaşmalar fərqlidir. Burada rolu olan amillər çoxsaylıdır, sosial, iqtisadi və siyasi cəhətdən də nəzəriyyələr fərqli konsepsiyaları əsas götürür. Geosiyasi baxımdan məsələyə baxsaq burada dövlətin ərazisi, coğrafi faktorlar və bu cəhətdən apardığı fəaliyyət siyasətin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Filip Moro Defarj qeyd edir ki, məkan insanın müəyyən şəkllə düşməsində iştirak etdiyi kimi, insan da baxışları, davranışları və əməyi ilə məkanı davamlı olaraq dəyişir [6, s.15]. Qeyd olunan fikir öz üzərində bir neçə əsaslı anlayışı göstərir, bunlar: məkan, insan, yəni cəmiyyət, baxışlar və davranışlardır. Məkan dedikdə coğrafi faktorlar nəzərdə tutulur, çünki coğrafiya isə mütləq ki, cəmiyyətə, onun mədəniyyətinə, sosial həyatına təsir göstərir. Həmçinin qeyd olunan baxışlar və davranışlar məsələsi də ideologiyayı, inancı və bunlara əsaslanan fəaliyyəti, yəni davranışı özündə ehtiva edir. Bu qənaətə gəlmək olar ki, geosiyasi faktorlar, coğrafiya və ərazi məsələsi cəmiyyətin, dövlətin formalaşmasına - o cümlədən dövlətin, ideologiyanın formalaşmasına gətirib çıxarır. Əgər dövlət formalaşmasında coğrafi amillərin rolundan bəhs olunursa mütləq ki, xarici siyasət qərarlarının verilməsi prosesində də adıçəkilən məsələnin ciddi təsiri var. Çünki geosiyasəti yaradan bu amillər şübhəsiz ki, qonşuluq münasibətləri və ümumi regional əlaqələr baxımından da təsirini qorumaqdadır. Əlavə olaraq Filip Moro Defarj öz əsərində qeyd edir ki, hər insan, hər qrup dünyayı öz mədəniyyəti, öz təcrübəsi və öz əzabları vasitəsilə dərk edir [6, s.16]. Adıçəkilən faktorlar ideologiyaya və cəmiyyətin sosial-ictimai quruluşuna birbaşa təsir edən əhəmiyyətli nüansdır. Digər nəzəriyyələr də əslində məsələni müxtəlif analizlərlə dərk edir, baxıldığı zaman realizmdə dövlətə olan yanaşma liberalizmin fikirləri ilə toqquşma təşkil edir. Yəni idealizm üzrə siyasətini və diplomatiyasını aparan dövlət xarici siyasət yanaşması etibarlı ilə də məhz bu xətti seçməkdə davam edəcəkdir. Tomas Hobbes və Jon Locke-nin fikirlərində qeyd edilən təzadlı münasibəti və fikirlərin toqquşmasını görmək mümkündür. Hobbes realist nəzəriyyə ilə dövlətə və onun strukturuna - həmçinin qərarvermə prosesinə yanaşır və lazım gəldikdə siyasət etibarlı ilə avtoritar dövlət modelini müdafiə edir. Çünki onun fikrincə burada əsas olan dövlətin və lazımı siyasi maraqların güclü şəkildə qalmasıdır, analizlərində də dövləti siyasi cəhətdən maraqlar uğrunda realizmə uyğun mübarizə aparan quruluş kimi qiymətləndirir. Jon Locke isə yanaşmasında daha liberal fikirlər ortaya qoyaraq dövləti cəmiyyətə, xalqa və onun azadlığına bağlayır. Yəni Locke üçün əsas olan dövlət yox, xalq, azadlıq və insani anlayışlardır. Bununla da nəzəri olaraq o qənaətə gəlmək olar ki, dövlətin xarici siyasətinin formalaşması, diplomatiyanın aparılması və qərarlar heç də yalnız maraqlardan asılı deyil, ideya və ona inanaraq üzərində qurulmuş sistem ən vacib nüanslardan biridir.

Nəticə: Yekunda ideologiya və onun qarşılıqlı münasibətlərini xarici

siyasət daxilində müşahidə etsək tarix boyu bəşəriyyətin diqqətində olan inanc məsələsinin gücünü, amil olaraq təsirini və anlayışın mahiyyətini dərk etmiş olarıq. Çünki müasir dünya siyasəti heç də dövlətin bir aspektli yanaşmaları və maraqları üzərində qurulmur. Burada maraqlar ən ciddi rola malik daşıyıcılarıdır amma birbaşa olaraq marağın formalaşması onu özünə qəbul edən dövlətin formalaşmasından, həmin cəmiyyətin mənimsədiyi ideologiyadan asılıdır. Böyük dövlətlərin böyük maraqları var, çünki onlar böyük ideologiyaları mənimsəyirlər və orada yaşayan xalqı yalnız bu cür təsirli ideyalarla birləşdirmək olur. İdeya olmadan marağa gedən yolu inşa etmək, ona lazımı mühiti yaratmaq çətin və mümkünsüz proses olardı, çünki dünya nizamında mübarizə əsaslı yer tutur və uğrunda mübarizə aparan olmadıqda dövlət öz marağına nail olmaq gücünü təbii bir proses olaraq itirir. Xarici siyasət dövlətin ən əsas maraqlarından və sütunlarından biridir, bu sütun isə möhkəm ideyalar üzərinə qurulduqda uğur yolunu tapa, onu tam formalaşdıraraq inşa edə bilər. Tarix bunu tam olaraq göstərən müşahidə zonası kimi açıq obyektidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Werner Levi - Ideology, Interests and Foreign Policy. Oxford University. URL: <https://www.jstor.org/stable/3013538>
2. Nezir Özgen - Geçmişten Günümüze Osmanlı Tarihi. Venedik Yayınları, Mart 2018. 696 s.
3. Alex Mintz and Karl DeRouen Jr. Understanding Foreign Policy Decision Making. 2010, p. 208
4. Bayram Kodaman - Osmanlı Devletinin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış. Sosyal Bilimler Dergisi, 2007, sayı: 16, ss: 1-24. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/118020>
5. Trump Announces U.S. Military's Capture of Maduro - U.S. Department of War. URL: <https://www.war.gov/News/News-Stories/Article/Article/4370431/trump-announces-us-militarys-capture-of-maduro/>
6. Filip Moro Defarj - Geopolitikaya giriş. Qanun Nəşriyyatı, 2010. 358 səh.

ВЛИЯНИЕ ИДЕОЛОГИИ НА ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ

Г.Н.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Оглядываясь на мировую историю, можно заметить, что формирование государства и основных идей, лежащих в его основе для общества, в значительной степени зависело от идеологии. Идеологии играли фундаментальную роль в качестве дорожной карты для политической деятельности не только государств, но и обществ, народов и других групп, и формировали дипломатическую основу их взаимоотношений. Также главным вопросом для государства в его деятельности являются его политические убеждения и путь, который формируется из единства его интересов с идеологией. Взаимодействие идеологии и интересов напрямую выводит окончательную полити-

ческую карту на арену международных отношений, и это взаимоотношение играет важную роль в формировании внешней политики. Из вышеизложенного можно сделать вывод, что при рассмотрении механизмов и динамики принятия решений государствами необходимо обязательно обращать внимание на влияние интересов и, прежде всего, идеологии, формирующей ситуацию. Ведь именно эти концепции структурируют внешнюю политику и принимаемые решения, создавая основу для их формирования. В действиях, соответствующих геополитической ситуации, государства, подобно живым организмам, также борются за интересы, но эта борьба связана с прочным фундаментом, фундаментом, сформированным системой убеждений и ценностей. Таким образом, идея общества, сформированного на основе убеждений и ценностей, превращается в идеологию и создает благоприятную среду для борьбы.

Ключевые слова: Механизмы принятия решений, идеологические тенденции, национальные интересы, внешняя политика, психологические и внутренние факторы, динамика принятия решений, взаимосвязь интересов и идей.

THE INFLUENCE OF IDEOLOGY ON FOREIGN POLICY DECISION-MAKING

G.N.KHALILOV

SUMMARY

Looking at world history, the formation of the state and the main ideas behind it for societies has mainly depended on ideology. Ideologies have played a fundamental role as a roadmap for the political activities of not only states, but also societies, peoples and other groups, and have formed the diplomatic basis of their relations with each other. Also, the main issue for the state in its activities is its political beliefs and path, which is formed from the unity of its interests with ideology. The interaction of ideology and interests directly brings the final political map to the arena of international relations, and this relationship plays an important role in the formation of foreign policy. From the above-mentioned issues, it is possible to conclude that when looking at the decision-making mechanisms and decision dynamics of states, they must definitely pay attention to the influence of interests and, before that, the ideology that shapes the situation. Because, the aforementioned concepts structure foreign policy and the decisions made here, and create the basis for their creation. In actions corresponding to the geopolitical situation, states also struggle for interests like living organisms, but the mentioned struggle is connected to a dense foundation, a foundation formed by a system of beliefs and values. Thus, the idea of a society formed by beliefs and values turns into ideology and creates a suitable environment for struggle.

Keywords: Decision-making mechanisms, ideological trends, national interest, foreign policy, psychological and internal factors, decision dynamics, interest and idea relations.

İQTİSADİYYAT**AZƏRBAYCANDA DOĞUM SƏVİYYƏSİNİN GƏLƏCƏK
İNKİŞAF TENDENSİYALARININ PROQNOZU VƏ
İDARƏETMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ****F.Ə.MİRZƏYEV, N.R.MİRZƏZADƏ***Bakı Dövlət Universiteti**farhad_1958@mail.ru , nuraymirzezade06@gmail.com*

Azərbaycanın demoqrafik göstəricilərində doğum səviyyəsi uzun illər ərzində iqtisadi, sosial və mədəni amillərin təsiri altında dəyişiklik olmuşdur. Son onilliklərdə doğum səviyyəsində müəyyən eniş müşahidə olunmuş, xüsusilə şəhərlərdə ailələrin uşaq sayı azalmaqla, əhali orta yaş göstəricisi isə artmaqla olmuşdur. Bu tendensiya həm ailə planlaşdırması siyasətinin, həm də qadınların əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasının artması ilə bağlıdır.

Gələcəkdə doğum səviyyəsinin proqnozu bir sıra amillərdən asılıdır: iqtisadi sabitlik, sosial dəstək proqramları, səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı, uşaq baxımı ilə bağlı dövlət təşəbbüsləri və ailələrin gəlir səviyyəsi. Statistik analizlər göstərir ki, əgər mövcud sosial siyasət və təşviq mexanizmləri gücləndirilsə, ölkədə doğum səviyyəsi müəyyən dərəcədə sabitləşə və yüngül artım müşahidə oluna bilər. Əks halda, aşağı doğum səviyyəsi və əhali qocalması davam edəcək.

İdarəetmə istiqamətləri əsasən demoqrafik siyasətin gücləndirilməsini, ailələr üçün maliyyə və sosial dəstək mexanizmlərinin yaradılmasını, uşaqlar üçün təhsil və səhiyyə imkanlarının artırılmasını, eləcə də qadınların əmək bazarında iştirakını balanslı şəkildə tənzimləməyi əhatə etməlidir. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan təşviq proqramları – uşaq pul müavinətləri, vergi güzəştləri və uzunmüddətli sosial paketlər – doğum səviyyəsinin artırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan üçün doğum səviyyəsinin gələcək inkişafı proqnozu, sosial-iqtisadi siyasətlərin səmərəliliyindən birbaşa asılıdır. Effektiv idarəetmə strategiyaları, sosial dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi və demoqrafik maarifləndirmə proqramlarının tətbiqi ölkədə əhali artımının dayanıqlı və balanslı şəkildə inkişafına şərait yarada bilər.

Açar sözlər: doğum, demoqrafik, əhali, ailə, sosial, dövlət, uşaq

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.315>

Giriş. Azərbaycanın demoqrafik vəziyyəti ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına birbaşa təsir edən əsas amillərdən biridir. Əhali strukturu, onun artım tempi və yaş bölgüsü, həm dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında, həm də

uzunmüddətli planlaşdırmada mühüm rol oynayır. Xüsusilə doğum səviyyəsi ölkənin gələcək işçi qüvvəsinin formalaşması, sosial təminat sistemlərinin dayanıqlığı və əhali artımının davamlılığı baxımından kritik göstəricidir. Son illərdə Azərbaycanda doğum səviyyəsində müəyyən eniş müşahidə olunur ki, bu da qismən şəhərlərdə ailə planlaşdırmasının, qadınların əmək bazarında aktivliyinin artması və iqtisadi faktorların təsiri ilə izah olunur.

Doğum səviyyəsinin proqnozlaşdırılması və idarə edilməsi demografik siyasətin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan sosial və maliyyə dəstək proqramları, uşaq müavinətləri, vergi güzəştləri və digər təşviq mexanizmləri doğum göstəricilərinin stabil saxlanmasına və artırılmasına yönəldilmişdir. Bununla yanaşı, səhiyyə xidmətlərinin inkişafı, uşaqlar üçün təhsil və sosial infrastrukturun gücləndirilməsi də əhali artımının davamlı olmasında mühüm amildir.

Gələcəkdə Azərbaycan üçün doğum səviyyəsinin inkişaf istiqamətləri bir sıra sosial-iqtisadi amillərlə bağlıdır. Əgər mövcud təşviq və dəstək mexanizmləri gücləndirilsə, ölkədə doğum səviyyəsi müəyyən dərəcədə stabilləşə və artım göstərə bilər. Əks halda, əhali qocalması, aşağı doğum səviyyəsi və işçi qüvvəsinin azalması kimi problemlər daha da aktuallaşa bilər. Bu səbəbdən doğum səviyyəsinin proqnozu yalnız statistik göstəricilər əsasında deyil, həm də idarəetmə strategiyalarının effektivliyi ilə birgə qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, Azərbaycan üçün doğum səviyyəsinin gələcək inkişafının proqnozu və idarəetmə istiqamətləri həm dövlət siyasətinin prioritetləri, həm də sosial-iqtisadi strategiyaların həyata keçirilməsi baxımından aktual və mühüm məsələ olaraq qalır.

Təhlil. Azərbaycanın doğum səviyyəsinin təhlili üçün son illərin statistik göstəricilərinə baxmaq vacibdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2010–2023-cü illərdə ölkədə ümumi doğum səviyyəsi (1 qadına düşən uşaq sayı) təxminən 2,1–2,2 aralığında dəyişmişdir. Lakin şəhərlərdə bu göstərici daha aşağı olub, bəzi bölgələrdə isə kənd yerlərində orta göstəricidən yüksəkdir.

Məsələn, Bakı şəhərində 2022-ci ildə hər qadına düşən uşaq sayı 1,6–1,7 səviyyəsində olmuşdur ki, bu da şəhərlərdə ailələrin uşaq sayının azalması tendensiyasını göstərir. Kənd yerlərində isə bu göstərici 2,5–2,6 uşaq səviyyəsində olmuşdur. Bu fərqlər iqtisadi imkanlar, qadınların iş həyatında iştirakı və ailə planlaşdırması üzrə maarifləndirmə səviyyəsi ilə bağlıdır [1].

Gələcək proqnozlar göstərir ki, əgər mövcud sosial dəstək və maliyyə təşviq proqramları gücləndirilsə, ölkədə orta doğum səviyyəsi 2030-cu ilə qədər 2,2–2,3 səviyyəsinə yaxınlaşa bilər. Lakin əhali qocalması və işçi qüvvəsinin azalması kimi tendensiyalar nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan dövlətin uşaq müavinətləri, vergi güzəştləri və səhiyyə xidmətlərinin inkişaf etdiril-

məsi kimi tədbirləri əhəmiyyətliyə[1].

Müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, qadınların təhsil səviyyəsi və əmək bazarındakı iştirakı doğum səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Məsələn, ali təhsilli qadınların çoxu uşaqları daha gec yaşlarda dünyaya gətirir, bu da ölkədə doğum tempinə təsir edən mühüm sosial faktor olaraq qalır.

Deməli, Azərbaycanın doğum səviyyəsinin gələcək inkişafı üçün iki əsas istiqamət prioritet olmalıdır: birincisi, sosial dəstək və maliyyə təşviq mexanizmlərinin gücləndirilməsi, ikincisi isə qadınların iş və ailə balansını qoruyacaq sosial siyasətlərin tətbiqi. Bu yanaşma doğum səviyyəsinin stabil-ləşdirilməsinə və əhali artımının dayanıqlı olmasına imkan verəcək.

Cədvəl 1

Azərbaycan üzrə illər üzrə doğum səviyyəsi və sosial-iqtisadi göstəricilər (2018–2023)

İl	Ümumi (orta)	Şəhər	Kənd	Qadınların ali təhsili olanların payı (%)	Sosial dəstək proqramlarından faydalanan ailələr (%)
2018	2,15	1,68	2,50	22	35
2019	2,14	1,66	2,52	23	37
2020	2,12	1,65	2,48	24	38
2021	2,10	1,63	2,46	25	40
2022	2,11	1,64	2,50	26	42
2023	2,12	1,65	2,51	27	44

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2024; “Azərbaycanın Demografik Vəziyyəti” illik hesabatları.

Cədvəl 1-də göstərilən məlumatlar Azərbaycanın son illər üzrə doğum səviyyəsinin vəziyyətini əks etdirir. Ümumi göstərici (orta) illər ərzində yüngül azalma tendensiyasını göstərir, lakin son iki ildə sabitləşmə müşahidə olunur, bu da dövlət tərəfindən tətbiq olunan sosial dəstək və maliyyə təşviq proqramlarının təsirini göstərir [4].

Şəhər və kənd bölgələri arasında fərqlilik nəzərə çarpır: şəhərlərdə doğum səviyyəsi 1,63–1,68 aralığında sabitləşmişdir, bu, şəhərlərdə ailələrin daha kiçik uşaqly olmasını və qadınların əmək bazarında iştirakının yüksək olmasını göstərir. Kənd yerlərində isə göstərici 2,46–2,51 səviyyəsindədir ki, bu da daha böyük ailə strukturlarının mövcudluğunu və ənənəvi ailə dəyərlərinin qorunduğunu göstərir [2].

Cədvəl 1-də, həmçinin ali təhsili olan qadınların olanların payı və sosial dəstək proqramlarından faydalanan ailələrin faizi göstərilmişdir. Qadınların təhsil səviyyəsinin artması doğum tempinə bir qədər azaldıcı təsir göstərir, lakin sosial dəstək proqramlarının əhatəsi genişləndikcə, bu təsir kompensasiya olunur və doğum səviyyəsi sabilləşir.

Bu təhlil göstərir ki, doğum səviyyəsinin idarə olunmasında iki əsas amil

vacibdir: sosial-iqtisadi siyasət və qadınların əmək və təhsil vəziyyəti. Dövlətin ailələr üçün tətbiq etdiyi təşviq mexanizmləri və uşaq müavinətləri doğum səviyyəsinin artımını dəstəkləyir, eyni zamanda şəhər və kənd bölgələri arasındakı fərqlərin balanslaşdırılması üçün əlavə tədbirlər tələb olunur [2].

Sxem 1

Azərbaycanın Doğum Səviyyəsinin Gələcək İnkişaf Tendensiya- ların Proqnozu və İdarəetmə İstiqamətləri: Faktorlar, Risklər və Dövlət Strategiyası

Bölmə	Məzmun
Doğum səviyyəsinin cari vəziyyəti	• Ümumi doğum səviyyəsi • Əhali strukturu və yaş qrupları üzrə təhlil • Regionlar üzrə fərqliliklər
Əsas faktorlar (proqnoz üçün)	Sosial faktorlar: təhsil, qadınların əmək fəaliyyəti, şəhərləşmə İqtisadi faktorlar: gəlir səviyyəsi, məşğulluq, sosial təminat Sağlamlıq və tibbi infrastruktur: prenatal və postnatal xidmətlər Mədəni və ailə ənənələri: ailə planlaşdırılması, erkən evlilik
Risk və çağırışlar	• Doğum səviyyəsinin azalması • Əhəlinin qocalması • Regionlararası demoqrafik fərqliliklər
Dövlətin pısvəzi (müdaxilə sahələri)	• Doğum səviyyəsinin azalması • Əhəlinin qocalması • Regionlararası demoqrafik fərqliliklər
İdarəetmə istiqamətləri	Dövlət siyasəti: sosial dəstək, maliyyə yardımları Səhiyyə siyasəti: maternal və uşaq sağlamlığı proqramları Maarifləndirmə: ailə planlaşdırılması, reproduktiv sağlamlıq Regional tədbirlər: demoqrafik balansın qorunması

Mənbə: Müəllifin hazırladığı orijinal vizual sxem (2025), Azərbaycan demoqrafik təhlilləri və dövlət siyasəti əsasında hazırlanmışdır.

Sxem 1 Azərbaycan üzrə doğum səviyyəsinin gələcək inkişaf tendensiya-
larını və idarəetmə istiqamətlərini vizual olaraq təsvir edir. Sxem bir neçə
mərhələdən ibarətdir və hər mərhələ bir-biri ilə əlaqələndirilir.

Əvvəlcə, doğum səviyyəsinin cari vəziyyəti göstərilir. Burada ümumi do-
ğum səviyyəsi, əhali strukturu və yaş qrupları üzrə təhlil, həmçinin regionlar üzrə
fərqliliklər qeyd olunur. Bu mərhələ gələcək proqnozların əsasını təşkil edir.

Daha sonra risk və çağırışlar mərhələsi gəlir. Burada doğum səviyyəsinin
azalması, əhali qocalması və regionlararası demoqrafik fərqliliklər kimi prob-
lemlər vurğulanır. Bu, mövcud vəziyyətin potensial mənfi təsirlərini göstərir.

Paralel olaraq əsas faktorlar (proqnoz üçün) göstərilir. Bu faktorlar so-
sial (təhsil, qadınların iş fəaliyyəti), iqtisadi (gəlir səviyyəsi, məşğulluq, sosial
təminat), sağlamlıq və tibbi infrastruktur (prenatal və postnatal xidmətlər),
həmçinin mədəni və ailə amillərini (ailə planlaşdırması, erkən evlilik) əhatə

edir. Bu faktorlar gələcək doğum səviyyəsinin proqnozlaşdırılmasında əsas rol oynayır [5].

Sxem 1-in növbəti mərhələsi dövlət statistikasıdır. Burada dövlət üçün əsas narahatlıqlar doğum səviyyəsinin azalması, əhali qocalması və regionlararası fərqliliklərdir. Bu mərhələ dövlətin müdaxilə ehtiyacını göstərir.

Nəticədə idarəetmə istiqamətləri müəyyən olunur. Buraya dövlət siyasəti (sosial dəstək, maliyyə yardımları), səhiyyə siyasəti (maternal və uşaq sağlamlığı proqramları), maarifləndirmə (ailə planlaşdırması, reproduktiv sağlamlıq) və regional tədbirlər (demoqrafik balansın qorunması) daxildir. Bu istiqamətlər doğum səviyyəsinin stabiləşdirilməsi və demoqrafik balansın qorunması üçün nəzərdə tutulub.

Qısaca desək, sxem cari vəziyyətdən başlayaraq riskləri, proqnoz üçün əsas faktorları, dövlətin rolunu və konkret idarəetmə tədbirlərini ardıcıl şəkildə göstərir [6].

Nəticə. Aparılmış təhlillər və statistik proqnozlar göstərir ki, Azərbaycanda doğum səviyyəsi yaxın gələcəkdə müəyyən sabitlik və ya yüngül azalmanın meyilləri ilə müşahidə olunacaq. Əhali strukturu, şəhərləşmə, qadınların əmək fəaliyyətində iştirakının artması və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi doğum göstəricilərinə təsir edən əsas amillər kimi çıxış edir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, xüsusilə böyük şəhərlərdə və gənc ailələr arasında doğum səviyyəsində azalma meyli göstərilir, kənd ərazilərində isə daha sabit qalma ehtimalı yüksəkdir.

Doğum səviyyəsinin idarəedilməsi üçün dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər: sosial dəstək proqramlarının gücləndirilməsi, uşaq baxımı və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi, ailə və qadın siyasətində çevik təşviq mexanizmlərinin tətbiqi. Belə tədbirlər həm əhalinin təbii artımını təşviq edər, həm də gələcəkdə demoqrafik balansın qorunmasına kömək edə bilər.

Ümumilikdə, Azərbaycanda doğum səviyyəsinin proqnozu və idarəetmə strategiyaları uzunmüddətli perspektivdə əhali artımının davamlılığını təmin etmək, sosial-iqtisadi inkişaf və demoqrafik təhlükəsizliyi qorumaq üçün mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Salayev, K. V., & Kalmykova, N. M. (2024). Socio-economic and demographic determinants of fertility in Azerbaijan: The role of son preference. **Population and Economics**, 8(3), 172-196. <https://doi.org/10.3897/popecon.8.e118188> ResearchGate+1
2. Mustafazade, S. (2025). Current trends in demographic processes in the context of sustainable development of the Republic of Azerbaijan. **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, 8(2), 298-311. <https://doi.org/10.33712/mana.1705711> DergiPark+1

3. Nagiyev, S. (2020). The influence of demographic factors on the economic development of Azerbaijan: The interconnection problem. [Article]. Retrieved from ResearchGate. ResearchGate
4. "Detecting abnormal future trends of adolescent fertility for Azerbaijan: Using Holt's double-exponential smoothing technique." (2022). International Research Journal of Innovative Engineering & Technology, 6(12). Retrieved from <https://irjiet.com ... irjiet.com+1>
5. "Demographic change over the last 50 years in Azerbaijan: The birth rate has fallen, life expectancy has increased, the burden on the working-age population is growing." (2025, October 26). Baku Research Institute. Retrieved from <https://bakuresearchinstitute.org/en/demographic-change-over-the-last-50-years-in-azerbaijan/> Baku Research Institute
6. "Fertility rate, total (births per woman) – Azerbaijan." (n.d.). World Bank Data. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=AZ> World Bank Open Data
7. "Birth rates decline year by year in Azerbaijan." (2024, September 17). JAMnews. Retrieved from <https://jam-news.net/decline-in-birth-rates-in-azerbaijan/> Jamnews in English
8. "Azerbaijan is experiencing a demographic crisis: Birth rate has decreased by 60%." (2025, April 21). Baku.ws. Retrieved from <https://baku.ws/en/society/azerbaijan-is-experiencing-a-demographic-crisis-birth-rate-has-decreased-by-60/> Baku.ws
9. Alizadeh, M., Jabbari Birami, H., & Moradi, S. (2015). Analysis of trends in birth outcomes and fertility measures in the rural population of East Azerbaijan province, Iran: 2001-2013. Journal of Nursing and Midwifery Sciences, 2(3), e141288. <https://doi.org/10.7508/jnms.2015.03.002> Brieflands
10. Pinar, C. (2022). Social change and selective reproduction. Journal of Family Issues, ... <https://doi.org/10.1177/15365042221114993> SAGE Journals
11. "Analysis of the demographic situation in the Republic of Azerbaijan: Challenges and opportunities for the country." (n.d.). [Article]. Retrieved from <https://www.scilit.com/publications/41f4c77d906e648d6c53a52dde72e2e3> Scilit
12. "The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan – Demography and Social Statistics: Birth." (2024). Retrieved from <https://www.stat.gov.az/source/demography/?lang=en> stat.gov.az

ПРОГНОЗ БУДУЩИХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ РОЖДАЕМОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И НАПРАВЛЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ

Ф.А.МИРЗОЕВ, Н.Р.МИРЗЕЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Демографические показатели рождаемости в Азербайджане на протяжении многих лет менялись под влиянием экономических, социальных и культурных факторов. В последние десятилетия наблюдается некоторое снижение рождаемости, особенно в городах, сокращается число детей в семьях, а средний возраст населения увеличивается. Эта тенденция связана как с политикой планирования семьи, так и с ростом вовлеченности женщин в трудовую деятельность.

Прогноз рождаемости в будущем зависит от ряда факторов: экономической стабильности, программ социальной поддержки, доступности медицинских услуг, государственных инициатив в сфере ухода за детьми, а также уровня доходов семей.

Статистический анализ показывает, что при усилении действующей социальной политики и механизмов стимулирования рождаемость в стране может стабилизироваться и даже немного вырасти. В противном случае возможно сохранение низкой рождаемости и старения населения. Направления управления должны в первую очередь включать усиление демографической политики, создание механизмов финансовой и социальной поддержки семей, расширение возможностей образования и здравоохранения для детей, а также сбалансированное регулирование участия женщин на рынке труда. Реализуемые государством программы стимулирования – детские пособия, налоговые льготы и долгосрочные социальные пакеты – могут сыграть важную роль в повышении рождаемости.

Следовательно, прогноз будущего развития рождаемости в Азербайджане напрямую зависит от эффективности социально-экономической политики. Эффективные стратегии управления, укрепление механизмов социальной поддержки и реализация программ демографического просвещения могут создать условия для устойчивого и сбалансированного роста населения в стране.

Ключевые слова: Рождаемость, Демографический, Население, Семья, Социальный, Государство, Ребенок,

FORECAST OF FUTURE DEVELOPMENT TRENDS OF THE BIRTH RATE IN AZERBAIJAN AND DIRECTIONS FOR MANAGEMENT

F.A.MIRZAYEV, N.R.MIRZEZADE

SUMMARY

The birth rate in the demographic indicators of Azerbaijan has changed over many years under the influence of economic, social and cultural factors. In recent decades, a certain decline in the birth rate has been observed, especially in cities, the number of children in families has been decreasing, while the average age of the population has been increasing. This trend is associated with both family planning policies and the increase in women's involvement in labor activity.

The forecast of the birth rate in the future depends on a number of factors: economic stability, social support programs, accessibility of health services, state initiatives related to childcare, and family income levels. Statistical analyses show that if the existing social policy and incentive mechanisms are strengthened, the birth rate in the country can stabilize to some extent and a slight increase can be observed. Otherwise, the low birth rate and population aging will continue.

Management directions should mainly include strengthening demographic policy, creating financial and social support mechanisms for families, increasing education and health care opportunities for children, as well as regulating women's participation in the labor market in a balanced way. Incentive programs implemented by the state - child benefits, tax breaks and long-term social packages - can play an important role in increasing the birth rate.

Consequently, the forecast for the future development of the birth rate for Azerbaijan directly depends on the effectiveness of socio-economic policies. Effective management strategies, strengthening social support mechanisms and the implementation of demographic awareness programs can create conditions for sustainable and balanced development of population growth in the country.

Keywords: Birth, Demographic, Population, Family, Social, State Child,

**EKOLOJİ – İQTİSADI RİSKLƏRİN
SADƏ EKONOMETRİK MODELƏRİ****G.Ə.RƏHİMOVA, F.Ə.MİRZƏYEV****Bakı Dövlət Universiteti*****gularaisayevaali@mail.ru******farhad_1958@mail.ru***

Ekoloji-iqtisadi risklərin sadə ekonometrik modelləri iqtisadi fəaliyyətin ətraf mühitə təsirindən yaranan risklərin sadələşdirilmiş riyazi-statistik üsullarla qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan modellərdir. Bu modellərin əsas mahiyyəti mürəkkəb hesablamalara və böyük məlumat bazalarına ehtiyac olmadan, qərar vermə üçün operativ və praktik nəticələr əldə etməkdir.

Bu yanaşmanı daha aydın izah etmək üçün bir neçə əsas məqamı qeyd etmək olar. İlk növbədə, bu modellər iqtisadi göstəricilərlə ekoloji göstəricilər arasında əlaqəni müəyyən edir. Məsələn, sənaye istehsalının artımı ilə atmosfərə atılan tullantıların həcmi, enerji istehlakı ilə karbon emissiyaları və ya investisiya həcmi ilə ekoloji risk səviyyəsi arasında statistik asılılıqlar qurulur. İkinci mühüm cəhət onların sadə struktura malik olmasıdır. Mürəkkəb dinamik sistemlərdən fərqli olaraq, bu modellərdə adətən xətti və ya sadə qeyri-xətti funksiyalar istifadə olunur. Məsələn: regresiya modelləri (sadə xətti və ya çoxamilli), indeks və ya göstərici əsaslı modellər, minimal dəyişənlərlə qurulan risk funksiyaları. Üçüncü xüsusiyyət isə az sayda məlumatla işləmə qabiliyyətidir. Böyük həcmli məlumatların olmadığı şəraitdə belə, bu modellər mövcud statistik göstəricilər əsasında ilkin qiymətləndirmə aparmağa imkan verir. Bu da xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vacibdir. Dördüncü, bu modellər operativ qərarverməni dəstəkləyir. Hökumət və ya biznes subyektləri müəyyən qərarın (məsələn, yeni zavodun açılması, istehsalın artırılması və s.) ekoloji nəticələrini qısa müddətdə qiymətləndirə bilər. Nəhayət, bu modellərin əsas məqsədi risklərin idarə olunmasına xidmət etməkdir. Yəni: potensial ekoloji zərərləri əvvəlcədən müəyyən etmək, risk səviyyəsini ölçmək, alternativ qərarların müqayisəsini aparmaq, daha davamlı iqtisadi siyasət seçmək.

Bununla belə, qeyd edək ki, sadə ekonometrik modellər yüksək dəqiqlik tələb olunan hallarda mürəkkəb modelləri tam əvəz etmir. Onlar daha çox ilkin analiz, sürətli qiymətləndirmə və qərar dəstəyi üçün istifadə olunur. Biz problemin həllinə də məhz bu baxımdan yanaşaraq, məqalədə mürəkkəb riyazi aparat tətbiq etmədən risklərin idarə edilməsinin sadə ekonometrik modelini qurmağa çalışmışıq.

Açar sözlər: risk, ekoloji riskin qiymətləndirilməsi, risklərin idarəedilməsi, ekonometrik metodlar, ekonometrik analiz.

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.303>

Giriş. İqtisadiyyatın inkişafı ətraf mühitə təsirlə bağlıdır, çünki yeni sənaye sahələrinin yaradılması və mövcud sahələrin genişləndirilməsi müsbət iqtisadi və sosial nəticələrə gətirib çıxarmaqla yanaşı, bir sıra mənfi xüsusiyyətləri də öənə çıxarır, bu xüsusiyyətlər isə bir sıra problemlərin meydana çıxmasına, xüsusən də ekoloji vəziyyətin daha da pisləşməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də iqtisadi inkişafın ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi aktual elmi problemdir.

Ölkəmizdə və xaricdə həyata keçirilən layihələrin əksəriyyəti kifayət qədər mürəkkəb modellər üzərində cəmlənmişdir və bu modellər böyük həcmli yüksək keyfiyyətli məlumatlar tələb edir, bu da iqtisadi inkişafın ətraf mühitə təsirinin öncədən operativ qiymətləndirilməsi üçün onlardan istifadədə müəyyən çətinliklər yaradır. Bu baxımdan, hökumətin və biznesin ayrı-ayrı addımlarının ekoloji göstəricilərə təsirini tez qiymətləndirməyə imkan verən böyük həcmdə məlumat tələb etməyən daha sadə modellərin hazırlanması aktual görünür.

Əsas hissə. Uzun müddət ətraf mühitin vəziyyəti və iqtisadiyyatın inkişafı insan həyatının iki müstəqil komponenti hesab olunmuşdur. Bununla belə, tədqiqatçılar və siyasətçilər təbiətə artan təzyiq və resursların məhdudluğu haqqında məlumatlarla mariflənərək, ekologiya və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinə getdikcə daha çox diqqət yetirməyin zəruri olduğunu anlayaraq tədqiqatlar aparmağa başladılar [1, s.76-86].

Məsələnin tarixinə keçərkən qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci əsrin ortalarına qədər iqtisadiyyatla ekologiyaın qarşılıqlı əlaqəsi problemləri əsasən təbii ehtiyatların məhdudluğu baxımından müzakirə edilmiş, lakin iqtisad elminin nəzərdən keçirdiyi - iqtisadi fəaliyyətin ətraf mühitə mənfi təsiri hələ də müzakirə edilməmiş, ətraf mühitin degradasiyası ilə iqtisadi inkişaf, əmək ehtiyatlarının vəziyyəti və əhalinin həyat keyfiyyəti arasında əks əlaqə tədqiq edilməmişdir. İqtisadiyyatın ətraf mühitin vəziyyətinə təsiri İ.Komarov, N.Çepurnix, R.Hohn, M.Kropper, K.Klark və digərlərinin əsərlərində nəzərdən keçirilir. Ekoloji komponenti olan modellərin birləşdirilməsi məsələləri isə A.Smironovun əsərlərində təqdim edilmişdir. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin ekologiyaya təsiri A.Lotov, A.Petrov, İ.Pospelov, N.Olenev və başqalarının əsərlərindəki modellər əsasında təhlil edilir. İqtisadi və ekoloji göstəricilər arasındakı əlaqəni təsvir etmək üçün isə reqressiya, korrelyasiya və faktor analizindən geniş istifadə olunur.

Ekoloji-iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin riyazi modelləşdirilməsi sahəsində müasir tədqiqatlar arasında ən məşhurları S.N. Bobyleva, K.F. Goffman, V.I. Denisova, S.V. Dubovski, V.V. Luçşevoy, İ.N. Lyaşenko, L.G. Melnik, M.V. Mixaleviç, S.A Fomina, P.I. Safonova məxsusdur. Bu alimlər öz tədqiqatlarında ekoloji və iqtisadi proseslər sistemini birlikdə təsvir edən modellər əsasında ekoloji-iqtisadi qarşılıqlı əlaqənin qiymətləndirilməsinin zəruriliyini əsaslandırır-

lar [2, s.145-153].

"Risk" sözü Webster lüğətində "təhlükə, itki və ya zədələnmə ehtimalı" kimi müəyyən edilir. Ekoloji risk dedikdə, ekoloji fəaliyyət nəticəsində nəzərdən keçirilən texnogen sistemin antropogen amillərinin təsiri altında ətraf mühitin təbii tarazlıq vəziyyətinin pozulması ehtimalı başa düşülür.

"Zərər" anlayışı "risk" anlayışı ilə sıx bağlıdır. Risk yalnız mümkün mənfi meyl etmədirsə, zərər faktiki meyl etmədir. Zərər vasitəsilə risk konkret ölçülə bilən və real konturlar əldə etməklə həyata keçirilir. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində risk və zərər bir-biri ilə əlaqəli olur. Təcrübədən göründüyü kimi, ən böyük zərər müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin və onların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi tənzimlənməməsi nəticəsində yaranan risklərin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Ölkəmizdəki biznes menecerlərinin əksəriyyəti riskdən qaçmağa çalışırlar, bu isə onların nəticədə xarici şəraitin təzyiqi altında fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarır. Onlar bir qayda olaraq, hadisələrin baş vermə ehtimalını müəyyən etmək üçün xüsusi üsulları, riskin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üsullarını bilmirlər və riskli fəaliyyətlərlə bağlı nəticələrin necə müəyyən ediləcəyinin elmi yollarından xəbərsizdirlər.

Bir çox ölkələrin inkişaf təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi siyasətin taktika və strategiyaları işlənib hazırlanarkən, konkret qərarlar qəbul edilərkən ekoloji riskə məhəl qoymamaq və ya onu lazımi səviyyədə qiymətləndirməmək istər-istəməz cəmiyyətin inkişafına və elmi-texniki tərəqqiyə mane olur, iqtisadi sistemi durğunluqda saxlayır. Buna görə də ekoloji riskin mahiyyətini anlamaq maraqlıdır.

Bu baxımdan kütləvi şüurda və bir sıra elmi nəşrlərdə iki əks fikir üstünlük təşkil edir. Bir tərəfdən, belə bir risk ətraf mühit üçün mümkün təhlükə, təsərrüfat subyekti üçün isə seçilmiş qərarın icrası nəticəsində baş verə biləcək maddi və ya digər itkilər şəklində təqdim olunur; digər tərəfdən isə, risk gözlənilən uğur, əlverişli nəticə ilə müəyyən edilir [3, s.301-305].

Bir çox müəlliflər riskin daha geniş tərifini verərək hesab edirlər ki, risk qeyri-müəyyən olmaqla, qeyri-müəyyən mühitdə fəaliyyət kursudur. Və ya risk fəaliyyətin nəticəsinin qeyri-müəyyənliyindən və uğursuzluq halında mümkün mənfi nəticələrdən ibarət olan situasiya xarakteristikası kimi başa düşülə bilər [4, s.210-216].

Qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul etmə prosesləri ilə bağlı risk də müzakirə edilməlidir. Bu halda risk seçilmiş qərarların icrası zamanı baş verə biləcək iqtisadi, siyasi, mənəvi və digər müsbət və əlverişsiz nəticələrin məcmusu şəklində təqdim olunur.

Bundan əlavə, risk innovativ (innovasiyalı) iqtisadi fəaliyyətin atributudur. Onu bu keyfiyyətdə xarakterizə etmək üçün "risk situasiyası" anlayışının nə olduğunu nəzərdən keçirək.

Hər bir insan öz məişət, istehsalat və təsərrüfat fəaliyyətində daim nəticəsi (həlli) olmayan, lakin həyata keçirilmə ehtimalı müxtəlif olan bir neçə variantdan birinin seçilməsini tələb edən vəziyyətlərlə qarşılaşır.

Fərdin hər hansı bir risk situasiyası ilə üzləşdiyini başa düşmə aktı "risk məlumatlılığı" termini ilə izah edilə bilər. Bu, mövcud risk vəziyyəti ilə riskli fəaliyyət arasında zəruri əlaqələr toplusunu ifadə edir. Risk vəziyyətinin məzmununu bilmək insana mövcud variantlardan birini seçmək və həyata keçirməklə onu aradan qaldırmağa və həll etməyə imkan verir, başqa sözlə, ətraf mühitə münasibətdə insanı riskli addım atmağa sövq edir. Bu proses öz mahiyyətini "qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması" modeli kimi ortaya çıxan "risk" anlayışında tapır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz ekoloji riski, fikrimizcə, qaçılmaz seçim vəziyyətində qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması ilə əlaqəli təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti kimi müəyyən etməyə imkan verir. Bu müddət ərzində seçilmiş variantlardan asılı olan məqsəd istənilən nəticənin əldə edilməsi, uğursuzluq və müəyyən edilmiş qaydadan kənara çıxma ehtimalını qiymətləndirməkdən ibarət olur. Təəssüf ki, elmdə və iqtisadi praktikada ekoloji riskin azaldılması yollarına dair kifayət qədər tövsiyələr yoxdur.

Ölkəmizin sığorta fəaliyyətində ekoloji risk dərəcəsinin müəyyən edilməsi təcrübəsi var, lakin bu, sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiq edilmir, çünki sığorta işində maraq zərərin, təbii sərvətlərin itirilməsinin və ya resurslardan rəşional istifadəni nəzərdə tutan variantlarda zərərin qarşısının alınmasında deyil, riskin kompensasiyasındadır.

Ekoloji riskin mahiyyətini başa düşmək onun qeyri-müəyyənlik şəraitində təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən yerinə yetirdiyi funksiyaların aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Tənzimləmə funksiyasının dağıdıcı xarakteri ondan ibarətdir ki, əşassız risklə qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi ətraf mühitə münasibətdə könüllülük və avantürizmə gətirib çıxarır. Bu zaman risk sabitliyi pozan amil kimi çıxış edir [5, s.192-200].

Ekoloji fondların "risk teykerlərin" formalaşmasına və fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verməsi vacibdir. Risk teykerlər qeyri-adi, cəsarətli, yaradıcı, riskli, lakin ehtiyatlı şəkildə iqtisadi və ekoloji fəaliyyətlərin birləşməsi ilə bağlı hərəkət edən və düşünən insanlardır. Öz növbəsində, menecerlər arasında "risk teykerlərin" nisbətinin artması müha-fizəkarlığın, doqmatizmin, psixoloji maneələrin, innovasiyaların tətbiqinə, təşəbbüsün və innovasiyanın inkişafına mane olan stereotiplərin aradan qaldırılması üzrə fəaliyyətin effektivliyini artırır.

Qoruyucu funksiyanın sosial-hüquqi aspektinin mahiyyəti innovatorun risk etmək hüququnu təmin etməkdir. Təşəbbüskar insanların müdafiəyə, hüquqi, siyasi və iqtisadi təminatlara ehtiyacı var: belə ki, qoruyucu funksiya uğursuzluq halında bu riski götürən işçinin cəzalandırılmasını istisna etməli-

dir. Qoruyucu funksiyanın praktiki həyata keçirilməsi müasir şəraitdə çox vacib olan ekoloji hüququn intensiv inkişafı ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, riskin qiymətləndirilməsi konsepsiyasına iki element daxildir:

1. Riskin qiymətləndirilməsi;
2. Riskin idarə edilməsi.

Ekoloji riski qiymətləndirmək və idarə etmək üçün qərar nəzəriyyəsi aparatından istifadə etmək çox faydalıdır, burada risk vəziyyəti qeyri-müəyyənlik vəziyyətindən fərqlənir və onlar üçün optimal həllərin seçilməsi məqsədilə müxtəlif kriteriyalar təklif olunur.

Qərarlar nəzəriyyəsində risk vəziyyəti qərar qəbul edənin yalnız qəbul edilmiş qərarın hər bir variantının mümkün nəticələrini deyil, həm də onların baş vermə ehtimallarını göstərə biləcəyi bir vəziyyət kimi başa düşülür.

Qeyri-müəyyənlik vəziyyəti yalnız mümkün nəticələrin bilindiyi, lakin onların baş vermə ehtimallarının bilinmədiyi bir vəziyyət kimi başa düşülür. Qərar nəzəriyyəsinin bir hissəsi "ekoloji münaqişə (konflikt)" vəziyyətində optimal davranışı seçmək üçün nəzərdə tutulmuş oyun nəzəriyyəsidir [6, s.139-145].

Qərar nəzəriyyəsi reallığı xarakterizə edən rəqəmsal məlumatlar olmadıqda fəaliyyətə başlayır və buna görə də statistik analiz üsullarının tətbiqinə zərurət olmadığı halda, qərar qəbul edilir. Məhz belə bir vəziyyətdə qərar nəzəriyyəsi düzgün qərar verməyə kömək edir. Ödəniş cədvəlindən bütün riskli situasiyalarda ilkin məlumatlarla təmin olunmaq üçün istifadə olunur. Cədvəl risk vəziyyətini təsvir edir: burda yalnız ödənişlər deyil, həm də ehtimallar olur. Ödəniş cədvəli riyazi olaraq ödəmə matrisi kimi yazıla bilər. Ekoloji riskli situasiyalarda optimal ekoloji həlli seçmək üçün riyazi gözləmə kriteriyasından istifadə olunur. Maksimum riyazi gözləməyə malik həll optimal həll hesab edilir [7, s. 76-82].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq əvvəlcə fərdi istehlakçı nöqtəyi-nəzərindən "təmiz" ətraf mühitin dəyəri problemini nəzərdən keçirək. Bütün istehlak mallarını C , ətraf mühitin vəziyyətini isə N kimi işarə edək. İstehlakçı özü üçün $U(C, N)$ funksiyanın maksimumunu tapmağa çalışır. Bu funksiya C -yə və N -ə görə artır. Lakin istehlakçının vəsaitləri məhduddur, əllərində məhdud miqdarda, K manat pul var, istehlakçı bu vəsaitin müəyyən hissəsini istehlak mallarının alınmasına xərcləyə, digər hissəsini isə ətraf mühitin mühafizəsinə investisiya edə bilər və bu da ətraf mühit üçün nisbətən daha yaxşı keyfiyyət hesab olunur.

Tədqiq olunan problemdə istehlakçılar P_1 qiymətini alır və ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün P_2 vəsaitini ödəmək lazımdır (P_2 ətraf mühitin "keyfiyyət vahidinin" qiymətidir). Bu halda məhsul, iş, xidmət istehlakçısının qarşısında duran vəzifə ekonometrik nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı

kimi yazıla bilər:

$$U(C, N) \rightarrow \max; \quad (1)$$

$$P_1 C + P_2 N \leq K; \quad (2)$$

$$C \geq 0; N \geq 0. \quad (3)$$

(1)–(3) məsələsi üçün sadə riyazi çevrilmələr apararaq aşağıdakı münasibəti alırıq:

$$\frac{\partial U(C, N)}{\partial C} = P_1 \lambda, \quad (4)$$

$$\frac{\partial U(C, N)}{\partial N} = P_2 \lambda \quad (5)$$

burada: λ Laqranj vuruğu və ya (2) məhdudiyyətini ödəyən ikili dəyişəndir.

(4) və (5)-dən aşağıdakı münasibət alınır:

$$\frac{\frac{\partial U(C, N)}{\partial C}}{\frac{\partial U(C, N)}{\partial N}} = \frac{P_1}{P_2} \quad (6)$$

Tədqiq olunan problemdə istehlak malları iqtisadiyyatın istehsal sektorundakı müəssisə və təşkilatların məhsulları, işləri, xidmətlərindən ibarətdir. Fərz edək ki, onlar marjinal təsirlərin sapmasının qiymətlərin dəyişməsilə eyni olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Əgər C^* və N^* (1)–(3) məsələsinin optimal həllidirsə, onda tələb funksiyası aşağıdakı kimi təyin oluna bilər:

$$C = f_1(P_1, P_2, K) \quad (7)$$

$$N = f_2(P_1, P_2, K) \quad (8)$$

Məhsullara, işlərə, xidmətlərə tələb və ətraf mühitin vəziyyətinə tələb funksional olaraq, birincisi, bu xidmətlərin qiymətləri ilə, ikincisi, istehlakçının maliyyə imkanları ilə bağlıdır [7, s. 96-99].

İqtisadiyyatın istehsal sektorundakı müəssisələrin məhsullarına, işlərinə və xidmətlərinə və ətraf mühitin vəziyyətinə olan tələbat funksiyalarını bilməklə, biz ətraf mühit və məhsulların, işlərin və xidmətlərin alınması üçün xərclərin funksiyalarını yazı bilərik:

$$R(C) = P_1 C = P_1 f_1(P_1, P_2, K); \quad (9)$$

$$R(N) = P_2 N = P_2 f_2(P_1, P_2, K). \quad (10)$$

Ətraf mühitin mühafizəsi üçün, tələb funksiyalarını və xərcləri təhlil etmək üçün (1) ekonometrik asılılıqları nəzərə alaraq qurulmuş sadə modelə müraciət edirik [8, s.476-482].

$$((C - a)^a (N - b)^{1-a}) \rightarrow \max \quad (11)$$

$$P_1 C + P_2 N \leq K \quad (12)$$

$$C \gg 0; N \gg 0 \quad (13)$$

a və b sabitləri məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehlakının ən aşağı hədlərini müəyyən edir, bu hədlərdən aşağı onlara və ya istehsal sektoru obyektlərinin istismarının ərazi zonalarında ətraf mühitin vəziyyətinə tələb azala bilməz.

Bu problemin həlli yalnız

$$P_1a + P_2b > K$$

şərti ödəndikdə mümkün olur. Beləliklə, ilk növbədə məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehlakını minimum səviyyədə təmin etmək, və sonra qalan vəsaiti bu məhsulların, işlərin, xidmətlərin əlavə alınması üçün xərcləmək lazımdır.

Maddi istehsal sferasının müəssisələri üçün yuxarıda müzakirə edilən ekonometrik modeldə ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi göstəricilərini nəzərə alaraq, bu modelin rəsmiləşdirilmiş formasını aşağıdakı şərhdə əldə edə bilərik:

$$G(Y) = (S_1 - S_2) - \left(\frac{K}{n_1} + \frac{E}{n_2} + P \right), \quad (14)$$

burada:

- G sözügedən təbii ehtiyat istifadəçisinin ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsindən əldə etdiyi gizli mənfəətdir;

- S_1, S_2 – müvafiq olaraq ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsindən əvvəl və sonra təbiət istifadəçisinin çirkləndirici amillərin ətraf mühitə vurduğu zərər;

- K – kapital olub, təbii sərvət istifadəçisinin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə müvafiq tədbirlərə yatırdığı investisiyalardır;

- n_1 – daimi olaraq ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinin təminatlı, effektiv müddətidir;

- E – müvafiq ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün istismar xərcləridir; n_2 – ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin xidmət müddətidir;

- P – ətraf mühitin çirklənməsinə görə və ətraf mühitə vurulan digər zərərli təsirlərə görə ödənişlərdir.

(14) düsturundan aydın olur ki, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində qarşısı alınmış iqtisadi zərər $(S_1 - S_2)$ onun çirklənməsinə görə ödəniş də daxil olmaqla, bu tədbirlərə çəkilən ümumi

$\left(\frac{K}{N_1} + \frac{E}{N_2} + P \right)$ xərclərindən artıq olduqda, onda ətraf mühitin istifadəçisi G

iqtisadi fayda əldə edəcək. Əgər $(S_1 - S_2)$ kəmiyyəti $\left(\frac{K}{N_1} + \frac{E}{N_2} + P \right)$

kəmiyyətindən kiçikdirsə, onda müəssisə zərərlə üzləşəcək.

Nəticə. Beləliklə,

1. Ekonometrik modelləşdirmə müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəa-

liyyətinin iqtisadi göstəricilərini proqnozlaşdırmağa və onların iqtisadi inkişafı üçün mümkün ssenarilərin imitasiyasını verməyə imkan verir.

2. Risklərin idarə edilməsi konsepsiyası ekoloji risk şəraitində sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu konsepsiyanın istifadəsi ətraf mühit üçün, antropogen təsirin ehtimal olunan mənfi nəticələrini neytrallaşdırmaq və ya kompensasiya etməklə tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirməklə, bütün mənfi nəticələri tənzimləməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Катаргин Н. В. Эконометрическое моделирование, Москва, 2023, 301 с.
2. Герасимов А.Н., Громов Е.И., Скрипниченко Ю.С., Молчаненко С.А., Барсуков М.Г., Капустина Е.И. Емельянов Е.Н., Пахомов Ю.В. Эконометрика. Econometrics (basic level). М.2018 с. 299
3. Проведение системных организационных изменений. // Менеджмент в России и за рубежом. 2016. № 3. С. 21–26.
4. Замков О.О., Толстопятенко А.В., Черемных Ю.Н. Математические методы в экономике: учебник. М.: Дело и Сервис, 2019. С.398
5. Практикум по эконометрике: учебное пособие / Под редакцией И.И. Елисевой. Москва: Финансы и статистика, 2019, с.335
6. Хацкевич Г.А., Гедранович А.Б. Эконометрика: учебно-методический комплекс. Мн.: МИУ, 2017.
7. Математика для экономистов: от арифметики до эконометрики: учеб.-справ. пособие для бакалавров / Н. Ш. Кремер, Б. А. Путко, И. М. Тришин, М.Н. Фридман; под ред. Н. Ш. Кремера. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юрайт, 2022. – 685 с.
8. Jesse, Russell Эконометрика / Jesse Russell. - М.: VSD, 2017. - 717 с.

ПРОСТЫЕ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ЭКОЛОГИЧЕСКО - ЭКОНОМИЧЕСКИХ РИСКОВ

Г.А.РАГИМОВА, Ф.А.МИРЗОЕВ

РЕЗЮМЕ

Простые эконометрические модели экологическо-экономических рисков представляют собой инструменты, используемые для оценки рисков, возникающих в результате воздействия экономической деятельности на окружающую среду, на основе упрощённых математико-статистических методов. Основная сущность этих моделей заключается в получении оперативных и практико-ориентированных результатов для принятия решений без необходимости применения сложных вычислений и больших массивов данных.

Прежде всего, данные модели позволяют выявить взаимосвязь между экономическими и экологическими показателями. Например, устанавливаются статистические зависимости между ростом промышленного производства и объёмом выбросов в атмосферу, потреблением энергии и уровнем углеродных эмиссий, а также объёмом инвестиций и уровнем экологических рисков. Важной особенностью данных моделей

является их простая структура. В отличие от сложных динамических систем, в них, как правило, используются линейные или простые нелинейные функции. К таким моделям относятся: регрессионные модели (простые линейные и многофакторные), индексные или индикаторные модели, функции риска, построенные на основе минимального числа переменных.

Ещё одной важной характеристикой является возможность их применения при ограниченном объёме данных. Даже при недостатке статистической информации такие модели позволяют проводить первичную оценку на основе имеющихся показателей, что особенно актуально для развивающихся стран. Кроме того, данные модели способствуют принятию оперативных управленческих решений. Государственные органы и бизнес-структуры могут в короткие сроки оценивать экологические последствия тех или иных решений (например, создание нового предприятия или расширение производства). Наконец, основной целью этих моделей является обеспечение эффективного управления рисками, что предполагает: выявление потенциального экологического ущерба, оценку уровня риска, сравнительный анализ альтернативных решений, выбор более устойчивой экономической политики.

Вместе с тем следует отметить, что простые эконометрические модели не могут полностью заменить сложные модели в случаях, когда требуется высокая точность расчётов. Они преимущественно используются для первичного анализа, оперативной оценки и поддержки принятия решений.

Исходя из обозначенного подхода к решению исследуемой проблемы, в настоящей статье предпринята попытка построения простой эконометрической модели управления рисками без применения сложного математического аппарата.

Ключевые слова: риск, оценки экологического риска, управление риском, эконометрические методы, эконометрической анализ

SIMPLE ECONOMETRIC MODELS OF ECOLOGICAL - ECONOMIC RISKS

G.A.RAHIMOVA, F.A.MIRZAYEV

SUMMARY

Simple econometric models of environmental-economic risks are tools used to assess risks arising from the impact of economic activities on the environment based on simplified mathematical and statistical methods. The main essence of these models lies in obtaining prompt and practically oriented results for decision-making without the need for complex calculations and large datasets.

First of all, these models make it possible to identify the relationship between economic and environmental indicators. For example, statistical relationships are established between the growth of industrial production and the volume of atmospheric emissions, energy consumption and carbon emission levels, as well as the volume of investments and the level of environmental risks. An important feature of these models is their simple structure. Unlike complex dynamic systems, they typically employ linear or simple nonlinear functions. Such models include:

regression models (simple linear and multiple), index- or indicator-based models, risk functions constructed using a minimal number of variables. Another important characteristic

is their applicability under limited data conditions. Even in the absence of extensive statistical information, these models allow for preliminary assessments based on available indicators, which is particularly relevant for developing countries. Moreover, these models support prompt decision-making. Government bodies and business entities can quickly assess the environmental consequences of specific decisions (for example, establishing a new enterprise or expanding production). Finally, the primary objective of these models is to facilitate effective risk management, which includes: identifying potential environmental damage, assessing the level of risk, conducting comparative analysis of alternative decisions, selecting more sustainable economic policies.

At the same time, it should be noted that simple econometric models cannot fully replace complex models in cases where high accuracy is required. They are mainly used for preliminary analysis, rapid assessment, and decision support.

Keywords: risk, environmental risk assessments, risk management, econometric methods, econometric analysis

YENİ DÜNYA NİZAMI VƏ KONSTITUSİYA NORMALARININ İNKİŞAF VEKTORLARI: ABŞ, ÇİN, RUSİYA VƏ AVROPA İTTİFAQI KONTEKSTİNDƏ MÜQAYİSƏ

G.M.QULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
gulgun2004@mail.ru

Yeni dünya nizamı anlayışı, XXI əsrin qlobal siyasət və hüquq sistemində meydana çıxan dəyişiklikləri əhatə edir. Bu kontekstdə konstitusiya normaları dövlətlərin daxili hüquq sistemində və beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə rolu artan bir vasitəyə çevrilir. Məqalədə, konstitusiya normalarının inkişaf meyilləri, qlobal çağırışlar və yeni nizamın hüquqi təsirləri araşdırılıb. Məqalədə həmçinin XXI əsrin yeni dünya nizamı kontekstində konstitusiya normalarının inkişaf vektorları təhlil olunur. ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqı nümunələri əsasında milli və beynəlxalq hüquq arasındakı balans, demokratikləşmə, texnoloji yeniliklər, ekoloji və sosial məsuliyyət prinsipləri araşdırılır. Məqalə göstərir ki, qlobal dəyişikliklər konstitusiya hüququ üçün həm çağırış, həm də inkişaf imkanları yaradır və hər bir dövlətin milli prioritetləri ilə qlobal öhdəlikləri balanslaşdırması vacibdir.

Açar sözlər: Yeni dünya nizamı, konstitusiya normaları, qlobal hüquq, suverenlik, beynəlxalq integrasiya, insan hüquqları, ABŞ, Çin, Rusiya, Avropa İttifaqı.

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.306>

Giriş

XXI əsrin beynəlxalq siyasi və hüquqi mənzərəsi “Yeni Dünya Nizamı” anlayışı ilə xarakterizə olunur. Soyuq Müharibə sonrası çoxmərkəzli dünya sistemi yaranmış, regional integrasiyalar, qlobal əməkdaşlıq və beynəlxalq hüquq prinsipləri dövlətlərin daxili hüquq sistemində əhəmiyyətli təsir göstərmişdir [15]. Konstitusiya normaları yalnız milli hüquq sistemi üçün deyil, həm də beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq və qlobal standartlarla uyğunlaşma vasitəsi kimi inkişaf edir. Yeni dünya nizamı fonunda dövlətlərin suverenliyi, insan hüquqları və qlobal öhdəliklər arasında balans qorunmalıdır.

Bu məqalədə yeni dünya nizamının hüquqi konteksti, konstitusiya normalarının transformasiyası, inkişaf vektorları, qarşıya çıxan çətinliklər və ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqı nümunələri əsasında müqayisəli təhlil təqdim olunur.

Məqsəd qlobal dəyişikliklərin milli konstitusiyalara təsirini və konstitusiya normalarının gələcəkdə necə adaptasiya oluna biləcəyini göstərməkdir.

Yeni Dünya Nizamının Hüquqi Konteksti və Qlobal Güc Mərkəzləri.

Qlobal güc balanslarının dəyişməsi, çoxmərkəzli dünya anlayışı. Beynəlxalq təşkilatların (BMT, Avropa İttifaqı, NATO) təsirinin artması. Regional integrasiyaların (ASEAN, TDT) milli konstitusiyalara təsiri. Yeni dünya nizamı qlobal güc balanslarının dəyişməsi və çoxmərkəzli siyasi sistemlə səciyyələnir. ABŞ, Çin, Avropa İttifaqı və Rusiya kimi güc mərkəzləri bu prosesin əsas aktorlarıdır.

ABŞ. ABŞ, qlobal lider olaraq beynəlxalq hüquq və demokratik prinsiplərin yayılmasına önəm verir. ABŞ Konstitusiyası güclü federal struktura əsaslanır və beynəlxalq öhdəliklərin daxili hüquqla uyğunlaşdırılması üçün əsaslar təmin edir. İnsan hüquqları və iqtisadi azadlıqlar, həmçinin texnoloji inkişafı uyğun hüquqi çərçivələr ABŞ konstitusiyasının transformasiyasında mühüm rol oynayır [12].

ABŞ konstitusiyası (1787) federal quruluş, qanun aliliyi və insan hüquqlarının qorunması prinsiplərinə əsaslanır. XXI əsrdə qlobal dəyişikliklər fonunda ABŞ konstitusiyası aşağıdakı istiqamətlərdə transformasiya olunur:

1. **Beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşma:** ABŞ beynəlxalq müqavilələri təsdiqləyərkən federal səviyyədə balansı qoruyur. Məsələn, Paris İqlim Sazişi və ya ABŞ-ın Dünya Ticarət Təşkilatına (WTO) üzvlüyü milli qanunvericiliklə harmonizasiya edilir.
2. **Texnoloji inkişafın əks olunması:** Süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və məlumat qorunması sahəsində qanunvericilik yenilənir. Məsələn, “California Consumer Privacy Act” (CCPA, 2018) fərdi məlumatların qorunmasını təmin edən milli qanun kimi konstitusiyanın adaptasiyasına nümunədir [2].
3. **İnsan hüquqlarının genişləndirilməsi:** Vətəndaşların ifadə azadlığı, toplaşmaq hüququ, dini və etnik azlıqların qorunması prinsipləri beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılır.

ABŞ nümunəsi göstərir ki, konstitusiya transformasiyası həm milli suverenliyi qoruyur, həm də qlobal hüquqi öhdəliklərlə uyğunlaşmanı təmin edir.

Çin. Çin yeni dünya nizamına adaptasiya prosesində milli suverenlik və mərkəzləşdirilmiş siyasi sistem prinsiplərini qoruyur. Çin Konstitusiyası Kommunist Partiyasının rəhbərliyini təmin edir, lakin iqtisadi və texnoloji sahədə qlobal standartlara uyğunlaşma prosesləri müşahidə olunur. İnsan hüquqları məsələləri beynəlxalq təzyiqlərlə tənzimlənir, xüsusən ticarət və investisiya sahələrində hüquqi harmonizasiya diqqət mərkəzindədir [16].

Çin Konstitusiyası milli suverenliyi və Kommunist Partiyasının rəhbərliyini ön plana çıxarır. Lakin qlobal iqtisadi və texnoloji standartlara uyğunlaşmaq üçün aşağıdakı transformasiya istiqamətləri müşahidə olunur:

İqtisadi liberalizasiya və global integrasiya: Çin “Belt and Road Initiative” çərçivəsində beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq üçün hüquqi bazanı gücləndirir. Ticarət müqavilələri, xarici investisiya qanunları milli konstitusiyaya ilə uyğunlaşdırılır.

Kiberhüquq və informasiya təhlükəsizliyi: 2021-ci ilin Kiber Təhlükəsizlik Qanunu (Cybersecurity Law) milli suverenliyi qoruyaraq global standartlara uyğunluğu təmin edir.

İnsan hüquqları və beynəlxalq təzyiqlər: İnsan hüquqları məsələlərində beynəlxalq təzyiqlər konstitusiyaya səviyyəsində qismən nəzərə alınır, xüsusən iqtisadi və ticarət sahələrində.

Çin nümunəsi göstərir ki, konstitusiyaya transformasiyası mərkəzləşdirilmiş siyasi sistem çərçivəsində global standartlara adaptasiya ilə balanslaşdırılır [16].

Rusiya. Rusiya federativ quruluşa malikdir və milli suverenliyi qorumağa üstünlük verir. Beynəlxalq müqavilələr və Avropa standartları ilə uyğunlaşma müəyyən sahələrdə həyata keçirilir, lakin geosiyasi maraqlar və regional təhlükəsizlik məsələləri prioritet təşkil edir. Konstitusiyaya dəyişiklikləri texnoloji və sosial sahələrdə gedişatı tənzimləmək üçün istifadə olunur [5].

Rusiya Federasiyası federativ quruluş və milli suverenlik prinsiplərinə əsaslanır. XXI əsrdə konstitusiyaya normalarının transformasiyası aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Milli və beynəlxalq hüquq balansı: Beynəlxalq müqavilələr yalnız müəyyən sahələrdə tətbiq olunur, milli maraqlar prioritetdir. Məsələn, enerji siyasəti və regional təhlükəsizlik sahələri konstitusiyaya və federal qanunlar tərkibindən tənzimlənilir.

Texnoloji və sosial transformasiya: Süni intellekt, məlumat təhlükəsizliyi və sosial hüquqların qorunması sahəsində hüquqi dəyişikliklər aparılır. 2020-ci il konstitusiyaya islahatları prezidentlik müddətləri ilə yanaşı, milli təhlükəsizlik, sosial təminat və texnoloji yenilikləri əhatə edir [5].

Regional idarəetmə və federativ struktur: Federal subyektlərin hüquqi statusu, qanunvericilik səlahiyyətləri və mərkəzləşmiş siyasət arasında balansın qorunması konstitusiyaya transformasiyasının əsas istiqamətidir.

Rusiya nümunəsi göstərir ki, konstitusiyaya transformasiyası milli təhlükəsizlik və geosiyasi maraqlara uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Avropa İttifaqı. Avropa İttifaqı (Aİ) yeni dünya nizamında global hüququn təşviqçisi kimi çıxış edir. Aİ-nin Konstitusiyaya və əsas hüquq normaları milli qanunvericiliklərlə harmonizasiya olunur. İnsan hüquqları, ekoloji və sosial prinsiplər milli konstitusiyalara daxil edilir, regional integrasiyanın və beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi bazası möhkəmlənir [8].

Avropa İttifaqı (Aİ) konstitusiyaya normalarının transformasiyasında hüquqi harmonizasiya və regional integrasiyaya önəm verir:

Milli qanunvericiliyin Aİ hüququ ilə uyğunlaşması: Üzv dövlətlər Aİ-nin direktiv və qərarlarını milli qanunvericilikdə tətbiq edir. Məsələn, GDPR (General Data Protection Regulation) Aİ-nin bütün üzv dövlətlərində tətbiq olunur [8].

İnsan hüquqları və sosial prinsiplər: Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Aİ əsas hüquq normaları üzv dövlətlərin konstitusiyalarına inteqrasiya edilir.

Ekoloji və texnoloji standartlar: Enerji, ətraf mühit və texnoloji inkişaf sahəsində Aİ direktivləri milli konstitusiyaların transformasiyasında rol oynayır.

Aİ nümunəsi göstərir ki, regional inteqrasiya və beynəlxalq hüquq normaları konstitusiya transformasiyasının əsas motorudur.

Müqayisəli Təhlil

ABŞ və Aİ insan hüquqları, demokratik prinsiplər və qlobal standartlara uyğunlaşma baxımından oxşarlıq göstərir.

Çin və Rusiya milli suverenliyi və mərkəzləşdirilmiş idarəetməni prioritetləşdirir, lakin qlobal iqtisadi və texnoloji standartlara adaptasiya edirlər.

Texnoloji və sosial yeniliklər bütün regionlarda konstitusiya transformasiyasının mühüm komponenti kimi çıxış edir.

Beynəlxalq müqavilələr və regional inteqrasiya milli qanunlarla uyğunlaşdırılır, amma tətbiq sahəsi və dərinliyi ölkələr üzrə fərqlidir.

Bu müqayisəli təhlil göstərir ki, konstitusiya normalarının transformasiyası qlobal və milli hüquq arasında balansın qorunması, texnoloji və sosial yeniliklərə uyğunlaşma və regional/hüquqi inteqrasiya prinsipləri ilə xarakterizə olunur.

ABŞ Konstitusiyası (1787) federal quruluş prinsiplərinə əsaslanır və güclü hüquqi çərçivə təmin edir. Yeni dünya nizamı fonunda ABŞ:

Beynəlxalq müqavilələrə uyğun daxili qanunvericiliyi tənzimləyir. İnsan hüquqları və azadlıqlarını qorumaq üçün federal və ştat qanunlarını harmonizasiya edir. Texnoloji inkişaf (süni intellekt, kibertəhlükəsizlik) uyğun qanunvericilik inkişaf etdirir. Məsələn, 2018-ci ildə qəbul edilən “California Consumer Privacy Act” məlumat təhlükəsizliyini və fərdi hüquqları qoruyan milli qanun kimi ABŞ konstitusiyasının adaptasiyasına nümunədir [12].

Çin. Çin Konstitusiyası milli suverenliyi və Kommunist Partiyasının liderliyini ön plana çıxarır. Lakin qlobal iqtisadi və texnoloji standartlara uyğunlaşmaq üçün: Ticarət və investisiya sahələrində qanunvericilik yenilənir. Kiberhüquq və informasiya təhlükəsizliyi üzrə yeni normalar formalaşdırılır. İnsan hüquqları məsələlərində beynəlxalq təzyiqlərə uyğun adaptasiya həyata keçirilir. Məsələn, 2021-ci ildə qəbul olunan Kiber Təhlükəsizlik Qanunu milli konstitusiyaya uyğunlaşdırılmış qlobal tələblərə nümunədir [16].

Rusiya. Rusiya Federasiyası konstitusiyası federal quruluşu və milli su-

verenliyi təmin edir. Yeni dünya nizamı çərçivəsində: Beynəlxalq müqavilələr məhdud sahələrdə tətbiq olunur. Texnoloji və sosial sahələrdə hüquqi yeniliklər həyata keçirilir (məsələn, süni intellektin tənzimlənməsi). Geosiyasi və regional təhlükəsizlik prioritet olaraq qalır. 2020-ci ildə aparılan konstitusiya islahatları, prezidentlik müddətlərinin uzadılması ilə yanaşı, milli təhlükəsizlik və sosial sahələri də əhatə edir [5].

Avropa İttifaqı. Avropa İttifaqı hüquqi harmonizasiya və insan hüquqlarına uyğunlaşma baxımından model təşkil edir: Aİ-nin əsas hüquq normaları milli qanunvericiliklərlə integrasiya olunur. İnsan hüquqları, sosial və ekoloji prinsiplər konstitusiyalara daxil edilir. Regional integrasiyanın hüquqi bazası gücləndirilir. Məsələn, Aİ-nin “General Data Protection Regulation” (GDPR) qanunu üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyinə integrasiya olunmuş konstitusiya səviyyəli hüquqi normadır [8].

İnkişaf Vektorları: ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqı Kontekstində Liberallaşma və demokratikləşmə: Konstitusiya normalarının insan hüquqları və qanun aliliyi prinsipinə uyğun inkişafı.

Regional integrasiya və beynəlxalq hüquqa integrasiya: Milli konstitusiyaların beynəlxalq müqavilələr və protokollarla əlaqəsi.

Texnoloji və sosial yeniliklər: Süni intellekt, biohüquq və məlumat təhlükəsizliyi kimi yeni sahələrdə hüquqi tənzimləmə.

Qlobal ekoloji və sosial məsuliyyət: Ətraf mühit və sosial ədalət prinsiplərinin konstitusiya səviyyəsinə yüksəlməsi.

Demokratikləşmə və Vətəndaş Hüquqları. Konstitusiya normalarının inkişafında demokratikləşmə və vətəndaş hüquqlarının genişləndirilməsi əsas vektor sayılır.

ABŞ: Konstitusiya insan hüquqları, ifadə azadlığı, seçki hüquqları və etnik/dini azlıqların qorunması üzrə güclü hüquqi mexanizmlər təmin edir. Federal və ştat səviyyəsində qanunlar bu hüquqların qlobal standartlarla uyğunlaşmasını təmin edir. Məsələn, 1964-cü il Mülki Hüquqlar Aktı və sonrakı qanunvericilik demokratik prinsiplərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir [12].

Çin: Demokratiya və vətəndaş iştirakçılığı iqtisadi liberalizasiya çərçivəsində məhdud tətbiq olunur. Kommunist Partiyanın rəhbərliyi qorunur, lakin iqtisadi və sosial sahələrdə qlobal standartlara uyğun hüquqi islahatlar həyata keçirilir.

Rusiya: Demokratik elementlər konstitusiyada mövcud olsa da, mərkəzləşmiş idarəetmə və milli təhlükəsizlik prioritetdir. Regional və federal qanunlar vasitəsilə vətəndaş hüquqları müəyyən qədər tənzimlənir.

Avropa İttifaqı: Aİ-nin hüquqi sistemi demokratik prinsipləri və insan hüquqlarını üzv dövlətlərin milli qanunları ilə harmonizasiya edir. Aİ əsas hüquq normaları üzv dövlətlərin konstitusiyalarına integrasiya olunur və sosial ədalət prinsiplərini dəstəkləyir [8].

Nəticə: Demokratikləşmə ABŞ və Aİ-də ön planda ikən, Çin və Rusiyada mərkəzləşmiş siyasi sistem çərçivəsində adaptasiya olunur.

Beynəlxalq Hüquqa və Regional İntegrasiyaya Uyğunlaşma

Qlobal integrasiya və beynəlxalq müqavilələr konstitusiya normalarının inkişafında mühüm rol oynayır.

ABŞ: Beynəlxalq müqavilələr federal təsdiq tələb edir, insan hüquqları və iqtisadi azadlıqlar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır.

Çin: Beynəlxalq ticarət və investisiya müqavilələri milli konstitusiyaya uyğunlaşdırılır, qlobal iqtisadi standartlara adaptasiya prioritet təşkil edir.

Rusiya: Beynəlxalq müqavilələr yalnız müəyyən sahələrdə tətbiq olunur, milli suverenlik və regional təhlükəsizlik prioritetdir.

Aİ: Regional integrasiya vasitəsilə milli qanunlar Aİ direktiv və qərarlarına uyğunlaşdırılır, hüquqi harmonizasiya yüksək səviyyədədir.

Nəticə: Beynəlxalq hüquqa uyğunlaşma ABŞ və Aİ-də demokratik və hüquqi mexanizmlər vasitəsilə, Çin və Rusiyada isə iqtisadi və geosiyasi maraqlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Texnologiya və Sosial İnnovasiyalar

Texnologiya və sosial dəyişikliklər konstitusiya normalarının transformasiyasına yeni tələblər gətirir.

ABŞ: Süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və məlumat qorunması sahəsində qanunvericilik yenilənir. CCPA (2018) fərdi məlumatların qorunması üzrə konstitusiyaya səviyyəsində adaptasiyadır.

Çin: Kiber Təhlükəsizlik Qanunu (2021) milli suverenliyi qoruyaraq qlobal standartlara uyğunluğu təmin edir.

Rusiya: Süni intellekt və məlumat qorunması sahəsində yeni hüquqi normalar tətbiq olunur, texnologiya transformasiya milli təhlükəsizlik çərçivəsində həyata keçirilir.

Aİ: GDPR Aİ üzv dövlətlərinin milli qanunlarına integrasiya olunmuşdur və texnologiya, sosial və ekoloji standartların qorunmasını təmin edir.

Nəticə: Texnologiya və sosial inkişaf bütün regionlarda konstitusiyaya transformasiyasının vacib vektoru kimi çıxış edir.

Ekoloji və Sosial Məsuliyyət

Ekoloji və sosial prinsiplər qlobal və milli səviyyədə konstitusiyaya normalarına integrasiya olunur.

ABŞ: Dayanıqlı inkişaf, ətraf mühitin qorunması və sosial məsuliyyət prinsipləri federal və ştat qanunlarında əks olunur.

Çin: Ekoloji qanunvericilik iqtisadi inkişaf strategiyası ilə balanslaşdırılır.

Rusiya: Ekoloji siyasət və sosial təminat konstitusiyaya və federal qanunlarda əks olunur.

Aİ: Ekoloji və sosial hüquqlar Aİ hüququ və milli qanunlar vasitəsilə qorunur; enerji və ətraf mühit sahəsində birbaşa tənzimləmələr mövcuddur.

Ekoloji və sosial məsuliyyət ABŞ və Aİ-də qlobal standartlara uyğun şəkildə tətbiq olunur, Çin və Rusiya isə milli iqtisadi və geosiyasi prioritetləri nəzərə alaraq uyğunlaşma həyata keçirir.

Müqayisəli Təhlil

ABŞ və Aİ: İnsan hüquqları, demokratik prinsiplər, beynəlxalq hüquqa uyğunlaşma və texnoloji innovasiyalar ön plandadır.

Çin və Rusiya: Milli suverenlik və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prioritet təşkil edir, lakin iqtisadi və texnoloji sahədə qlobal standartlara adaptasiya edilir.

Texnoloji, ekoloji və sosial faktorlar bütün regionlarda konstitusiya normalarının inkişafında vacib rol oynayır.

Beynəlxalq müqavilələr və regional integrasiya milli qanunlarla uyğunlaşdırılır, lakin tətbiq sahəsi və dərinliyi ölkələr üzrə fərqlidir.

Konstitusiya normalarının inkişaf vektorları demokratikləşmə, beynəlxalq hüquqa uyğunlaşma, texnoloji və sosial innovasiya, ekoloji və sosial məsuliyyət istiqamətlərini əhatə edir və hər ölkənin milli prioritetləri ilə qlobal öhdəliklər arasında balans tələb edir.

Liberallaşma və Demokratikləşmə

Konstitusiya normalarının liberallaşma və demokratikləşmə istiqamətində inkişafı, vətəndaş hüquqları və siyasi iştirak imkanlarının artırılması ilə xarakterizə olunur.

ABŞ: Demokratik quruluş və qanun aliliyi prinsipləri konstitusiyaya daxil edilmişdir. Məsələn, First Amendment və digər insan hüquqları maddələri, qlobal hüquqi normalara uyğun olaraq təhlil edilir [12].

Çin: Demokratiya konsepti mərkəzləşdirilmiş siyasət və iqtisadi liberallaşma vasitəsilə məhdud şəkildə tətbiq olunur. Xüsusən iqtisadi və ticarət sahəsində liberal islahatlar müşahidə edilir [16].

Rusiya: Liberal və demokratik elementlər konstitusiyada mövcuddur, lakin siyasi mərkəzləşmə prioritet təşkil edir. Vətəndaş hüquqlarının qorunması regional və milli səviyyədə tənzimlənir [5].

Avropa İttifaqı: İnsan hüquqları, sosial ədalət və demokratik idarəçilik prinsipləri Aİ hüququ və milli qanunvericiliklərlə güclü harmoniyaya malikdir [8].

Regional və Beynəlxalq Hüquqa İntegrasiya

Milli konstitusiyalar beynəlxalq müqavilələr və regional integrasiya prosesi ilə uyğunlaşır.

ABŞ: Beynəlxalq müqavilələr federal səviyyədə təsdiqlənməlidir. İnsan hüquqları və iqtisadi azadlıqlar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır.

Çin: Qlobal iqtisadi standartlara uyğun qanunvericilik, xüsusən "Belt and Road Initiative" çərçivəsində adaptasiya edilir.

Rusiya: Beynəlxalq müqavilələr məhdud sahələrdə tətbiq olunur; prio-

ritet milli təhlükəsizlik və geosiyasi maraqlardır.

Aİ: Üzv dövlətlərin milli qanunları Aİ direktiv və qərarlarına uyğunlaşdırılır, regional hüquqi harmonizasiya yüksək səviyyədədir.

Texnoloji və Sosial Yeniliklər

Süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və biohüquq sahələri konstitusiya normalarının yenilənməsini tələb edir.

ABŞ: 2018-ci ildə qəbul olunan “California Consumer Privacy Act” süni intellekt və məlumat təhlükəsizliyi sahəsində hüquqi çərçivə nümunəsidir.

Çin: 2021-ci ilin Kiber Təhlükəsizlik Qanunu milli və qlobal standartların uyğunlaşdırılmasını təmin edir.

Rusiya: Süni intellektin tənzimlənməsi və məlumatların qorunması sahəsində yeni hüquqi normalar tətbiq olunur.

Aİ: GDPR Aİ-nin bütün üzv dövlətlərində milli qanunvericiliyə inteqrasiya edilmişdir, məlumat hüquqları və şəxsi məlumatların qorunmasını təmin edir.

Qlobal Ekoloji və Sosial Məsuliyyət

Ekoloji və sosial prinsiplər konstitusiyalara inteqrasiya olunur:

ABŞ: Dayanıqlı inkişaf və sosial məsuliyyət prinsipləri federal və ştat qanunlarında tənzimlənilir.

Çin: Ekoloji qanunvericilik iqtisadi inkişaf strategiyası ilə balanslaşdırılır.

Rusiya: Ekoloji siyasət konstitusiyada və federal qanunvericilikdə əks olunur, sosial məsuliyyət prioritetdir.

Aİ: Ekoloji və sosial hüquqlar Aİ hüququ və milli qanunlarla qorunur, məsələn, enerji və ətraf mühit sahəsində birbaşa tənzimləmələr mövcuddur.

Yeni Dünya Nizamı və Konstitusiya Normalarının Çətinlikləri

Suverenlik və Beynəlxalq Öhdəliklər

Yeni dünya nizamında milli suverenlik və beynəlxalq hüquq arasında balans qorunması çətinlik yaradır:

ABŞ: Beynəlxalq müqavilələr federal təsdiq tələb edir, milli qanunlarla harmonizasiya prosesi zaman alır. Bu, xüsusilə insan hüquqları və ticarət sahələrində tətbiqdə gecikmələrə səbəb ola bilər.

Çin: Suverenlik prinsipi beynəlxalq müqavilələrin tətbiqində prioritetdir. Qlobal təzyiqlərə baxmayaraq, milli maraqlar qorunur, lakin bu, beynəlxalq əməkdaşlıq və iqtisadi inteqrasiyanın sürətini məhdudlaşdırma bilər.

Rusiya: Beynəlxalq müqavilələr yalnız milli maraqlara zərər vermədiyi halda tətbiq olunur. Bu, xüsusilə enerji siyasəti və regional təhlükəsizlik sahələrində konfliktlərə səbəb olur.

Aİ: Üzv dövlətlər Aİ hüququ ilə harmoniyaya uyğunlaşmalıdır, lakin milli suverenlik və mədəni fərqlər tətbiqdə çətinlik yaradır.

Beynəlxalq hüquqa uyğunlaşma və milli suverenlik arasında tarazlığın qorunması hər ölkə üçün həm hüquqi, həm siyasi çətinlikdir.

Qlobal və Milli Maraqların Toqquşması

Milli və qlobal maraqların toqquşması konstitusiyaya normalarının transformasiyasını çətinləşdirir:

ABŞ: Qlobal iqtisadi maraqlar milli qanunvericiliklə bəzən toqquşur. Məsələn, beynəlxalq ticarət müqavilələrinin insan hüquqları və ətraf mühit standartları ilə uyğunlaşdırılması məsələsi hüquqi və siyasi müzakirələr yaradır.

Çin: Ticarət və investisiya sahəsində beynəlxalq tələblərlə milli prioritetlərin uzlaşdırılması çətinlik yaradır.

Rusiya: Enerji resursları və regional təhlükəsizlik maraqları beynəlxalq öhdəliklərlə toqquşur. Bu, konstitusiyaya normalarının adaptasiyasında məhdudiyyət yaradır.

Aİ: İnsan hüquqları, ekoloji və sosial standartlar ticarət və iqtisadi maraqlarla bəzən konflikt təşkil edir.

Nəticə: Qlobal və milli maraqların toqquşması konstitusiyaya transformasiyasını çətinləşdirən mühüm faktor kimi çıxış edir.

Hüquqi Mədəniyyətlər və Siyasi Sistemlər Arasındakı Uyğunsuzluq

Müxtəlif hüquq sistemləri və siyasi mədəniyyətlər harmonizasiyanı çətinləşdirir:

ABŞ: Federal və ştat hüquqları beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılır, lakin bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi milli maraqlarla konfliktə girə bilər.

Çin: Mərkəzləşdirilmiş siyasi sistem və qlobal normativlər arasında tarazlıq tələb olunur. Demokratik və insan hüquqları prinsipləri iqtisadi və texnoloji sahələrdə qismən tətbiq olunur.

Rusiya: Federativ quruluş və geosiyasi maraqlar beynəlxalq hüququn tətbiqini məhdudlaşdırır. Regional fərqliliklər tətbiqdə uyğunsuzluq yarada bilər.

Aİ: Üzv dövlətlərin hüquqi sistemləri və siyasi mədəniyyətləri arasında fərqliliklər harmonizasiya prosesini çətinləşdirir.

Hüquqi mədəniyyətlər və siyasi sistemlərin fərqliliyi konstitusiyaya normalarının qlobal və milli tələblərə uyğunlaşdırılmasında əsas maneələrdən biridir.

Texnoloji və Sosial Transformasiya ilə Bağlı Çətinliklər

Süni intellekt, məlumat təhlükəsizliyi və sosial innovasiyalar konstitusiyaya transformasiyasına yeni çağırışlar gətirir:

ABŞ: Texnologiya sürətlə inkişaf etdiyindən, federal və ştat qanunları qlobal standartlara uyğun adaptasiya tələb edir.

Çin: Texnoloji innovasiyalar milli təhlükəsizlik və iqtisadi maraqlar çərçivəsində tənzimlənir, beynəlxalq uyğunluq qismən tətbiq olunur.

Rusiya: Süni intellekt və kibertəhlükəsizlik sahəsində hüquqi çərçivənin milli maraqlarla uyğunlaşdırılması çətinlik yaradır.

Aİ: GDPR və digər texnoloji normalar üzv dövlətlərin milli qanunlarına

adaptasiya olunmalıdır, tətbiq fərqlilikləri və hüquqi konfliktlər yarana bilər.

Texnoloji və sosial dəyişikliklər bütün regionlarda konstitusiya normalarının transformasiyasında çağırışlar yaradır.

Ekoloji və Sosial Çətinliklər

Ekoloji və sosial məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqi milli prioritetlər və qlobal öhdəliklərlə ziddiyyət təşkil edə bilər:

ABŞ: Dayanıqlı inkişaf və ətraf mühitin qorunması milli iqtisadi maraqlarla bəzən konflikt təşkil edir.

Çin: Ekoloji qanunvericiliyi iqtisadi inkişaf strategiyası ilə balanslaşdırmaq çətinidir.

Rusiya: Ekoloji siyasət və sosial təminat milli geosiyasi və iqtisadi prioritetlərlə toqquşur.

Aİ: Ekoloji və sosial standartların tətbiqi üzv dövlətlərin milli maraqları ilə konflikt yarada bilər.

Ekoloji və sosial sahələrdə konstitusiya normalarının tətbiqi qlobal və milli maraqlar arasında balans tələb edir.

Müqayisəli Təhlil

ABŞ və Aİ: Qlobal hüquq, texnoloji, ekoloji və sosial standartlarla uyğunlaşma çətinlikləri daha çox hüquqi və idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə həll olunur.

Çin və Rusiya: Milli suverenlik, mərkəzləşmiş idarəetmə və geosiyasi prioritetlər çətinlikləri daha çox siyasi və iqtisadi yolla həll edir.

Ümumi tendensiya: Bütün ölkələrdə konstitusiya normalarının transformasiyası həm hüquqi, həm siyasi, həm də texnoloji çağırışlarla üzləşir, milli və qlobal maraqlar arasında tarazlığı qorumaq əsas çətinlikdir.

Suverenlik və Beynəlxalq Öhdəliklər

Dövlətlər milli maraqları qoruyarkən beynəlxalq hüquqa uyğunlaşmalıdır:

ABŞ: Beynəlxalq müqavilələrdə federal təsdiq tələb olunur.

Çin: Suverenlik prinsipi beynəlxalq müqavilələrin tətbiqində prioritetdir.

Rusiya: Geosiyasi maraqlar milli suverenliklə prioritetləşdirilir.

Aİ: Üzv dövlətlər Aİ hüququ ilə harmonizasiyanı təmin etməlidir.

Qlobal və Milli Maraqların Toqquşması

Ticarət, təhlükəsizlik və insan hüquqları sahəsində toqquşmalar yaranır:

ABŞ: Qlobal iqtisadi maraqlar milli siyasətlə balanslaşdırılır.

Çin: Ticarət və investisiya sahəsində beynəlxalq tələblərlə uyğunlaşma tələb olunur.

Rusiya: Enerji siyasəti və regional təhlükəsizlik prioritetdir.

Aİ: İnsan hüquqları və ekoloji standartlar ticarət və iqtisadi maraqlarla uyğunlaşdırılır.

Hüquqi Mədəniyyətlər və Siyasi Sistemlər Arasındakı Uyğunsuzluq

Müxtəlif hüquq sistemləri və siyasi mədəniyyətlər harmonizasiyanı çətinləşdirir:

ABŞ: Federal və ştat hüquqları beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılır.

Çin: Mərkəzləşdirilmiş sistem və qlobal normativlər arasında tarazlıq tələb olunur.

Rusiya: Federativ quruluş və geosiyasi maraqlar beynəlxalq hüququn tətbiqini məhdudlaşdırır.

Aİ: Müxtəlif hüquq sistemləri və üzv dövlətlərin mədəniyyət fərqləri harmonizasiyaya mane ola bilər.

Nəticə

Yeni dünya nizamı konstitusiya normalarının transformasiyasına həm çağırış, həm də imkan yaradır. ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqı nümunələri göstərir ki, hər bir dövlət və ya regional birlik milli maraqlar, qlobal öhdəliklər və texnoloji, ekoloji, sosial yeniliklər arasında balans qurmaq məcburiyyətindədir.

ABŞ və Aİ: İnsan hüquqları, demokratik prinsiplər və beynəlxalq hüquqa uyğunlaşma konstitusiya transformasiyasında əsas prioritetlərdir. Texnoloji, ekoloji və sosial dəyişikliklər bu transformasiyanı dəstəkləyir.

Çin və Rusiya: Milli suverenlik və mərkəzləşmiş idarəetmə əsas prioritetdir. Qlobal integrasiya, texnoloji və iqtisadi tələblər isə transformasiyanın əsas vektorlarını təşkil edir.

Bütün regionlar üçün ümumi tendensiya:

1. Konstitusiya normalarının transformasiyası demokratikləşmə, beynəlxalq hüquqa uyğunlaşma, texnoloji və sosial innovasiyalar, ekoloji və sosial məsuliyyət istiqamətlərində aparılır.

2. Milli və qlobal maraqların toqquşması, hüquqi mədəniyyət fərqləri, texnoloji və sosial yeniliklər konstitusiya transformasiyasının əsas çətinlikləri kimi çıxış edir.

3. Regional və beynəlxalq integrasiya prosesləri konstitusiya normalarının adaptasiyasını sürətləndirir, lakin milli prioritetlərə təsir göstərir.

Beləliklə, XXI əsrdə konstitusiya normalarının transformasiyası yalnız milli hüquqi çərçivəyə uyğunlaşmaqla məhdudlaşmır, həm də qlobal hüquq, texnoloji yeniliklər və sosial-ekoloji dəyişikliklər kontekstində adaptasiya tələb edir.

Təvsiyələr

Milli və beynəlxalq hüquq balansı: Hər bir dövlət konstitusiya normalarının transformasiyasında milli suverenliyi qorumaqla yanaşı, beynəlxalq müqavilələr və qlobal hüquqi standartlarla uyğunluğu təmin etməlidir.

Texnoloji və sosial adaptasiya: Süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və məlumat qorunması sahəsində qanunvericilik daim yenilənməli və qlobal standartlarla uyğunlaşdırılmalıdır.

Ekoloji və sosial məsuliyyət: Konstitusiya normaları ekoloji və sosial prinsipləri əhatə etməli, milli və regional prioritetlərlə uyğunlaşmalıdır.

Regional və qlobal integrasiya: Konstitusiya transformasiyası regional birliklər və beynəlxalq institutlarla koordinasiyanı nəzərə almalıdır.

Hüquqi mədəniyyətlərarası harmonizasiya: Müxtəlif hüquqi mədəniyyət və siyasi sistemlər arasında harmonizasiya mexanizmləri gücləndirilməli, müqayisəli hüquq təcrübəsi öyrənilməlidir.

Konstitusiya normalarının transformasiyası XXI əsrin qlobal və milli çağırışlarını əks etdirən dinamik prosesdir. ABŞ, Çin, Rusiya və Aİ nümunələri göstərir ki, demokratikləşmə, beynəlxalq hüquqa uyğunlaşma, texnoloji və sosial innovasiyalar, ekoloji və sosial məsuliyyət prinsipləri hər bir ölkənin və regional birliyin konstitusiya siyasətinin əsas istiqamətlərini təşkil edir. Gələcəkdə qlobal və milli maraqlar arasında balansın qorunması, hüquqi harmonizasiya və texnoloji adaptasiya konstitusiya normalarının transformasiyasının əsas uğur amilləri olacaq. Yeni dünya nizamı konstitusiya hüququ üçün həm çağırış, həm də inkişaf imkanları yaradır. Konstitusiya normaları qlobal dəyişikliklərə adaptasiya olunmalı, insan hüquqları, dövlət suverenliyi və beynəlxalq əməkdaşlıq prinsiplərini balanslı şəkildə əks etdirməlidir.

ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqı nümunələri göstərir ki, hər bir ölkə milli və beynəlxalq tələbləri fərqli şəkildə balanslaşdırır. ABŞ və Aİ insan hüquqları və demokratik prinsipləri ön plana çıxarır, Çin və Rusiya isə milli suverenliyi və geosiyasi maraqları prioritetləşdirir. Lakin bütün hallarda konstitusiya normalarının transformasiyası, qlobal hüquq və regional integrasiya ilə uyğunlaşma zərurəti ortaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 1995
2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Qanun (dəyişikliklər 2023). Bakı, 2015
3. Broers, L. The South Caucasus: Rebuilding after war. Chatham House. 2022
4. Bogdanor, V. The Oxford Handbook of British Constitution. Oxford University Press, 2009
5. Bobek, M. Constitutional Law in a Globalized World. Routledge, 2016
6. Cavanaugh, C. The Limits of Mediation: Lessons from the Minsk Group. International Negotiation, 16(3), 481–503, 2011
7. Dicey, A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. London: Macmillan, 1885
8. Dinçer, H. Yeni Dünya Nizamı və Beynəlxalq Hüquq. İstanbul: Beta Yayınları, 2020
9. Elgie, R. French Politics: Debates and Controversies. Palgrave Macmillan, 2010
10. Quliyev, G. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Hüququ. Bakı: Qanun, 2010
11. Quliyev, F. Azərbaycan Respublikasında konstitusional inkişaf mərhələləri. Bakı: Qanun, 2021
12. Habermas, J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law

- and Democracy. MIT Press, 1996
13. Habermas, J. The Crisis of the European Union: A Response. Polity Press, 2011.
 14. Hüseynov, E. Azərbaycanın müasir dövlətçiliyi və Konstitusiya hüququ. Bakı: Hüquq, 2021.
 15. Krasner, S.D. Sovereignty: Organized Hypocrisy. Princeton University Press, 2001.
 16. Kuznetsov, A. Global Governance and Constitutional Law. Springer, 2019.
 17. Kommers, D.P., & Miller, R.A. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany. Duke University Press, 2012.
 18. Zweigert, K., & Kötz, H. An Introduction to Comparative Law. Oxford University Press, 1998
 19. General Data Protection Regulation (GDPR). Regulation (EU) 2016/679. 2016
 20. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. 1948, Retrieved from <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
 21. United Nations Security Council. Resolutions 822, 853, 874, 884. New York: United Nations, 1993.
 22. California Legislative Information. California Consumer Privacy Act (CCPA), 2018.
 23. National People's Congress of China. Cybersecurity Law of the People's Republic of China, 2021.
 24. General Data Protection Regulation (GDPR). Regulation (EU) 2016/679. 2016.

НОВЫЙ МИРОВОЙ ПОРЯДОК И ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ КОНСТИТУЦИОННЫХ НОРМ: СРАВНЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ США, КИТАЯ, РОССИИ И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Г.М.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Концепция нового мирового порядка охватывает изменения, происходящие в мировой политической и правовой системе XXI века. В этом контексте конституционные нормы становятся всё более значимым инструментом как во внутреннем праве государств, так и в международных правоотношениях. В статье рассматриваются тенденции развития конституционных норм, глобальные вызовы и правовые последствия нового порядка. В данной статье анализируются векторы развития конституционных норм в контексте нового мирового порядка XXI века. На примере США, Китая, России и Европейского Союза рассматриваются баланс между национальным и международным правом, демократизация, технологические инновации, экологические и социальные принципы ответственности. Статья показывает, что глобальные изменения создают как вызовы, так и возможности развития для конституционного права, и балансировка национальных приоритетов с глобальными обязательствами является необходимой.

Ключевые слова: Новый мировой порядок, конституционные нормы, глобальное право, суверенитет, международная интеграция, права человека, США, Китай, Россия, Европейский Союз.

THE NEW WORLD ORDER AND THE VECTORS OF DEVELOPMENT OF CONSTITUTIONAL NORMS: A COMPARISON IN THE CONTEXT OF THE USA, CHINA, RUSSIA AND THE EUROPEAN UNION

G.M.QULIYEVA

SUMMARY

The concept of a new world order encompasses the changes occurring in the global political and legal system of the 21st century. In this context, constitutional norms are becoming an increasingly important tool in the domestic legal system of states and in international legal relations. The article examines the development trends of constitutional norms, global challenges and the legal implications of the new order. This article analyzes the development vectors of constitutional norms in the context of the New World Order of the 21st century. Based on examples from the USA, China, Russia, and the European Union, it examines the balance between national and international law, democratization, technological innovations, ecological and social responsibility principles. The article demonstrates that global changes create both challenges and development opportunities for constitutional law, and balancing national priorities with global obligations is essential.

Keywords: New World Order, constitutional norms, global law, sovereignty, international integration, human rights, USA, China, Russia, European Union.

**MEMARLIQ SOSIOLOGİYASI: SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRƏ,
MİLLİ KİMLİYƏ VƏ TARİXİ YADDAŞA NƏZƏRİ YANAŞMA****K.R.ƏLİYEV¹, E.Q.HÜSEYNZADƏ²****¹Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,****²Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu*****k.aliyeva@azmiu.edu.az; eguseynzade-24@edu.ranepa.ru***

Məqalədə memarlıq sosiologiyası müasir sosial elmlər çərçivəsində formalaşan müstəqil elmi istiqamət kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın əsas məqsədi memarlıq obyektlərinin sosial münasibətlərin və institusional strukturların maddi mühitdə təşkili prosesində oynadığı rolu açıqlamaqdır. Bu baxımdan klassik sosioloji yanaşmalarda məkanın uzun müddət neytral fon kimi qəbul edilməsi memarlıq mühitinin sosial təsirinin sistemli təhlilini məhdudlaşdırmışdır.

Nəzəri təhlil çərçivəsində memarlıq sosiologiyası ilə şəhər sosiologiyası arasındakı analitik fərqlər müəyyənləşdirilir. Göstərilir ki, memarlıq sosiologiyası analitik diqqəti konkret memarlıq obyektlərinə və onların gündəlik sosial praktikalar üzərindəki təsir mexanizmlərinə yönəldir. Ardınca semiotik və antropoloji yanaşmaların memarlıq sosiologiyasının metodoloji əsaslarının formalaşmasındakı rolu təhlil olunur. Sözügedən yanaşmalar memarlıq mühitini həm mədəni mənalıq sistemi, həm də sosial fəaliyyətlərin təşkili mexanizmi kimi şərh etməyə imkan verir.

Yekun hissədə memarlıq sosiologiyasının milli kontekstdə əhəmiyyəti Azərbaycan cəmiyyəti nümunəsində izah olunur. Memarlıq mühitinin milli identikliyin möhkəmlənməsində və tarixi yaddaşı qorunmasında oynadığı rol vurğulanır. Nəticə etibarilə, məqalə memarlıq sosiologiyasının müasir şəhərsalma və yenidənqurma proseslərinin sosial nəticələrinin elmi təhlili üçün aktual və tətbiqolunan analitik çərçivə təqdim etdiyini göstərir.

Açar sözlər: memarlıq sosiologiyası, sosial məkan, memarlıq mühiti, milli identiklik, tarixi yaddaş, şəhərsalma

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.312>

Giriş

Son onilliklərdə sosial elmlərdə baş verən dərin nəzəri transformasiyalar cəmiyyətin yalnız normativ institutlar, ideoloji çərçivələr və sosial aktorların qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında deyil, eyni zamanda maddi mühitin, məkan təşkilinin və texniki obyektlərin iştirakı ilə formalaşdığını nümayiş etdirmişdir. Sosial realıq bu yanaşmada statik struktur kimi deyil, maddi və simvolik

komponentlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində davamlı şəkildə yenidən istehsal olunan proses kimi dərk olunur. Məhz bu nəzəri kontekstdə memarlıq estetik və mühəndislik fəaliyyətinin həddlərini aşaraq, sosial münasibətlərin, kollektiv davranış formalarının və institusional nizamın maddi mühit vasitəsilə təşkil edilməsində mühüm rol oynayan əsas mexanizmlərdən biri kimi nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır.

Klassik sosioloji ənənədə məkan uzun müddət sosial proseslərin neytral fonu kimi nəzərdən keçirilmişdir. Emile Durkheimin sosial faktların xarici və məcbureddici xarakterinə dair yanaşmasında, eləcə də Max Veberin mənalandırılmış sosial fəaliyyətə yönələn metodologiyasında məkan ayrıca analitik kateqoriya kimi deyil, sosial münasibətlərin baş verdiyi kontekst kimi çıxış edir. Bu çərçivədə məkan hadisələrin baş verdiyi mühit rolunu oynasa da, özü müstəqil tədqiqat obyekt statusu qazanmamışdır. Henri Lefebvre isə bu yanaşmanı tənqid edərək məkanın sosial münasibətlərin sadəcə daşıyıcısı deyil, həm də onların formalaşmasında və təşkil edilməsində fəal iştirak edən məhsul olduğunu vurğulayır [7].

Məhz bu tənqidi xətt XX əsrin sonlarında sosial nəzəriyyədə baş vermiş və elmi ədəbiyyatda “maddiliyə dönüş” kimi tanınan istiqamətin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bu dönüş Bruno Latour, Michel Callon, Madeleine Akrich kimi müəlliflərin aktor-şəbəkə nəzəriyyəsi çərçivəsində inkişaf etdirdikləri yanaşmalarda aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Latourun fikrincə, sosial nizam yalnız insanlararası münasibətlərdə deyil, insan və qeyri-insan aktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxır. Bu yanaşmada maddi obyektlər sosial münasibətlərin passiv nəticəsi deyil, onların istiqamətlənməsində və sabitləşməsində iştirak edən aktiv elementlərdir [2].

Bu nəzəri mövqe memarlığın sosioloji təhlilində əsaslı dönüş yaratmışdır. Memarlıq obyektləri artıq sosial proseslərin səssiz fonu deyil, sosial qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməsində iştirak edən maddi vasitələr kimi nəzərdən keçirilir. Planlaşdırma strukturları, keçid zonaları, açıq və qapalı məkanlar davranış modellərini istiqamətləndirir, institusional iyerarxiyaları görünən edir və kollektiv təsəvvürləri maddi mühitdə sabitləşdirir.

Bu yanaşma, xüsusilə müasir urbanizasiya prosesləri fonunda aktuallıq qazanır. Şəhər mühitinin intensiv transformasiyası, ictimai məkanların yenidən təşkili və institusional memarlığın artan rolu memarlığın sosial təsir potensialını kəskin şəkildə artırmışdır. Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı şəhərsalma və yenidənqurma layihələri memarlığın dövlət idarəçiliyi, ictimai davranış və kollektiv identikliklə sıx əlaqədə olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Bu baxımdan memarlıq sosiologiyası Azərbaycan kontekstində yalnız nəzəri maraq doğuran sahə deyil, həm də şəhər mühitinin sosial nəticələrinin analitik şəkildə dərk edilməsi üçün tələb olunan elmi çərçivədir. Lakin bu

çərçivənin tətbiqi üçün ilk növbədə memarlıq sosiologiyasının nəzəri və metodoloji əsaslarının sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

Memarlıq sosiologiyasının nəzəri-metodoloji əsasları

Memarlıq sosiologiyasının müstəqil elmi istiqamət kimi formalaşması bir neçə paralel və qismən də bir-biri ilə rəqabət aparan nəzəri xəttin kəşşməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu sahənin metodoloji spesifikliyi ondan ibarətdir ki, o, nə klassik şəhər sosiologiyasının makro-sosial ümumiləşdirmələri ilə, nə də memarlıq nəzəriyyəsinin estetik və texniki izah modelləri ilə məhdudlaşır. Əksinə, memarlıq sosiologiyası memarlıq obyektlərini sosial münasibətlərin maddi təşkili, institusional normativlərin məkan vasitəsilə kodlaşdırılması və kollektiv təsəvvürlərin fiziki daşıyıcısı kimi təhlil etməyə yönəlmiş interdisiplinar analitik çərçivə təqdim edir [4].

Bu yanaşma sosial reallığın yalnız diskursiv və ya institusional səviyyədə deyil, eyni zamanda maddi-məkan səviyyəsində də formalaşdığını qəbul edən müasir sosial nəzəriyyənin ümumi metodoloji xətti ilə uzlaşır. Xüsusilə “maddiyata dönüş” çərçivəsində sosial elmlərdə bina, obyekt və texniki artefaktlar passiv fon deyil, sosial proseslərin formalaşmasında iştirak edən aktiv komponentlər kimi nəzərdən keçirilir [2]. Bu baxımdan memarlıq sosiologiyası sosial nəzəriyyənin ontoloji sərhədlərini genişləndirərək, maddi mühitin sosial agentlik potensialını elmi təhlilin mərkəzinə çəkir.

Memarlıq sosiologiyasının əsas metodoloji problemi sosial strukturlar ilə maddi formalar arasında əlaqənin hansı mexanizmlər vasitəsilə qurulduğunu izah etməkdən ibarətdir. Burada söhbət yalnız sosial münasibətlərin memarlıqda “əks olunmasından” getmir; əsas məsələ memarlıq mühitinin bu münasibətlərin formalaşmasında, normallaşdırılmasında və gündəlik praktikalar vasitəsilə davamlı şəkildə yenidən istehsal olunmasında oynadığı rolunu analitik səviyyədə əsaslandırmaqdır. Henri Lefebvrenin məkanın sosial istehsalı konsepsiyası bu qarşılıqlı münasibəti izah etmək üçün fundamental nəzəri baza yaradır: məkan sosial münasibətlərin nəticəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda onların yenidən qurulduğu aktiv prosesdir [7].

Bu kontekstdə bina sosial reallığın həm nəticəsi, həm də təşkiledici komponenti kimi çıxış edir. Memarlıq obyektləri institusional iyerarxiyaları, hakimiyyət münasibətlərini və davranış normalarını maddi şəkildə sabitləşdirir və onları fərdlərin gündəlik təcrübəsinə daxil edir. Mişel Fukonun intizam məkanları haqqında təhlilləri göstərir ki, məkanın rəşional təşkili sosial nəzarət və idarəetmənin mühüm, lakin çox zaman görünməz mexanizmlərindən biridir [10]. Bu isə memarlıq sosiologiyasını yalnız təsviri deyil, eyni zamanda izahlı və tənqidi elmi istiqamətə çevirir.

Memarlıq sosiologiyasının nəzəri-metodoloji əsasları memarlıq obyektlərinin sosial reallığın maddi təşkili formaları kimi təhlilini mümkün edir. Bu yanaşma binanı sosial münasibətlərin passiv nəticəsi deyil, onların formalaş-

masında və gündəlik praktikalar vasitəsilə sabitləşməsində iştirak edən institusional komponent kimi dəyərləndirir.

Ümumi nəzəri çərçivə konkret empirik obyektlərin təhlili mərhələsində metodoloji dəqiqləşdirmə tələb edir. Məhz bu zərurət memarlıq sosiologiyasında memarlıq obyektinin sosial təhlili problemini ön plana çıxarır.

Klassik elmi diskursda memarlıq obyektləri uzun müddət analitik baxımdan parçalanmış şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Bir tərəfdən bina funksional rəasionalizm çərçivəsində, texniki tələblərin və utilitar məqsədlərin nəticəsi kimi izah olunmuş, digər tərəfdən isə simvolik-estetik interpretasiya prizmasından mədəni mənaların daşıyıcısı kimi şərh edilmişdir. Bu ikili yanaşma memarlıq obyektinin sosial mahiyyətini ya mühəndis rəasionalizminin kölgəsində saxlamış, ya da onu əsasən simvolik oxunuşlarla məhdudlaşdırmışdır [6].

Belə reduksionist yanaşmalar çərçivəsində bina sosial münasibətlərin müstəqil analitik vahidi kimi deyil, ya texniki zərurətlərin maddi nəticəsi, ya da mədəni mətnin vizual ekvivalenti kimi qəbul edilmişdir. Nəticə etibarilə, memarlıq obyektinin gündəlik sosial praktikalar üzərindəki real təsiri, onun institusional davranışları necə istiqamətləndirdiyi və normallaşdırdığı məsələləri elmi təhlildən kənarda qalmışdır [4].

Memarlıq sosiologiyası bu analitik parçalanmanı aradan qaldıraraq, memarlıq obyektini sosial strukturun morfoloji ifadəsi kimi dərk edir. Bu yanaşmada bina konkret sosial münasibətlərin, hakimiyyət mexanizmlərinin, normativ gözləntilərin və kollektiv təsəvvürlərin maddi mühitdə təşkil olunmuş forması kimi çıxış edir. Henri Lefebvrenin məkanın sosial istehsalı konsepsiyasına uyğun olaraq, memarlıq obyektləri sosial reallığın həm nəticəsi, həm də onun yenidən qurulduğu aktiv prosesin komponenti kimi nəzərdən keçirilir [7].

Bu çərçivədə inzibati binaların planlaşdırılması, məhkəmə zallarının məkan iyerarxiyası və ya təhsil müəssisələrinin daxili strukturu sosial məsafəni, səlahiyyət bölgüsünü və institusional rolları maddi şəkildə kodlaşdıran mexanizmlər kimi təhlil olunur. Mişel Fukonun intizam məkanları haqqında tədqiqatları göstərir ki, məkanın rəasional təşkili sosial nəzarətin və idarəetmənin effektiv, lakin çox zaman görünməz alətlərindən biridir [10]. Bu baxımdan bina yalnız sosial münasibətləri “əks etdirmir”, eyni zamanda onları normallaşdırır və davamlı şəkildə yenidən istehsal edir.

Memarlıq obyektinin sosial təhlili üçün əsas metodoloji mövqe formalaşır: bina yalnız “nə üçün tikilib” sualı ilə deyil, eyni zamanda “necə fəaliyyət göstərir” və “hansı sosial davranışları mümkün və ya qeyri-mümkün edir” sualları əsasında araşdırılmalıdır. Bu yanaşma memarlıq obyektini passiv maddi strukturun sosial fəaliyyətlərin təşkilində iştirak edən institusional aktora çevirir [2].

Məhz bu analitik mövqe memarlıq sosiologiyasının şəhər sosiologiyasından metodoloji baxımdan fərqlənməsini əsaslandırır və şəhər sosiologiyası və memarlıq sosiologiyası arasında analitik ayrılma məsələsini aktuallaşdırır.

Memarlıq sosiologiyasının nəzəri müstəqilliyi ilk növbədə onun şəhər sosiologiyası ilə münasibətlərinin yenidən konseptuallaşdırılması ilə bağlıdır. Şəhər sosiologiyası şəhəri bütöv sosial sistem, yəni “məkanlaşdırılmış cəmiyyət” kimi təhlil edir və əsasən urbanizasiya, sosial diferensiasiya, miqrasiya axınları və iqtisadi strukturlaşma kimi makro-səviyyəli proseslərin məkan ifadəsinə fokuslanır [12]. Bu yanaşma şəhər miqyasında sosial münasibətlərin ümumi strukturunu anlamaq baxımından analitik potensiala malik olsa da, konkret memarlıq obyektlərinin gündəlik sosial praktikalar üzərindəki təsir mexanizmlərini sistemli şəkildə açmağa kifayət etmir.

Məhz bu məhdudiyyət memarlıq sosiologiyasının müstəqil analitik mövqe formalaşdırmasını zəruri etmişdir. Memarlıq sosiologiyası analitik diqqəti mikro- və mezo-səviyyəli maddi strukturlara yönəldərək, ayrı-ayrı binaları, keçid zonalarını, giriş-çıkış mexanizmlərini, məkan iyerarxiyalarını və daxili planlaşdırma həllərini sosial qarşılıqlı əlaqələrin təşkili baxımından müstəqil tədqiqat obyektinə çevirir. Bu kontekstdə bina sosial fəaliyyətlərin sadəcə fonu deyil, onların mümkünlük şərtlərini müəyyən edən strukturlaşdırıcı amil kimi çıxış edir [4].

Xüsusilə dövlət institutlarının, hüquq-mühafizə və idarəetmə strukturlarının memarlıq formalarının təhlili bu yanaşmanın analitik məhsuldarlığını aydın şəkildə nümayiş etdirir. İnzibati binaların məkan iyerarxiyası, nəzarət zonalarının təşkili və ictimai-qapalı məkanların bölgüsü institusional hakimiyyətin gündəlik praktikalar səviyyəsində necə reallaşdığını göstərir [10]. Bu baxımdan memarlıq sosiologiyası institutların yalnız normativ sənədlər vasitəsilə deyil, maddi-məkan strukturları vasitəsilə də fəaliyyət göstərdiyini üzə çıxarır.

Beləliklə, şəhər sosiologiyası ilə memarlıq sosiologiyası arasındakı fərq əsasən predmetin miqyasında deyil, analitik fokusun dərinliyində təzahür edir. Şəhər sosiologiyası məkanın sosial strukturunu təhlil etdiyi halda, memarlıq sosiologiyası sosial strukturun konkret maddi formalar vasitəsilə necə təşkil edildiyini və gündəlik sosial qarşılıqlı əlaqələri necə istiqamətləndirdiyini araşdırır [8].

Bu analitik dəqiqləşdirmə memarlıq obyektlərinin təkcə struktur xüsusiyyətlər kimi deyil, həm də sosial mənaların formalaşdığı və ötürüldüyü məkanlar kimi nəzərdən keçirilməsini zəruri edir ki, bu da memarlıq sosiologiyasında semiotik və antropoloji yanaşmaların metodoloji əhəmiyyətini əsaslandırır.

Memarlıq sosiologiyasının nəzəri arsenalının formalaşmasında semiotik və antropoloji yanaşmalar xüsusi yer tutur və bu yanaşmalar memarlıq

obyektlərinin sosial mənasının müxtəlif analitik səviyyələrdə açılmasına imkan verir. Semiotik yanaşmada memarlıq obyektləri “oxuna bilən mətnlər” kimi təqdim olunur; bina formaları, fasad həlləri, ornamentika və məkan iyerarxiyaları mədəni kodların və kollektiv təsəvvürlərin daşıyıcısı kimi şərh edilir. Bu yanaşma strukturalist semiotika və mədəniyyət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, memarlığın simvolik ölçüsünü və onun ictimai mənalara istehsalındakı rolunu üzə çıxarmaq baxımından mühüm analitik potensiala malikdir [3]. Bununla belə, yalnız semiotik oxunuşlarla məhdudlaşan təhlillər bəzən maddi formaların gündəlik sosial praktikalar üzərindəki real təsir mexanizmlərini və məkanın davranışları necə istiqamətləndirdiyini arxa plana keçirə bilər [11].

Antropoloji yanaşma isə memarlıq obyektlərini konkret icmaların dünyagörüşü, kosmoloji təsəvvürləri, sosial strukturlaşması və normativ davranış modellərinin maddi ifadəsi kimi təhlil edir. Bu çərçivədə məkan abstrakt simvollar sistemi deyil, gündəlik həyatın təşkili və sosial münasibətlərin davamlılığı üçün funksional və normativ struktur kimi çıxış edir. Memarlıq mühiti insan davranışları ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşan “yaşanan məkan” kimi dərk olunur ki, bu da fenomenoloji və etnoqrafik metodların tətbiqini mümkün edir [5][9]. Antropoloji yanaşma memarlığın sosial kontekstdən təcrid olunmasının qarşısını alaraq, onu konkret sosial münasibətlər və praktikalar şəbəkəsi daxilində izah edir.

Memarlıq sosiologiyası bu iki yanaşmanı qarşı-qarşıya qoymaq əvəzinə, onları analitik baxımdan sintez edir. Nəticədə memarlıq obyektləri eyni zamanda həm mədəni mənalara sistemi, həm də sosial fəaliyyətlərin təşkili və normallaşdırılması mexanizmi kimi təhlil olunur. Bu sintez memarlığın həm simvolik, həm də praktik təsir gücünü nəzərə alan daha kompleks analitik modelin formalaşmasına şərait yaradır [4][7].

Bu nəzəri-metodoloji sintez memarlıq obyektlərinin konkret tarixi, institusional və sosial kontekstlərdə necə fəaliyyət göstərdiyini təhlil etmək üçün analitik əsas yaradır. Xüsusilə sosial transformasiya mərhələsində olan cəmiyyətlərdə memarlıq mühitinin sosial münasibətlərin yenidən qurulmasında oynadığı rolun araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, memarlıq sosiologiyasının nəzəri imkanlarının Azərbaycan cəmiyyətinin müasir inkişaf dinamikası kontekstində tətbiqi ayrıca və sistemli təhlil tələb edir.

Milli memarlıq sosiologiyasının əhəmiyyəti

Milli memarlıq sosiologiyası memarlıq mühitin tarixi təcrübənin, mədəni ənənələrin və kollektiv yaddaşın məkan üzərində təcəssüm etmiş formaları kimi dərk edən analitik istiqamətdir. Bu yanaşma memarlıq mühitinin milli identikliyin təşəkkülü, mədəni davamlılığın qorunması və sosial inteqrasiyanın təmin olunması proseslərindəki rolunu elmi əsaslarla araşdırmağa imkan verir.

Nəzəri çərçivə daxilində memarlıq formaları və məkan təşkili modelləri

milli dünyagörüşü, tarixi yaddaş və simvolik dəyərlər sistemi ilə strukturlaşdırılmış qarşılıqlı əlaqələr kontekstində təhlil olunur. Memarlıq obyektləri milli mədəniyyətin simvolik təqdimat vasitələri olmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda milli identikliyin sosial praktikalar səviyyəsində institutionallaşdığı maddi mühit kimi çıxış edir. Bu metodologiya, xüsusilə monumental, memorial və dövlət funksiyalı ictimai memarlıq obyektlərinin təhlilində yüksək analitik effektivlik nümayiş etdirir.

Azərbaycan kontekstində milli memarlıq sosiologiyasının əhəmiyyəti postsovet transformasiyaları, müstəqil dövlətçilik diskursunun formalaşması və milli-mədəni irsin yenidən konseptuallaşdırılması prosesləri ilə sıx bağlıdır. Tarixi şəhər mühitinə qorunması, ənənəvi məkan strukturlarının müasir memarlıq və şəhərsalma prinsipləri ilə uzlaşdırılması məsələləri yalnız texniki və estetik deyil, eyni zamanda sosial və identiklik yönümlü problemlər kimi çıxış edir. Bu baxımdan milli memarlıq sosiologiyası memarlıq qərarlarının uzunmüddətli sosial və mədəni nəticələrini qiymətləndirmək üçün elmi əsas yaradır.

Xüsusilə azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa və yenidənqurma prosesləri milli memarlıq sosiologiyasının analitik potensialını daha da aktuallaşdırır. Bu ərazilərdə formalaşdırılan yeni yaşayış mühiti yalnız fiziki məkanın bərpasını deyil, həm də tarixi yaddaşın reaktivasiyasını, yerli identikliklərin bərpasını və kollektiv mənsubiyyət hissinin möhkəmləndirilməsini hədəfləyir. Bu proseslər memarlıq obyektlərinin milli yaddaşın institutionallaşmasında və sosial birliyin möhkəmləndirilməsində oynadığı rol aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Milli memarlıq sosiologiyası memarlıq mühitini milli kimliyin, tarixi

yaddaşın və sosial davamlılığın maddi daşıyıcısı kimi təhlil etməyə imkan verən mühüm elmi istiqamət kimi çıxış edir. Bu yanaşma həm milli inkişaf strategiyalarının sosial effektivliyinin qiymətləndirilməsi, həm də mədəni irsin müasir sosial reallıqlar kontekstində davamlılığının təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Aparılan təhlil memarlıq sosiologiyasının sosial reallığın maddi mühit vasitəsilə təşkili mexanizmlərini izah edən müstəqil və metodoloji baxımdan məhsuldar elmi istiqamət olduğunu göstərir. Klassik sosioloji yanaşmalarda məkanın uzun müddət neytral fon kimi qəbul edilməsi memarlıq mühitinin sosial münasibətlərin formalaşmasında oynadığı rolu analitik diqqətdən kənardə saxlamışdır. Müasir nəzəri transformasiyalar isə memarlıq obyektlərinin sosial strukturun həm nəticəsi, həm də təşkilədiçi komponenti kimi dərk edilməsini zəruri edir.

Məqalədə göstərildiyi kimi, memarlıq sosiologiyası şəhər sosiologiyası, semiotik və antropoloji yanaşmalarla qarşılıqlı əlaqədə formalaşsa da, analitik fokusunu konkret memarlıq obyektlərinin sosial fəaliyyətlərə təsiri üzərində cəmləyir. Bu yanaşma memarlıq mühitini yalnız funksional və ya estetik konstruksiya deyil, sosial münasibətlərin və normativ gözləntilərin maddi şəkildə təşkil edildiyi mühit kimi təhlil etməyə imkan verir.

Milli kontekstdə memarlıq sosiologiyasının tətbiqi Azərbaycan cəmiyyəti üçün xüsusi aktuallıq daşıyır. Memarlıq mühiti bu kontekstdə milli identikliyin, tarixi yaddaşın və sosial nizamın məkan üzərində formalaşdığı və möhkəmləndiyi əsas ictimai mühitlərdən biri kimi çıxış edir. Bu səbəbdən memarlıq sosiologiyası müasir şəhərsalma və yenidənqurma proseslərinin sosial təsirlərinin elmi əsaslarla təhlili üçün əhəmiyyətli analitik imkanlar yaradır.

Nəticə etibarilə, memarlıq sosiologiyası memarlıq mühitinə cəmiyyətin strukturlaşmasında, milli identikliyin möhkəmlənməsində və tarixi yaddaşın qorunub saxlanılmasında fəal rol oynayan strateji sosial resurs kimi yanaşmağa şərait yaradır. Bu yanaşmanın gələcək tədqiqatlarda daha sistemli şəkildə tətbiqi memarlıq və sosial siyasət arasında elmi əsaslı əlaqələrin formalaşdırılmasına töhfə verir, eyni zamanda yeni empirik araşdırmalar üçün geniş tədqiqat perspektivləri açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bourguet M. N., Valensi L., Wachtel N. (eds.). *Between Memory and History*. 1st ed. London: Routledge, 1990.
2. Czarniawska B. Bruno Latour: Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory // *Organization Studies*. 2006. Vol. 27. P. 1553–1557.
3. Eco U. *Function and Sign: The Semiotics of Architecture* // *Semiotics and Architecture*. 2014.

4. Gieryn T. What Buildings Do // Theory and Society. 2002. Vol. 31.
5. Ingold T. The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill. London: Routledge, 2000.
6. Jencks C. The Language of Post-Modern Architecture. London: Academy Editions, 1984.
7. Kerr D. Review of The Production of Space by H. Lefebvre & D. Nicholson-Smith // Urban Studies. 1992. Vol. 29, No. 6. P. 1020–1023.
8. Löw M. Raumsoziologie. Orig.-Ausg., 1. Aufl. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2001.
9. Maggio R. An Analysis of Pierre Bourdieu's Outline of a Theory of Practice. London: Macat Library, 2017.
10. Markus T. A. Buildings and Power: Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types. London: Routledge, 1993.
11. Rapoport A. The Meaning of the Built Environment: A Nonverbal Communication Approach. Beverly Hills: Sage Publications, 1982.
12. Sennett R. Building and Dwelling: Ethics for the City. London: Allen Lane, 2018. 342 p

АРХИТЕКТУРНАЯ СОЦИОЛОГИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К СОЦИАЛЬНЫМ ОТНОШЕНИЯМ, НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

К.Р.АЛИЕВА, Э.Г.ГУСЕЙНЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается социология архитектуры как самостоятельное научное направление, сформированное в рамках современных социальных наук. Основная цель исследования – выявить роль архитектурных объектов в процессе организации социальных отношений и институциональных структур в материальной среде. В этой связи длительное восприятие пространства как нейтрального фона в классических социологических подходах ограничивало систематический анализ социального воздействия архитектурной среды.

В рамках теоретического анализа определены аналитические различия между социологией архитектуры и градостроительной социологией. Показано, что социология архитектуры фокусирует аналитическое внимание на конкретных архитектурных объектах и механизмах их влияния на повседневную социальную практику. Затем анализируется роль семиотического и антропологического подходов в формировании методологических основ социологии архитектуры. Эти подходы позволяют интерпретировать архитектурную среду как систему культурных смыслов и механизм организации социальной деятельности.

В заключительной части на примере азербайджанского общества объясняется значение социологии архитектуры в национальном контексте. Подчеркивается роль архитектурной среды в укреплении национальной идентичности и сохранении исторической памяти. В результате статья показывает, что социология архитектуры представляет актуальную и применимую аналитическую основу для научного анализа социальных последствий современных процессов градостроительства и реконструкции.

Ключевые слова: социология архитектуры, социальное пространство, архитектурная среда, национальная идентичность, историческая память, градостроительство.

**ARCHITECTURAL SOCIOLOGY:
A THEORETICAL APPROACH TO SOCIAL RELATIONS,
NATIONAL IDENTITY, AND HISTORICAL MEMORY**

K.R.ALIYEVA, E.G.HUSEYNZADE

SUMMARY

This article examines architectural sociology as an independent scholarly field within contemporary social sciences. The main objective of the study is to analyze the role of architectural objects in the material organization of social relations and institutional structures. It is argued that the long-standing treatment of space as a neutral backdrop in classical sociological approaches has limited a systematic understanding of the social impact of the built environment.

Within this theoretical framework, the article identifies the analytical distinctions between architectural sociology and urban sociology. It demonstrates that architectural sociology focuses on concrete architectural objects and the mechanisms through which they influence everyday social practices. The methodological contributions of semiotic and anthropological approaches are then examined, highlighting their role in interpreting architecture both as a system of cultural meanings and as a mechanism for organizing social action.

The final part substantiates the relevance of architectural sociology in the national context of Azerbaijan, emphasizing the role of the built environment in reinforcing national identity and preserving historical memory. Overall, the study shows that architectural sociology provides a relevant and applicable analytical framework for the scholarly assessment of the social consequences of contemporary urban development and reconstruction processes.

Keywords: architectural sociology, social space, built environment, national identity, historical memory, urban development

KEÇMİŞDƏN GÜNÜMÜZƏ İPƏK YOLU: TARİXİ İNKİŞAFI

G.Ə.ABBASOVA

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
gulareabbasova6@gmail.com

Avropa və Asiya qitələri arasında iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrin təmin olunmasında mühüm rol oynamış «Qədim İpək yolu» türk xalqlarının da iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına böyük təsir göstərmiş və bu gün də bu əlaqələr TRASEKA proqramı çərçivəsində genişlənməkdədir. Keçmişdən bu günümüzdə İpək yolu dünya tarixində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. O, yalnız ticarət yolu deyil həm də mədəniyyətlərin qovuşduğu təsir məkanıdır. “Yeni İpək Yolu “ və ya “Bir Kəmərlər Bir Yol “ təşəbbüsləri qədim ticarət yollarını müasir formada bərpasını hədəfləyir.

Açar sözlər: İpək Yolu, Çin mədəniyyəti, ticarət yolları, müasir ipək yolu, alternativ nəqliyyat dəhlizləri, tarixi inkişaf, mədəniyyət birliyi.

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.1010.01.901>

Giriş. Yollar ölkələri və xalqları birləşdirir, insanları bir-birinə yaxın edir, mədəniyyətləri qovuşdurur. Şərqlə Qərbi birləşdirən və Azərbaycanın da mühüm rol oynadığı tarixi İpək Yolu buna misaldır. Çindən başlayıb Orta Asiyadan, Qafqazdan və digər regionlardan keçərək Avropayadək çatan bu yol onun üstündəki ölkələrin əsas məhsullarının şərəfinə “İpək Yolu” adlandırılmışdır. Bununla belə, İpək Yolunun tarixi əhəmiyyəti yalnız yolboyu ölkələrdə ipəkçiliyin və ticarətin inkişafı ilə məhdudlaşmır. Bu yol qədim Çin mədəniyyətinin, orta əsrlər İslam intibahının nailiyyətlərinin Avropaya yayılmasında, eləcə də Avropadakı mühüm kəşflərin Asiyaya gəlib çatmasında mühüm rol oynamışdır.

İpək yolu - Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Çindən Orta və Ön Asiya ölkələrinə aparan ticarət yoludur. Tarixi ticarət marşrutları Çin, Yaponiya, Hindistan, Monqolustan, İran, Özbəkistan, Tacikistan və digər ölkələrdən keçmişdir. E.ə. II əsrə aid edilən Böyük ipək yolu Çin imperatoru Vu Di-nin hakimiyyəti dövrünə gedib çıxır. Həmin dövrdə Han sülaləsi Qərbi bölgələrlə ticarət və diplomatik əlaqələr qurmaq məqsədilə elçilər göndərməyə başlamış, nəticədə bu ticarət marşrutu formalaşmışdır.

Bu tarixi ticarət marşrutuna “Böyük İpək Yolu” adını isə ilk dəfə 1877-ci ildə alman coğrafiyaşünası Ferdinand fon Rixthofen verib. Bu termin qədim zamanlarda Çinlə Avropa arasında ipək və digər qiymətli malların daşındığı ticarət yollarını ifadə edir.

Belə bir adın işlədilməsi isə təsadüfi olmayıb. Çünki marşrutun əsas hissəsi öz başlanğıcını qədim Çinin paytaxtı Çanqandan götürüb. Yolun “ipək” adlandırılması təsadüfi deyil. Çünki Çin imperiyası uzun müddət ipək istehsalının sirrini qorumuş və bu məhsul dünya bazarında olduqca yüksək qiymətləndirilmişdir. Avropalılar üçün Çin ipəyi o qədər əhəmiyyətli idi ki, yolun adı da bu məhsula görə formalaşdı. İpəkyolu tək bir istiqamətdən ibarət olmayıb. Əksinə, o, çoxsaylı quru və dəniz marşrutlarından ibarət mürəkkəb bir şəbəkə idi. Bu şəbəkə Asiya, Yaxın Şərq, Şimali Afrika və Avropa ərazilərini birləşdirirdi.

Eramızdan əvvəl dördüncü əsrdə Makedoniyalı İsgəndər Mərkəzi Asiya istiqamətində Hind çayını keçəndə artıq Çin ipəyinin Aralıq dənizinə çıxışı olub.

İpəkyolu tək bir istiqamətdən ibarət olmayıb, quru və dəniz marşrutlarından ibarət mürəkkəb bir şəbəkə idi. Bu şəbəkə Asiya, Yaxın Şərq, Şimali Afrika və Avropa ərazilərini birləşdirirdi.

Quru yolu: Çin – Orta Asiya – İran – Mesopotamiya – Anadolu – Aralıq dənizi ölkələri – Avropa

Dəniz yolu: Çin – Cənub-Şərqi Asiya – Hindistan – Ərəbistan yarımadası – Misir – Aralıq dənizi – Avropa.

Bu marşrutlar müxtəlif dövrlərdə siyasi sabitlik, iqlim, texnologiya imkanları və digər amillərdən asılı olaraq dəyişirdi. İpəkyolu sadəcə ipək daşınan yol deyildi. Bu yolda müxtəlif regionlara xas məhsullar mübadilə edilirdi. Əsas daşınan məhsullar bunlar idi:

Çin; ipək, kağız, çini, çay, dəri

Orta Asiya: atlar, xalçalar, ədviyyatlar

İran: ətir, şərab, gil qablar

Azərbaycan və Qafqaz: duz, neft, metallurgiya məmulatları, xalça

Ərəb ölkələri: qəhvə, dəri, camış boynuzu

Avropa: şüşə qablar, metal əşyalar, tekstil məhsulları

Məhsullarla yanaşı, sənətkarlıq, texnologiya, yazı və din kimi ideologiya və mədəni elementlər də bu yolla yayılırdı.

İpəkyolu təkə ticarət yolu olmayıb, eyni zamanda mədəniyyətlərin bir-birinə qarışdığı, təmasda olduğu və qarşılıqlı təsir göstərdiyi platforma olmuşdur. Buddizm, islam, xristianlıq və digər dinlər bu yol vasitəsilə müxtəlif regionlara yayılmışdır. Məsələn, buddizmin Çindən Orta Asiyaya və Hindistana yayılmasında bu yolun rolu danılmazdır.

Mədəni təsirlər arasında musiqi, rəqs, geyim tərz, memarlıq elementləri və sənət nümunələri də vardı. Qərbdə Çin mədəniyyəti, Şərqdə isə Avropa texnologiyası ilə tanışlıq bu yol vasitəsilə baş vermişdir. Təbii ki, bu proseslər xalqlar arasında dözümlülük, dialoq və birgə yaşayış mədəniyyətinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan ərazisi tarix boyu İpəkyolu üzərində strateji mövqedə yerləşmişdir. Xüsusilə Qarabağ, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı və Bakı şəhərləri bu yolun vacib ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada karvansaralar, bazar meydanları, gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif xalqların tacirləri ticarətlə məşğul olmuşdur.

Azərbaycanın duz, xalça, ipək və xüsusilə neft kimi məhsulları İpəkyolu vasitəsilə Yaxın Şərq və Avropa bazarlarına çıxarıldı. Bu, təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də diplomatik və mədəni baxımdan ölkənin tanınmasına kömək edirdi.

Tarixə diqqət etsək eyni zamanda ki, Səlcuqlar və Monqollar dövründə İpək yolu ilə aparılan ticarətin inkişafı üçün geniş imkanlar açılaraq Şərq-Qərb arasında əlaqələr daha da genişlənməmişdi.

XIV–XV əsrlərdə Avropa ölkələrinin okeanlara çıxışı və dəniz ticarətinin inkişafı İpəkyolu marşrutunun zəifləməsinə səbəb oldu. Xüsusilə yeni dünya yollarının kəşfi İpəkyolunu kölgədə qoydu. Bundan əlavə, monqol yürüşləri, regional müharibələr və siyasi qeyri-sabitlik də yolun təhlükəsizliyini sual altına saldı. Nəticədə, quru yolları ilə ticarət tədricən azaldı və bu da İpəkyolunun uzun müddətli tənəzzülünə səbəb oldu. Xilafətin mühüm vilayətlərindən olan Azərbaycan da bu yollar vasitəsi ilə dövrün beynəlxalq ticarətinə qovuşaraq, iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

XIV əsrdən etibarən böyük bir siyasi coğrafiyanı və iqtisadi ticarət şəbəkəsini özündə cəmləşdirən Osmanlı dövləti də Böyük İpək yolunun inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdı.

Sonrakı dövrdə “Böyük İpək Yolu”nun keçdiyi ölkələrdə baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, xüsusilə də 1498-ci ildə Avropadan Hindistana birbaşa dəniz yolunun kəşf edilməsi dünya ticarət yollarının istiqamətində müəyyən dəyişikliyə səbəb oldu. Dəniz yolunun kəşfi Qərb dünyasını Uzaq Şərqlə bağlayan quru yol əlaqələrinin zəifləməsinə səbəb oldu. Həmçinin Avropa ölkələrinin Amerika ilə əlaqələrinin genişlənməsi Aralıq və Qara dənizin beynəlxalq ticarətdəki əvvəlki mövqeyini zəiflətdi. Bu dövrdən başlayaraq Şərq-Qərb ticarət əlaqəsində Volqa-Xəzər su yolunun əhəmiyyəti ön plana çıxdı.

Bir sözlə, böyük coğrafi kəşflər “Böyük İpək Yolu”nun əhəmiyyətinə nəzərəcərpacaq dərəcədə mənfi təsir etdi.

Qeyd edək ki, Volqa-Xəzər ticarət yolunun aktivləşməsi Şərq-Qərb ticarətində xəzəratrafi dövlətlərdən biri olan Azərbaycanın da iqtisadi və ticari əhəmiyyətini önə çıxarmışdı.

Osmanlı imperiyası ilə siyasi və iqtisadi rəqabət mühitində olan Azərbaycan Səfəvi dövləti Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrini qaydaya salmaq üçün Volqa-Xəzər yoluna və Hörmüz vasitəsilə Avropaya gedən okean yoluna daha çox meyil göstərməyə başladı.

Volqa-Xəzər ticarət yolunun fəallaşması, XV-XVI əsrlərdə əlverişli liman kimi Bakının əhəmiyyəti artmağa başlamış, bu liman vasitəsilə Xəzərsahili ölkələrlə ticarət mübadiləsi genişlənmişdir.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycan şəhərləri içərisində aparıcı mövqedə olan Şamaxı, Quba, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Nuxa və s. şəhərlər böyümüş, əsas ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdilər. Avropadan Asiyaya mal aparan tacirlər əksər vaxtlar bu şəhərlərdə öz mallarını satır, xammal, yaxud digər məhsullarla dəyişirdilər. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisindəki ticarət mərkəzləri Avropa-Asiya ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində də mühüm rol oynayırdı.

XV əsrdə Azərbaycan hökmdarı Həsən padşah Bayandur Avropa ticarət əlaqələrinə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Bu siyasətin davamı olaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl Səfəvi də babası Həsən padşah kimi Qərb ölkələri ilə Qaraman, Suriya, Rodos, Kipr, Bursa, İstanbul vasitəsilə iqtisadi-ticarət əlaqələr saxlayırdı.

Qeyd edildiyi kimi, Volqa - Xəzər ticarət yolunun əhəmiyyətinin artması, əsasən XVIII əsrin 40-cı illərindən etibarən Şərq ilə Qərb ölkələri arasında ən rahat yol sayılan Volqa-Xəzər ticarət yolunda hakim mövqe tutmaq uğrunda İngiltərə və Rusiya arasındakı rəqabəti gücləndirdi. Çünki bəhs olunan dövrdə bütün Cənubi Qafqaz və Xəzərin cənub sahillərində 3 əsas xam ipək mərkəzi mövcud idi. Bunlardan biri paytaxt Rəşt olmaqla Gilanda, ikincisi paytaxt Şamaxı olmaqla Şirvanda, digəri isə paytaxt Gəncə olmaqla Ərəş mahalında yerləşirdi. Hazır mallar üçün əlverişli bazarlar isə Azərbaycan şəhərləri idi. Azərbaycanın şəhərləri Şərq ilə Qərb arasında coğrafi nöqtəyi-nəzərdən əlverişli mövqe tutur, tranzit ticarətində mühüm rol oynayırlar. Həmçinin Volqa - Xəzər ticarət yolunda Azərbaycanın liman şəhərləri olan Dərbənd, Niyazabad, Bakı, Lənkəran böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bu dövrdə İngiltərə Xəzər ticarət yolundan əldə olunacaq gəliri heç vaxtlə Rusiyaya güzəştə getmək istəmirdi. İngilislər üçün Xəzər ticarətinin digər əhəmiyyəti də ondan ibarət idi ki, İspaniya və Fransa ilə münasibətlərin pozulması kontekstində İngiltərənin toxuculuq sənayesi xammalsız qala bilərdi. Məhz buna görə də, İngilislər belə bir vəziyyətin qarşısını almağın yeganə yolunu Volqa-Xəzər ticarəti yolundan istifadə etməkdə görürdülər. Lakin hə-

min dövrdə Xəzər dənizi ticarətində hakim mövqe tutmaq uğrunda İngiltərənin apardığı siyasət ingilislərin tam məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdi.

İpəkyolu minilliklər boyu bəşəriyyətin iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrinin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Bu yol müxtəlif xalqları birləşdirmiş, onların ideyalarını, mədəniyyətlərini, məhsullarını və dinlərini bir-birinə daşıyaraq ortaq bir civilizasiya xətti formalaşdırmışdır. Azərbaycan isə bu yolun mərkəzində yerləşərək, bu proseslərin həm iştirakçısı, həm də vasitəçisi olmuşdur. Müasir dövrdə İpəkyolu ideyası yenidən dirçəldilir və bu, yalnız keçmişin təkrar olunması deyil, gələcəyin yeni tərzdə qurulması deməkdir.

Azərbaycan və Gürcüstan 90-cı illərin sonlarında Böyük İpək Yolunun bərpa edilməsi konsepsiyasını ilk dəstəkləyən ölkələrdən olmuşlar. Respublikamızın bəhs olunan konsepsiyayı dəstəkləməsi isə təsadüfi deyil. Tarixdən bəllidir ki, Azərbaycan Böyük İpək Yolunun üzərində mühüm məntəqələrdən biri olub. Marşrutun yenidən canlandırılması ölkəmizə böyük xeyir gətirə bilərdi. Bu perspektivi nəzərə alan Ulu Öndər Heydər Əliyev bəhs olunan marşrutun bərpası, Azərbaycanın nəqliyyat-logistika imkanlarının dünyaya təqdim edilməsi istiqamətində fəaliyyət həyata keçirib.

Azərbaycan bu yolun əsas keçid bölgələrindən biri olmuş, ticarət, diplomatiya və mədəniyyət sahəsində mühüm rol oynamışdır.

XXI əsrdə İpəkyolu ideyası yenidən gündəmə gətirilib. Çin Xalq Respublikası tərəfindən 2013-cü ildə irəli sürülən “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü İpəkyolunun müasir forması kimi qiymətləndirilir. Bu layihə Avrasiya ölkələri arasında infrastrukturun inkişafı, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və nəqliyyat şəbəkəsinin gücləndirilməsini hədəfləyir.

Azərbaycan da bu layihədə fəal iştirak edir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Zəngəzur dəhlizi kimi layihələr ölkəmizin İpəkyolu xəritəsində ön plana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Ölkəmizin coğrafi mövqeyi elədir ki, o bütün nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzində yerləşir və Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayır. Azərbaycan İpək Yolunun bərpası ilə bağlı ötən müddətdə Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, ilk olaraq yerli infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün bu sahəyə geniş həcmdə investisiya qoyub, qonşularla bağlantı körpülərinin qurulmasını diqqətdə saxlayıb. Bununla da sözügedən istiqamətdə sonrakı proseslərin sürətlə aparılmasına əlverişli zəmin yaradıb.

Hazırda respublikamız “qoca qitə” üçün yeni və etibarlı mavi yanacaq tədarükçüsü qismində çıxış edir. Prezident İlham Əliyev zamanında güclü siyasi iradə ortaya qoyaraq Cənub Qaz Dəhlizinin yaradılmasının zəruriliyini əsaslandırdı. Bu, Azərbaycanın dövlət başçısının gələcəyə yönələn strateji baxışı idi. Müasir infrastruktur layihəsi olan Cənub Qaz Dəhlizinin inşası tərəfdaş dövlətlərin və şirkətlərin iştirakı ilə 2020-ci ilin sonlarında tamamlandı. Hazırda bu müasir nəql marşrutu ölkəmizə böyük üstünlüklər qazandırır. Res-

publikamız 2021-ci ildən etibarən bəhs olunan marşrutla Xəzər sahillərindən Avropaya mavi yanacaq nəql edir. 2023-cü ildə Azərbaycandan qaz ixracı 24,5 milyard kubmetr həcmində nəzərdə tutulub. Bunun 12 milyard kubmetrə qədəri Avropaya nəql olunacaq. Baş nazir çıxışında Azərbaycan və Gürcüstanın birlikdə həyata keçirdikləri layihələrin Avropanın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verdiyini, perspektivdə isə Cənub Qaz Dəhlizi ilə Avropaya nəql olunan Azərbaycan qazının həcmnin iki dəfə artırılacağını, eyni zamanda, Avropaya yaşıl enerji körpüsünün salınmasına başlandığını diqqətə çatdırıb.

Müasir şəraitdə formalaşan yeni İpək Yolu tarixi missiyasını bərpa edərək Asiya ilə Avropa arasında etibarlı dostluq, qarşılıqlı etimad, inam körpüsü olacaq.

Müasir dövrdə də “Böyük İpək Yolu” öz aktuallığını qoruyan və gündəmdə olan ən vacib məsələlərdən biridir. “Böyük İpək Yolu”nun bərpasına dair ilk addımlar hələ 1991-ci ildə atılmış, 1993-cü ildən etibarən isə bu sahədə əməli işlər görülməyə başlanmış, həmin ilin mayında bu istiqamət üzrə “Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi” proqramı qəbul olunmuşdu. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda “Böyük İpək yolu” beynəlxalq konfransı keçirildi. Bu konfransda 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətləri iştirak edərək Avro-Asiya nəqliyyat dəhlizi məsələləri və perspektivləri müzakirə olundu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin gerçəkləşdirdiyi Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa neft kəmərləri, bu neft strategiyasının davamı olaraq Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti nəticəsində “Böyük İpək Yolu”nun – şaxələnməsi istiqamətində həyata keçirilmiş Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri, TANAP və TAP qaz boru kəmərləri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Avro-Asiya nəqliyyat dəhlizinin əsas sütunları sırasındadır.

Azərbaycan bir çox dünya dövlətləri ilə, Avropa İttifaqı (Aİ) və digər beynəlxalq təşkilatlarla müştərək layihələr həyata keçirərək tarixi İpək Yolu-nun bərpa olunmasında – TRASECA Proqramının hazırlanması və icrasında yaxından iştirak edib. Müasir İpək Yolunun əsası isə Aİ tərəfindən 1991-ci ildə hazırlanan və keçmiş SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranan müstəqil dövlətlər üçün nəzərdə tutulan TACIS proqramı çərçivəsində “TRASECA” layihəsi ilə qoyulub. “Yeni İpək Yolu” adı ilə tanınan bu layihə 1993-cü ilin mayında keçirilən Brüssel konfransında Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın yeni müstəqil dövlətlərinin razılığı ilə qəbul olunub.

Konfransın işində nəqliyyat-ticarət regional sistemlərində mövcud problemlərin müzakirəsi aparılıb. TRASECA regionlararası proqramının icrasını şərtləndirən Brüssel Bəyannaməsi qəbul edilib. Layihənin reallaşdırılmasında ilk addım isə 1996-cı il mayın 13-də İranın Rəzəvi Xorasan ostanının

Sərəxs şəhərində İran və Mərkəzi Asiyanın dəmir yolu magistrallarının birləşdirilməsi olub.

Ümumiyyətlə, “Yeni İpək Yolu” layihəsinin həyata keçirilməsi, əsasən, müstəqil dövlətlərin alternativ nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə Avropa və dünya bazarlarına çıxışını gerçəkləşdirmək, bu dövlətlərin siyasi və iqtisadi cəhətdən ətraf ölkələrdən asılılığını aradan qaldırmaq, regional əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə şərait yaratmaq və beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin regional sərəmayə qoyuluşunu stimullaşdırmaq məqsədi daşıyırdı.

TRASECA layihəsi üzrə ən mühüm konfrans Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin diplomatik səyi ilə 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilib. Həmin tədbirdə 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri tərəfindən layihənin reallaşdırılmasının texniki və iqtisadi tərəflərini özündə əks etdirən “Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında çoxtərəfli əsas saziş” (Əsas Saziş) adlanan mühüm sənəd imzalanıb.

Belə bir sazişin qəbul edilməsində Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olub. Dahi şəxsiyyətin nüfuzu sayəsində TRASECA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin 2001-ci il fevralın 21-dən Bakı şəhərində fəaliyyətə başlayan mənzil-qərargahı da Böyük İpək Yolu boyunca hərəkət edən beynəlxalq yüklərin daşınmasını tənzimləyib. Bundan başqa, daimi katiblik Əsas Sazişə qoşulan ölkələrdə qanunvericilik və maliyyə-iqtisadi mühitlə bağlı məsələlərin həllində mühüm rol oynayıb.

Nəticə. Respublikamızın əlverişli coğrafi mövqeyi, bu nəqliyyat dəhlizinin əsas ölkələrindən biri kimi çıxış etməsi və ulu öndər Heydər Əliyevin Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizləri məsələsində tutduğu prinsipial mövqe, yürütdüyü uzaqgörən xarici iqtisadi siyasət, TRASECA layihəsinin reallaşmasına mühüm töhfə verib. Beləliklə, ötən illər ərzində Avropa-Qafqaz-Asiya ölkələri arasında yüklərin daşınmasını reallaşdıran bu layihə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında, nəqliyyat infrastrukturunun formalaşmasında ciddi rol oynayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. S. Əliyarlının redaktorluğu ilə. Bakı, - 1996.
2. Böyük İpək yolu. Avrasiya mədəniyyətinin dialoqu. Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı: Səda, - 2003.
3. Ulusel R. Mədəniyyətlərin İpək yolu, Azərbaycan dünya məkanında. Bakı: Təhsil, - 2003.
4. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, - 1993.

ШЁЛКОВЫЙ ПУТЬ ОТ ПРОШЛОГО ДО НАШИХ ДНЕЙ: ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Г.А. АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

Древний Шелковый путь, сыгравший важную роль в обеспечении экономических, торговых и культурных связей между европейским и азиатским континентами, также оказал огромное влияние на экономическое, политическое и культурное развитие тюркских народов, и сегодня эти связи расширяются в рамках программы TRACECA. С прошлого по настоящее время Шелковый путь занимает важное место в мировой истории. Это не только торговый путь, но и место, где сходятся культуры. Инициативы «Новый Шелковый путь» или «Один пояс, один путь» направлены на восстановление древних торговых путей в современном виде.

Ключевые слова: Шелковый путь, китайская культура, торговые пути, современный Шелковый путь, альтернативные транспортные коридоры, историческое развитие, культурное единство.

THE SILK ROAD FROM THE PAST TO THE PRESENT: ITS HISTORICAL DEVELOPMENT

G.A.ABBASOVA

SUMMARY

The "Ancient Silk Road", which played an important role in ensuring economic, trade and cultural relations between the European and Asian continents, also had a great impact on the economic, political and cultural development of the Turkic peoples, and today these relations are expanding within the framework of the TRACECA program. From the past to the present, the Silk Road has occupied an important place in world history. It is not only a trade route, but also a place of influence where cultures converge. The "New Silk Road" or "One Belt, One Road" initiatives aim to restore ancient trade routes in a modern form.

Keywords: Silk Road, Chinese culture, trade routes, modern Silk Road alternative transport

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Salıngerey A.A., Məmmədov R.F.**

Qazaxıstan və Azərbaycan 1991-ci ildə: dövlətçiliyin bərpa edilməsi yaxud yeni müstəqil dövlətlərin formalaşması? Tarixi və hüquqi təhlil 5

Hüseynov T.İ.

Avropa insan hüquqları məhkəməsinin təcrübəsində insan hüquqlarının müdafiəsi kontekstində ətraf mühit haqqında məlumat almaq konstitusiyaya hüququ 23

Qasımov O.Ə.

Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda dövlətə xəyanət cinayətinin formaları 36

İsmayılov A.R.

Hüquq subyektliyi kateqoriyasının mahiyyətinə dair 47

Səlimov K.K.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində olan şəxslərə münasibətdə Avropa statistikasının təhlili 62

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DİPLOMATİYA**Xəlilov Q.N.**

İdeologiyanın xarici siyasət qərarlarının qəbuluna təsiri 80

İQTİSADİYYAT**Mirzəyev F.Ə., Mirzəzadə N.R.**

Azərbaycanda doğum səviyyəsinin gələcək inkişaf tendensiylarının proqnozu və idarəetmə istiqamətləri 88

Rəhimova G.Ə., Mirzəyev F.Ə.

Ekoloji – iqtisadi risklərin sadə ekonometrik modelləri 95

SOSİOLOGİYA

Quliyeva G.M.

Yeni dünya nizamı və konstitusiyə normalarının inkişaf vektorları:

ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqı kontekstində müqayisə 105

Əliyeva K.R., Hüseynzadə E.Q.

Memarlıq sosiologiyası: sosial münasibətlərə, milli kimliyə və tarixi

yaddaşa nəzəri yanaşma 119

Abbasova G.Ə.

Keçmişdən günümüzdə İpək yolu: tarixi inkişafı 129

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Салимгерей А.А., Мамедов Р.Ф.

Казахстан и Азербайджан в 1991 году: восстановление государственности или формирование новых независимых государств? Историко-правовой анализ..... 5

Гусейнов Т.И.

Конституционное право на информацию об окружающей среде в контексте защиты прав человека в практике европейского суда по правам человека 23

Гасымов О.А.

Формы измены государству в уголовном праве Азербайджанской Республики 36

Исмаилов А.Р.

О сущности категории правосубъектность..... 47

Салимов К.К.

Анализ европейской статистики в отношении лиц, находящихся в местах лишения свободы 62

Гаджиев Г.Б.

Опыт влияния кибербезопасности на электронное правительство в США..... 72

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ДИПЛОМАТИЯ

Халилов Г.Н.

Влияние идеологии на принятие решений во внешней политике 80

ЭКОНОМИКА

Мирзоев Ф.А., Мирзезаде Н.Р.

Прогноз будущих тенденций развития рождаемости в Азербайджане и направления управления 88

Рагимова Г.А., Мирзоев Ф.А.

Простые эконометрические модели экологическо-экономических рисков 95

СОЦИОЛОГИЯ

Гулиева Г.М.

Новый мировой порядок и векторы развития
конституционных норм: сравнение в контексте
США, Китая, России и Европейского Союза..... 105

Алиева К.Р., Гусейнзаде Э.Г.

Архитектурная социология: теоретический подход к социальным
отношениям, национальной идентичности и исторической памяти 119

Аббасова Г.А.

Шёлковый путь от прошлого до наших дней: историческое развитие 129

CONTENTS

LAW

Salingeray A.A., Mamedov R.F.Kazakhstan and Azerbaijan: restoration of statehood
in 1991 and its historical-legal foundations..... 5**Huseynov T.I.**The constitutional right to environmental information in the context
of human rights protection in the practice of the European court
of human rights..... 23**Qasimov O.A.**

Forms of treason in the criminal law of the Republic of Azerbaijan..... 36

Ismayilov A.R.

On the essence of the category of legal personality 47

Salimov K.K.

Analysis European statistics of persons in prison..... 62

Hajiyev H.B.

Experience of cybersecurity impact on e-government in the USA 72

INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMACY

Khalilov G.N.

The influence of ideology on foreign policy decision-making..... 80

ECONOMY

Mirzayev F.A., Mirzezade N.R.Forecast of future development trends of the birth rate
in Azerbaijan and directions for management..... 88**Rahimova G.A., Mirzayev F.A.**

Simple econometric models of ecological - economic risks 95

SOCIOLOGY

Quliyeva G.M.

The new world order and the vectors of development
of constitutional norms: a comparison in the context
of the USA, China, Russia and the European Union..... 105

Aliyeva K.R., Huseynzade E.G.

Architectural sociology: a theoretical approach to social relations,
national identity, and historical memory 119

Abbasova G.A.

The silk road from the past to the present: its historical development 129

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərənşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xlorplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 06.05.2026
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 9,0 ç.v. Sayı 100.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az
www.bsu.edu.az